АРХЕОЛОГИЯ

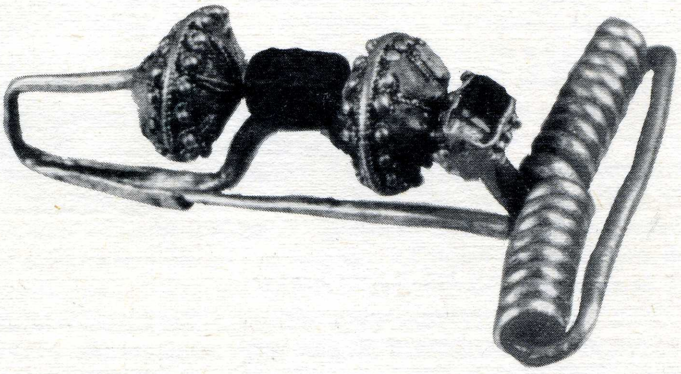

КНИГА
2–3
1996

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени на **български език** в 2 екз. *(текст и научен апарат)* на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue Bulgare** en 2 ex. *(texte et appareil scientifique)* dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Златна фибула с украса от клетъчен емайл от Сашова могила, Казанлъшко

Sur la couverture

Fibule en or decoré d'émail cloisonné de Sašova mogila, pèrs de Kasanlăk

© Археологически институт и музей при БАН
1996

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ
cd 431267 III

АРХЕОЛОГИЯ
ISSN 0324-1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXVIII
2–3
1996

09. LUT. 1998

Югозападен вариант на култура Караново I

ВАСИЛ НИКОЛОВ

Ранният период в развитието на неолитната епоха в Тракия се обозначава като култура Караново I. Основен диференциращ признак са червеноангобираните керамични съдове със специфична бяло рисувана украса. Култура Караново I обхваща целия водосборен басейн на река Марица: от южните склонове на Стара планина до северните предпланини на Родопите, включително и Източните Родопи; на изток тя се простира до долното течение на Тунджа, на югоизток — до устието на Марица, а на югозапад в обхвата ѝ влиза долината по горното и част от средното течение на Места. През първия етап от развитието си тя заема и Софийското поле (група Слатина). Култура Караново I има различна продължителност в отделните части на ареала си — в западните части тя обхваща по-дълъг период на развитие, отколкото в североизточните и в Софийското поле. Проучванията свидетелстват за съществуването на локални явления в култура Караново I, които представят регионални, хронологически или най-вероятно регионално-хронологически особености. Тази проблематика обаче остава засега слабо изследвана.

В научната книжнина се използва въведеният преди около три десетилетия термин „азмашки вариант на култура Караново I“[1]. Той има *културно-хронологически смисъл* и служи за обозначаване на тези пластове в някои селища (със сигурност в Азмашка могила и тел Казанлък), които са синхронни с пласта Караново II в самия тел Караново. Използваният от мен термин „югозападен вариант на култура Караново I“[2] има *културно-териториален смисъл* и служи за обозначаване на целия период на развитие на раннонеолитната култура с рисувана керамика в Чепино и долината по горното и част от средното течение на р. Места. Възможността за обособяване на такова явление се определя от редица специфични особености на материалната култура, главно на рисуваните керамични съдове. Към югозападния вариант на култура Караново I отнасям цялостно или частично проучените селища Ракитово, Белица, Елешница, Добринище и Ковачево (последното селище се намира непосредствено на запад от вододела между Места и Струма).

Периодизацията на култура Караново I в Тракия е проблем, който все още не е изследван сериозно. Проучването на рисуваната орнаментация върху керамични съдове от тази култура не даде почти никакви иконографски критерии за установяване на етапи в развитието ѝ[3]; като се има предвид обаче, че на изследване все още не са подложени керамичните комплекси от пластове с по няколко строителни хоризонта в тях (Караново, Азмашка могила, Казанлък, Мъдрец), вероятността за установяването на такива критерии е голяма. Въз основа наличието в някои раннонеолитни селища от Тракия на фрагменти от тъмнорисувани съдове, които са импорт от централнобалканската зона (или пък са произведени на място под влияние на керамичните традиции в централнобалканския регион), тези селища са синхронизирани с втората половина на ранния неолит в Софийското поле и долината на Струма и съответно са отнесени към втората половина на култура Караново I[4]. Доколкото установената възможност за двуделно хронологическо подразделяне на култура Караново I засяга пряко или косвено югозападните ѝ райони, в сила е констатацията, че към първата половина от нейното развитие принадлежи селището Елешница[5], а към началото на втората — селището Ракитово[6]. Въз основа на други критерии селището Добринище е отнесено към финала на култура Караново I[7]. По-надолу предлагам кратка характеристика на керамичните комплекси от трите последователни фази.

Фаза Елешница. Регистрирана е за първи път при проучването на раннонеолитното селище край с. Елешница, Разложко[8], чийто културен пласт съдържа два строителни хоризонта с много сходна материална култура. Поради това ще представя общо характеристиката на керамичните им комплекси.

Купите се разпределят в две големи серии. Първата обхваща съдове със сплеснато сферично тяло и извито навън устие; в някои от случаите устийната част е профилирана така, че оформя цилиндрична или слабо обърнато-конична ниска шия (обр. 1 *а*; 3 *а, в*). За част от тези купи е сигурно, че са имали ниско триделно кухо столче. Повечето от съдовете са неангобирани, неукрасени или (много рядко) тялото им е покрито с канелюрна украса тип „рибена кост". Останалите са покрити с тъмночервена ангоба, много често са орнаментирани, и то винаги с бяла боя. Орнаменталната композиция е обикновено триделна и включва подустийна украса (върху шийката), основна композиция (върху тялото) и украса на столчето. Подустийната украса често е представена от гъста мрежа, основната композиция — най-вече от ритмично съчетание на триъгълни и ромбични мотиви, а украсата на столчето — от мрежа или хоризонтални ленти. Втората (по-малобройна) серия купи обхваща биконични, заоблено-биконични или почти цилиндрично-конични съдове с прав или слабо профилиран навън устиен ръб (обр. 2 *а, б, г;* 3 *б*). Поставени са върху плътно дъно, ниско пръстеновидно или средновисоко кухо столче. Част от тези купи са неангобирани и неукрасени, по изключение горната част на тялото им е покрита с канелюрна украса тип „рибена кост". Останалите са покрити с червена анго-

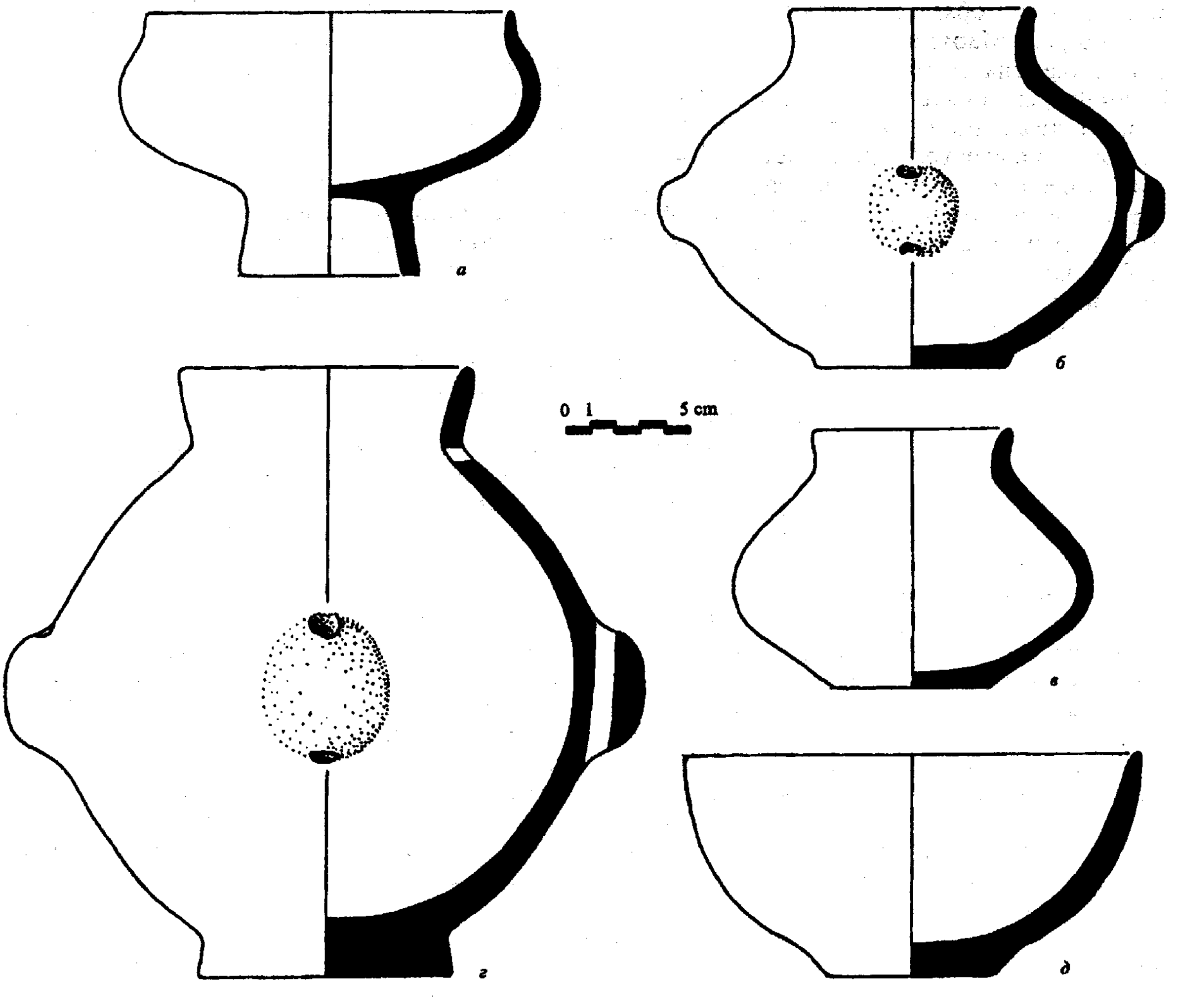

1

• *Обр. 1. Елешница. Раннонеолитни керамични съдове от жилище 1, хоризонт II (долен). Югозападен вариант на култура Караново I – фаза Елешница. Fig. 1. Elešnica. Récipients de céramique du Néolithique inférieur d'habitat 1, horizon II (inférieur). Variante sud-ouest de la culture Karanovo I: phase Elešnica* ба и бяло рисувана орнаментация. Орнаменталната композиция е триделна или двуделна; във втория случай започва директно от устието. Подустийната украса е представена от гъста мрежа или вълнообразна линия, а основната композиция — предимно от триъгълни мотиви. Украсата на столчето вероятно е подобна на описаната по-горе за съдовете от първата серия.

Гърневидните купи[9] попадат в две серии. Първата от тях, значително по-многобройна, включва дълбоки съдове с почти правилно сферично тяло и профилирана навън устийна част, която обикновено е оформена като ниска приблизително цилиндрична шия. Част от тези съдове са поставени върху сравнително ниско триделно столче. Гърневидните купи с профилирано устие са неангобирани и неукрасени (по изключение се среща канелюрна украса) или пък са червеноангобирани и покрити с бялорисувана орнаментация. Рисуваната орнаментална композиция е триделна — почти винаги гъста мрежа по шията, композиция от триъгълни и ромбични мотиви или композиция „венец на плодородието“ по тялото на съда, мрежеста украса или композиция от хоризонтални ленти по столчето. Втората серия, доста по-малобройна, обхваща дълбоки съдове с почти правилно сферично тяло и право устие (обр. 2 *д*). Дъното им е равно и удебелено. Във всички случаи гърневидните купи с право устие са неангобирани и неукрасени.

Лалевидните купи и лалевидните чаши[10] имат слабо конично, съответно сравнително ниско и сравнително високо тяло с прав устиен ръб, поставени са на по-ниско или по-високо кухо столче. Те са червеноангобирани и покрити отвън с бяла орнаментация, която по своите типологически и стилови особености не се различава съществено от украсата на горните два вида съдове. Орнаменталната схема е триделна.

Паниците са почти винаги полусферични,

• Обр. 2. Елешница. Раннонеолитни керамични съдове: в–е — хоризонт II (долен); б — хоризонт I (горен); а — яма. Югозападен вариант на култура Караново I — фаза Елешница. Fig. 2. Elešnica. Récipients de céramique du Néolithique inférieur: в — е — horizon II (inférieur); б — horizon I (supérieur); a — fosse. Variante sud-ouest de la culture Karanovo I: phase Elešnica

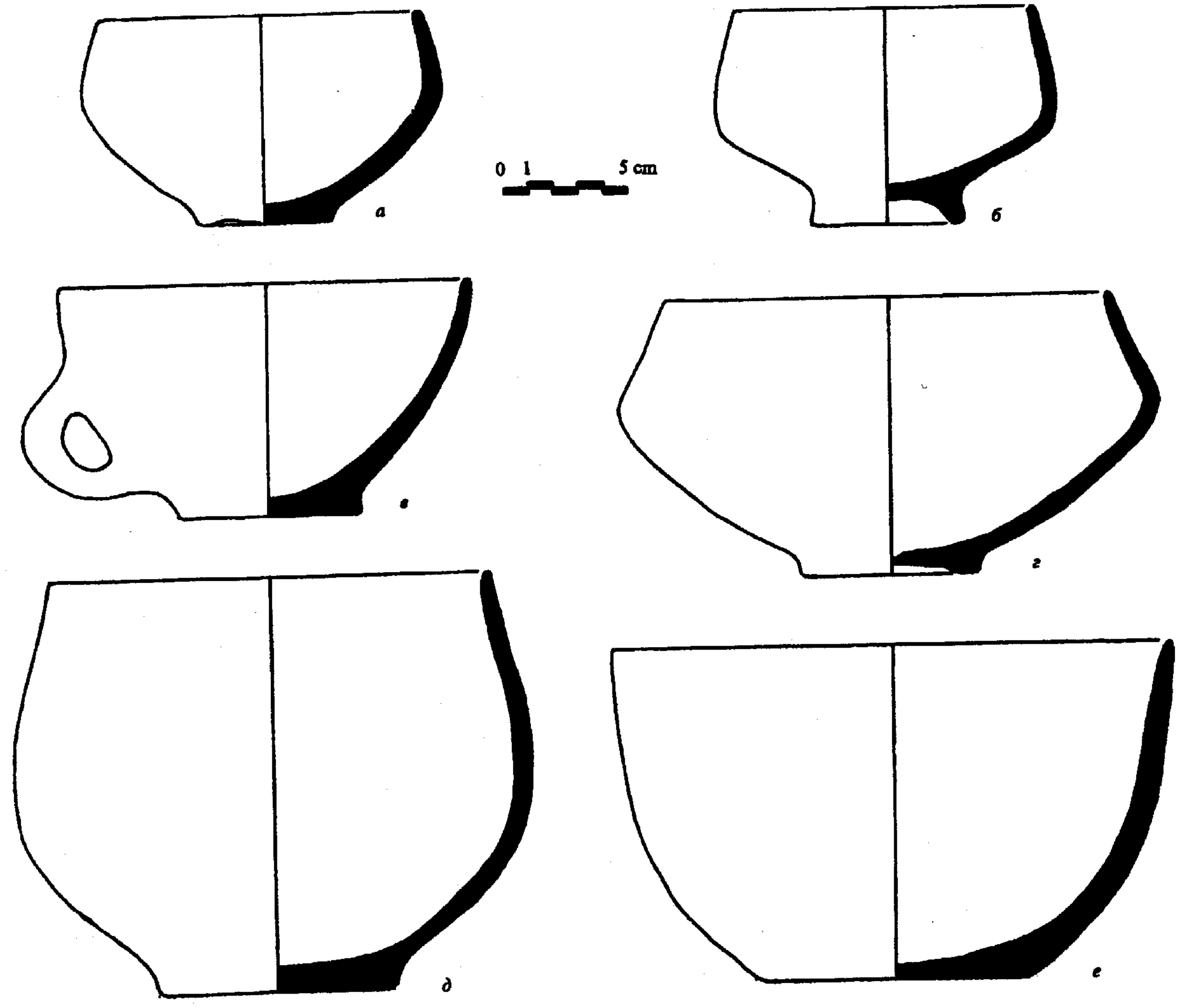

2

среднодълбоки, често поставени на ниско или средновисоко триделно кухо столче (обр. 1 *д*; 2 *в*). Голяма част от тези съдове са червеноангобирани и орнаментирани от двете страни с бяла боя. Външната композиция започва от устието и е изградена от гирляндовидни и вертикални лентовидни мотиви. Вътрешната композиция е двуделна: подустийна украса от висящи триъгълни мотиви и основна композиция „венец на плодородието“.

По изключение се срещат дълбоки паници с дъговидни стени, равно дъно и право устие, неангобирани, без украса (обр. 2 *е*).

Затворените гърневидни съдове имат сплеснато сферична или сферична форма с по-ниска или по-висока конична, цилиндрична или обърнатоконична шия, обикновено с равно удебелено дъно (обр. 1 *б, в, г*). Повечето съдове от този вид са снабдени с четири вертикални въжести дръжки (по изключение — слабо наклонени). Външната повърхност понякога е много добре обработена, но неукрасена. В отделни случаи по горната част на тялото се среща канелюрна украса тип „рибена кост“.

Отворените гърневидни съдове имат удължено яйцевидно тяло с профилирано навън устие и равно дъно. Обикновено са неукрасени.

Ваните имат почти цилиндрично тяло със слабо дъговидни стени, прав устиен ръб и широко равно дъно. Неукрасени са или са покрити отвън с врязана едра мрежа.

С най-голямо количество керамични съдове в селището Елешница са представени купите, гърневидните купи, паниците и затворените гърневидни съдове. Останалите форми са застъпени с по няколко екземпляра.

Фаза Елешница представя първия етап в развитието на югозападния вариант на култура Караново I. Намерената в селището Елешница глава от керамична фигура на леопард[11], както и особеностите на някои видове съдове (главно на гърневидните купи с профилирано устие) позволяват синхронизиране на фаза Елешница с Хаджилар IX—VI в Югозападна Анатолия, а също и с Илипинар X в Северозападна Анатолия. Дълбоките биконични купи от селището Елешница намират добри паралели в група Гълъбник в Югозападна България. Това се отнася и за една бялорисувана основна композиция от висящи и изправени триделни триъгълни мотиви (обр. 3 *б*), която намира много добра аналогия с подобна бялорисувана композиция върху шията на голям гърневиден съд от Гълъбник I[12].

Наличните седем радиовъглеродни дати[13] от селището Елешница позволяват поставянето му в края на първата четвърт на VI хил. пр. Хр. (калибрирани дати), но фаза Елешница обхваща вероятно по-дълъг период на развитие в рамките на същата първа четвърт. Датировката показва синхронност на фаза Елешница с група Слатина в Софийското поле, която също е едно от най-ранните явления на култура Караново I[14].

Казаното по-горе ми дава основание да отнеса фаза Елешница към първата половина от развитието на югозападния вариант на култура Караново I.

Фаза Ракитово. Установена е за първи път при проучване на раннонеолитното селище до Ракитово[15], чийто културен пласт обхваща два строителни хоризонта с много сходна материална култура. По тази причина представям керамичните комплекси общо.

Купите могат да се разделят в големи серии. В първата влизат съдове със сплеснатосферично тяло и профилирано навън устие; в отделни случаи устийната част е оформена като обособена цилиндрична или обърнатоконична ниска шия. Някои от купите в тази серия са поставени върху ниско цилиндрично или триделно кръгло столче. Голямата част от съдовете са неангобирани и в много редки случаи имат украса от вертикални или наклонени успоредни канелюри по тялото. Останалите купи в тази серия са покрити с червена ангоба и са украсени с бялорисувана орнаментация. Орнаменталната схема е триделна. Подустийната украса е представена от гъста или едра мрежа, висящи триъгълници или хоризонтална лента, основната композиция е съставена обикновено от сложни спираломеандровидни мотиви, включително и усложнени варианти на композицията „венец на плодородието“, столчето е украсявано рядко. Втората серия обхваща заоблено-биконични и почти цилиндрично-конични съдове с прав или слабо профилиран навън устиен ръб. Някои са поставени върху ниско триделно или цилиндрично столче. Голяма част от съдовете са червеноангобирани и орнаментирани с бяла или кремава боя. Орнаменталната композиция е почти без изключение едноделна — представена е от основна композиция, която започва от устието, столчето е неукрасено. Основната композиция се състои от лентовидни и висящи триъгълни мотиви, от сложни спираловидни мотиви или от композиция „венец на плодородието“. Очертаващата линия на някои мотиви и композиции е начупена, което придава специфична характеристика на тази орнаментация.

Гърневидните купи имат почти правилно сферично тяло и право устие. Дъното им е равно и удебелено. Външната повърхност е неангобирана.

Лалевидните купи и лалевидните чаши имат цилиндрично или слабо конично, съответно сравнително ниско и сравнително високо тяло с прав или слабо профилиран навън устиен ръб, поставени са на по-ниско или по-високо столче. Вторият вид лалевидни форми

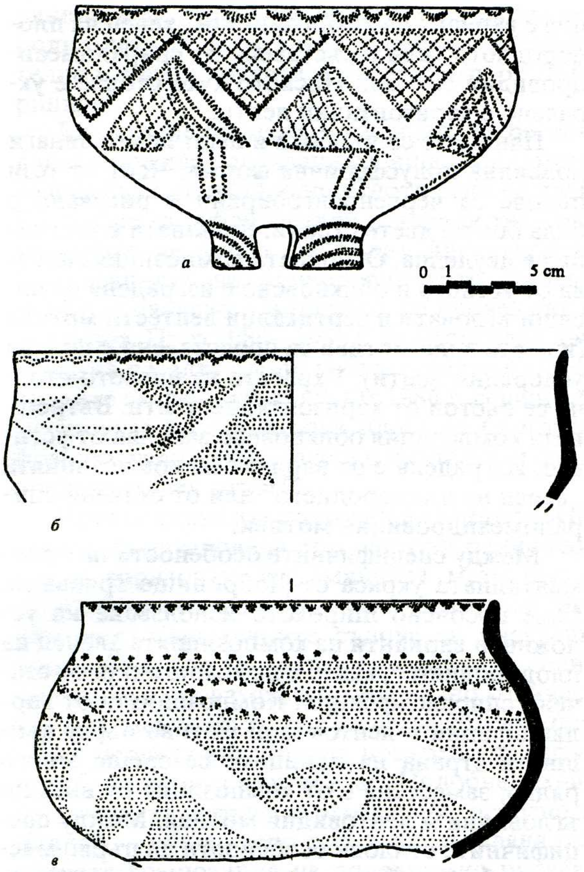

3

• *Обр. 3. Елешница. Раннонеолитни керамични съдове с бялорисувана украса от хоризонт II (долен). Югозападен вариант на култура Караново I – фаза Елешница. Fig. 3. Elešnica. Récipients de céramique du Néolithique inférieur, décorés de blanc, de l'horizon II (inférieur). Variante sud-ouest de la culture Karanovo I: phase Elešnica*

преобладават. Част от съдовете са неангобирани, неукрасени или покрити с канелюрна украса — тип „рибена кост“, хоризонтални или слабо наклонени широки успоредни канелюри. Другата част от лалевидните съдове имат червеноангобирана повърхност и са покрити с рисувана орнаментация. Орнаменталната схема е триделна — подустийната украса е винаги гъста мрежеста, основната композиция е съставена от триъгълни и ромбични мотиви или пък е вариант на композицията „венец на плодородието“. Столчето е украсено с триъгълни мотиви или мрежа. Орнаментацията е изпълнена с бяла боя. Само в един случай върху лалевидна чаша е установена полихромна орнаментална композиция — гъстата мрежеста украса под устието и композицията от успоредни наклонени ленти по високото столче са нанесени с бяла боя, основната композиция от шахматно разположени правоъгълни мотиви е изпълнена с черна боя[16].

Паниците са почти винаги полусферични, среднодълбоки, поставени на ниско до средновисоко цилиндрично или триделно кухо столче. Част от тези съдове са червеноангобирани и орнаментирани от двете страни с бяла боя. Външната композиция, съставена от гирляндовидни или лентовидни мотиви, започва от устието. Вътрешната композиция е едноделна и обикновено започва от устието (състои се от висящи триъгълници) или пък е двуделна — най-често подустийната украса включва висящи триъгълници, а основната композиция е тип „венец на плодородието“.

Дълбоки паници с дъговидно извити стени, прав устиен ръб и широко равно дъно се срещат, но много рядко.

Затворените гърневидни съдове имат сплеснато-сферично тяло с по-ниска или по-висока конична, цилиндрична или обърнато-конична шия, дъното е равно и удебелено. По най-широката част от тялото на някои от тези съдове са моделирани четири вертикални въжести дръжки. В редки случаи съдовете от този вид имат украса — рисувана с бяла боя, релефна или канелюрна (успоредни вертикални канелюри).

Отворените гърневидни съдове имат удължено яйцевидно тяло с профилирана навън устийна част, дъното е равно. Съдовете са неукрасени.

Ваните са представени от съдове с обърнатоконично или цилиндрично тяло със слабодъговидни стени, прав ръб на устието, широко и равно дъно. Отделни съдове са украсени с успоредни врязани линии.

В керамичния комплекс на селището Ракитово най-добре са застъпени купите, паниците и затворените гърневидни съдове. Останалите форми са представени с по няколко съда.

Фаза Ракитово представя втория етап в развитието на югозападния вариант на култура Караново I. В сравнение с фаза Елешница, в керамичния комплекс на фаза Ракитово настъпват промени, от които по-съществените са следните: изчезват дълбоките биконични купи, не се срещат повече гърневидните купи с профилирана навън устийна част, лалевидните чаши преобладават рязко над лалевидните купи, силно намаляват украсените столчета, появява се орнаментация в т. нар. „ракитовски стил“, при това изпълнена почти винаги с кремава боя. Освен специфичните композиции от често неразделимо свързани мотиви, орнаментацията в ракитовски стил се характеризира и от стъпаловидно начупена очертаваща линия.

Рисуваната орнаментална украса в ракитовски стил дава добра възможност за търсене на хронологическото място на втората фаза в развитието на югозападния вариант на култура Караново I. Тази орнаментация, а частично и керамичните форми, върху които е представена, позволяват да бъде потвърден предложеният вече хронологически паралелизъм с Хаджилар V—II и ранните фази на култура Сескло в Тесалия[17], а също и със селищата Неа Никомедия в Северна Гърция[18] и Мулдава, Асеновградско[19]. От селището Ракитово произхождат поне два съда с полихромна орнаментация — описаният по-горе лалевиден съд и един фрагмент от друг съд[20]. Такава украса — по отношение структурата на орнаменталната схема, стиловите и технологичните особености, е много характерна за група Кремиковци и особено за селището Чавдар (VII—II стр. хоризонт)[21]. Отделни фрагменти са намерени и в почти всички проучвани ранонеолитни селища в северните части на Тракия[22]; полихромната орнаментация в този район се отнася към втората половина на култура Караново I[23]. В почти всички случаи е сигурно, включително и за Ракитово, че полихромно рисуваните съдове са импорт от територията на група Кремиковци, най-вероятно от Чавдар (в Златишко-Пирдопското поле). Има и други възможности за установяване на относителна хронология на изследвания керамичен комплекс, но рисуваната орнаментация носи достатъчно силни аргументи.

Като имам предвид състоянието на посочените, а и някои други паралели, отнасям фаза Ракитово към началото на втората половина в развитието на югозападния вариант на култура Караново I.

Фаза Добринище. Констатирана е за първи път при проучване на ранонеолитното селище в с. Добринище, Разложко[24]. Културният пласт на селището съдържа останки от един строителен хоризонт. Разкопките са направени върху сравнително малка площ и поради това публикуваната вече характеристика на керамичния комплекс вероятно е непълна[25], но достатъчна като основание за обособяването на отделна ранонеолитна фаза. Поради това, че материалите са публикувани, ще обърна внимание само на някои особености.

Купите имат заоблено дълбоко тяло с право или слабо профилирано навън устие, поставени са върху ниско кухо столче. Някои са червеноангобирани и украсени с бяла боя. Орнаменталната композиция е триделна. Подустийната украса обикновено е гъста мрежеста. Основната композиция в повечето случаи е вариант на композицията „венец на плодородието“; понякога се състои от два орнаментални пояса един над друг. Украсата на столчето е представена от хоризонтални ленти.

Гърневидните съдове са предимно затворени, с конична, цилиндрична или обърнато-конична шия, с равно дъно. В някои случаи имат четири вертикални въжести дръжки. Отделни съдове са червеноангобирани и украсени с бяла боя. Орнаменталната композиция вероятно е триделна. Подустийната украса е мрежеста или пък е композиция от високи мрежести триъгълници. Основната композиция е вариант на композицията „венец на плодородието“ или е съставена от спираломеандровидни мотиви. Ниското кухо столче е украсено с хоризонтални ленти.

Паниците са дълбоки и имат почти винаги правилна полусферична форма. Част от тези съдове са червеноангобирани и рисувани с бяла боя по двете страни. Външната композиция е двуделна. Основната композиция започва от устието и обикновено е изградена от висящи ъгловати и вертикални лентести мотиви (и двата вида мотиви са представени с по три успоредни ленти). Украсата на ниското столче се състои от хоризонтални ленти. Вътрешната композиция обикновено започва от устието. Изградена е от вариант на композицията „венец на плодородието“ или от скачени спираломеандровидни мотиви.

Между специфичните особености на орнаменталната украса от Добринище трябва да бъде посочено широкото използване на усложнени варианти на композицията „венец на плодородието“, както и на композиции от скачени спираломеандри. Композицията от гирляндовидни и лентовидни мотиви върху външната страна на паниците се среща много рядко; заместена е от композиция от висящи ъгловидни и лентовидни мотиви. Между специфичните стилови особености на първо място трябва да бъде посочен един елемент от три успоредни вълнообразно начупени тесни ленти; този елемент обикновено запълва оставащите приблизително триъгълни полета между скачените спираломеандровидни мотиви. Друга стилова особеност е запълването на полетата между краищата на негативните спираломеандри в композицията „венец на плодородието“ с едра мрежа.

Фаза Добринище представя третия етап в развитието на югозападния вариант на култура Караново I. Някои елементи в материалната култура, както две радиовъглеродни дати и данните от археомагнитните проучвания позволяват отнасянето на селището Добринище към втората половина на ранния неолит и дори към неговия финал[26]. Като имам предвид, че селището е еднослойно, допускам, че фаза Добринище има и предходно развитие в региона. Фаза Добринище представя късните степени от втората половина на югозападния вариант на култура Караново I и вероятно обхваща поне цялото последно столетие на първата половина на VI хил. пр. Хр. (калибрирани дати).

Възможностите за проучване на относителната хронология на фаза Добринище са силно ограничени. Някои особености на рисуваната орнаментация напомнят на тъмнорисуваната орнаментална керамична украса от Кременик I (Сапарева баня). Ранонеолитният пласт там се отнася към финала на група Кременик-Анзабегово, т. е. към финала на ранния неолит. Калибрираните радиовъглеродни дати от този пласт попадат приблизително в същия интервал, както и тези от Добринище.

Както вече посочих, в изследвания регион влизат още две проучвани селища. Сондажните разкопки на раннонеолитното селище край Белица не са публикувани[27] и поради това резултатите не могат да бъдат дискутирани. Проучванията на раннонеолитното селище край с. Ковачево, Санданско, се провеждат в два етапа. През 1980—1981 г. са направени два сондажа с малка площ; наблюденията и материалите са публикувани[28]. От 1986 г. селището се проучва на по-широка площ от българо-френска експедиция; засега е публикуван един предварителен отчет[29].

Чрез сондажните разкопки в селището Ковачево са установени три сигурни раннонеолитни хоризонти. Керамичният материал е силно фрагментиран, но позволява някои заключения. Керамичните съдове са рисувани само с бяла боя. От всички хоризонти на селището обаче произхождат минимално количество фрагменти от съдове с кафява композиция върху червена ангобирана повърхност; кафявата боя е втрита в ангобата[30]. Подобна техника е позната в група Кремиковци, особено в Чавдар — обикновено така е представяна основната композиция на полихромно рисуваните съдове. В долните два хоризонта се среща рисувана орнаментална украса, която показва някои стилови особености на фазите Ракитово[31] и Добринище[32] едновременно. Не е ясно дали тези хоризонти трябва да се интерпретират като преходни между двете фази или се касае за механично смесване в резултат на незабелязани поради малката проучена площ стратиграфски нарушения. Третият хоризонт представя рисувана орнаментация с особености, нерегистрирани в селището Добринище — може би селището Ковачево има локално финално развитие в рамките на югозападния вариант на култура Караново I.

Находките от продължаващия втори етап на проучванията все още не са обработени. Наблюденията по време на разкопките обаче дават възможност за твърдението, че в керамичния комплекс на селището са налични последователно отгоре надолу особеностите на фазите Добринище и Ракитово; през последния археологически сезон (1995) бяха установени фрагменти от бялорисувани керамични съдове, които напомнят на керамиката от фаза Елешница. Може би ще се окаже, че раннонеолитното селище Ковачево съществува и през трите фази в развитието на югозападния вариант на култура Караново I.

Развитието на югозападния вариант на култура Караново I съответства хронологически на периодите Караново I, II, II-III и III в самия тел Караново и североизточните части на Тракия. Малобройните къснонеолитни материали от региона (Якоруда, Елешница 2 и Ковачево) са синхронни със Ситагри I и II и съответно с периодите Караново III-IV и IV в Тракия.

---

[1] G. I. Georgiev. Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien. — Archaeologia Austriaca, 42, 1967, p. 97; Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи. — Археология, 1974, № 4, с. 6; М. Гарашанин. Хронология и генезис на неолита в централната и югоизточната част на Балканския полуостров. — Археология, 1966, № 1, с. 17.

[2] В. Николов, М. Радева. Сондажни проучвания на раннонеолитното селище в Добринище, Разложко. — Археология, 1992, № 1, с. 13.

[3] В. Николов. Орнаментация на раннонеолитната рисувана керамика: систематизация и характеристика. — Археология, 1983, № 1—2, с. 32.

[4] V. Nikolov. Zu einigen Aspekten der Kultur Karanovo I. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Salzburg, 1989, 29—30; Полихромно рисувана орнаментация върху раннонеолитни керамични съдове от България. — В: Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев. С., 1993, с. 60.

[5] V. Nikolov. Zu einigen Aspekten..., p. 29; Раннонеолитно жилище от Слатина (София). (Разкопки и проучвания, 25). С., 1993, с. 12.

[6] В. Николов. Полихромно рисувана орнаментация..., с. 60.

[7] В. Николов, М. Радева. Цит. съч., с. 13.

[8] Разкопки на А. Радунчева и В. Николов (АИМ — БАН) с участието на К. Масларов (Селищен музей — Елешница) през 1983—1985 г. Вж. В. Николов, К. Масларов. Древни селища край Елешница. С., 1987.

[9] За разлика от купите, чиято дълбочина не превишава 2/3 от максималния диаметър на съда, гърневидните купи имат дълбочина, по-голяма от 2/3 от максималния диаметър (но по-малка от 1). Ако останалите параметри са същите, както при споменатите два вида съдове, но дълбочината превишава максималния диаметър, тогава обозначавам новия вид като отворени гърневидни съдове.

[10] Лалевидните купи са вариант на гърневидните купи, а лалевидните чаши — на отворените гърневидни съдове.

[11] В. Николов. Връзки на долината на р. Места с Анатолия през ранния неолит. — Археология, 1986, № 2, 5—6.

[12] М. Чохаджиев. Ранният неолит в Западна България: поява, развитие, контакти. — Изв. на Ист. музей Кюстендил, № 2, 1990, обр. 2, 4.

[13] Получени са в Берлинската лаборатория в средата на 80-те години.

[14] В. Николов. Раннонеолитно жилище..., с. 12.

[15] Разкопки на А. Радунчева (АИМ—БАН) и В. Мацанова (ИМ—Пазарджик) през 1974—1975 г. Вж. В. Мацанова, А. Радунчева. Неолитното селище при гр. Ракитово. — Славееви гори, 1, 1995, 114—125; В. Николов. Връзки на долината на р. Места..., 5—10; Картината на света в раннонеолитната орнаментация от Ракитово. — ИБИД, 34, 1987, 5—29.

[16] Възстановена от Татяна Стефанова, докторат в СУ „Св. Кл. Охридски“.

[17] В. Николов. Връзки на долината на р. Места..., с. 6; Beiträge zu den Beziehungen zwischen Vorderasien und

Südosteuropa aufgrund der frühneolithischen bemalten Keramik aus dem Zentralbalkan. — Acta praehistorica et archaeologica, 19, 1987, 8—10.

[18] D. Washburn. A study of the red on cream and cream on red designs on early neolithic ceramics from Nea Nikomedeia. — American journal of archaeology, 88, 1984, fig. 21—24. Въпреки твърдението на разкопвача Р. Роден, рисуваната керамика позволява обособяването на две фази в развитието на селището. Паралелите с Ракитово се отнасят за втората (сесклоидна) фаза — Неа Никомедия II. Предходната (протосесклоидна) фаза Неа Никомедия I е вероятно синхронна с Елешница.

[19] Непубликувани фрагменти от разкопките на П. Детев.

[20] В. Николов. Полихромно рисувана орнаментация..., обр. 4, 8.

[21] V. Nikolov. Gemalte Ornamentierung auf Keramikgefäßen der frühnolithischen Siedlung Čavdar in Bulgarien. — Near Eastern Studies (Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Jappan, 5) Wiesbaden, 1991, 247—266; Bemerkungen zur gemalten Ornamentierung auf den Tongefäßen aus Čavdar (Gruppe Kremikovci). — Acta musei Napocensis, 32, 1, 1995, 53—65.

[22] В. Николов. Полихромно рисувана орнаментация..., с. 60.

[23] Пак там; Zu einigen Aspekten..., 29—30.

[24] Разкопки на В. Николов (АИМ—БАН) през 1987 г. Вж. В. Николов, М. Радева. Цит. съч.

[25] Пак там, 4—9.

[26] Пак там, с. 13.

[27] Разкопки на Л. Перничева (АИМ—БАН) през 1989 г.

[28] Разкопки на Л. Перничева (АИМ—БАН) през 1980—1981 г. Вж. L. Pernitcheva. Le site de Kovatchevo, Néolithique ancien, dans le département de Blagoevgrad. — Studia praehistorica, 10, 1990, 142—196.

[29] От българска страна разкопките се ръководят от В. Николов и Л. Перничева, а от френска — от М. Лихардус и Ж.-П. Демул. Вж. J.-P. Demoule, M. Lichardus-Itten. Fouilles franco-bulgares du site néolithique ancien de Kovacevo (Bulgarie du Sud-Ouest). — Bulletin de correspondance hellénique, 118, 1994, No 2, 561—618.

[30] L. Pernitcheva. Op. cit., pl. XI, 4; XVI, 16; XVIII, 4; XX, 20, 21.

[31] Ibidem, pl. XII, 5—7, 23, 30; XIII, 13.

[32] Ibidem, pl. XI, 1, 13, 21; XII, 21; XIV, 6, 7.

Variante sud-ouest de la culture Karanovo

V. NIKOLOV

(Résumé)

Les complexes céramiques du Néolithique inférieur de la culture Karanovo I à Čepino et dans la vallée du cours supérieur et d'une partie du cours moyen de la Mesta, accusent des particularités qui permettent la différenciation d'une variante sud-ouest de cette culture dans les limites du territoire indiqué. A la différence des autres zones de la culture Karanovo I, sur le territoire de la variante sud-ouest on peut établir une périodisation intérieure qui est fondée principalement sur la céramique.

Phase Elešnica. Première moitié du développement de la variante sud-ouest de la culture Karanovo I. Enregistrée pour la première fois pendant les fouilles du site Elešnica (dans la région de Razlog) dont la couche culturelle contient deux horizons de constructions. Une partie des céramiques sont décorées de peinture blanche. Cette phase est synchronisée avec Hacilar IX—VI, le groupe Slatina et le groupe Gălăbnik.

Phase Rakitovo. Début de la deuxième moitié de de la variante sud-ouest de la culture Karanovo I. Constatée pour la première fois lors des fouilles du site Rakitovo dont la couche culturelle contient deux horizons de constructions. Une partie des céramiques est décorée de blanc, une autre partie — de crème, dans de style dit de Rakitovo; on a mis au jour aussi des récipients isolés ornés de brun ou de noir et des céramiques polychromes. Cette phase est synchronisée avec Hacilar V—II, les premières phases de la culture Sesklo et Nea Nikomedia.

Phase Dobrinište. Fin de la deuxième moitié du développement de la variante sud-est de la culture Karanovo I. Constatée pour la première fois lors des fouilles du site Dobrinište (dans la région de Razlog) dont la couche culturelle contient un seul horizon de construction. Une partie des céramiques est décorée de blanc. Cette phase est synchronisée avec la fin du groupe Kremenik—Anzabegovo.

Dans le champ de la variante sud-ouest se situe aussi le site néolithique Kovačevo (dans la région de Sandanski). Les fouil les archéologiques ne sont pas encore terminées, mais elles vont révéler de toute vraisemblance qu'à cet endroit la vie avait passé par les trois phases du Néolithique inférieur indiquées ci-dessus.

La variante sud-ouest de la culture Karanovo I est synchronisée avec les périodes Karanovo I, II, II—III et III, dans le tumulus même du site Karanovo I.

Сашова могила (Монументална неограбена тракийска гробница между Шипка и Ясеново)

ГЕОРГИ КИТОВ

На 4 км западно от Шипка, на около половин км южно от рязкото начало на Старопланинските склонове, в равнинната местност Илиева могила са насипани три неголеми могили в направление приблизително запад—изток. Западната (Фомус, работен № 79)[1] криеше каменна грамада, добре очертана крепида и сравнително богат гроб с почти пълен комплект въоръжение, торкви, фибули и множество глинени съдове[2]. Източната (Коцева, работен № 82)[3] се оказа без следи от погребения и археологически материали. Между тях се намира Сашова могила (работен № 81)[4]. Тя има конична форма с леко заравнен връх. Повърхността ѝ е набраздена от иманярски изкопи, най-големите от които са на върха и по южния склон.

С височината си между 5 и 6 м от различните страни и диаметър 30 м тя е от средните могили в района, без да се има предвид обстоятелството, че няколко десетки от тях не надвишават 2 м. На 24 август 1995 г. в могилата беше открита монументална тракийска гробница, чието значение се усилва от факта, че тя е останала неограбена[5].

Гробницата е с вход от югоизток, има много дълъг коридор и две правоъгълни камери — първата с неравно покритие, втората — с полуцилиндричен свод, разположен напречно на осовата линия (обр. 1). В централната камера е погребан мъж върху примитивно каменно ложе вляво от входа и кон на пода вдясно. Инвентарът е изцяло в помещението, някои от предметите са изместени от първоначалното си място от проникнали във вътрешността в древността гризачи (обр. 2). Съоръжението почти съвпада с един от диаметрите на могилата, като двете камери попадат под геометричния ѝ център — на еднакво разстояние от югоизточната и северозападната периферии — по на 11,5—16 м (обр. 3). То е построено върху стария терен с едва забележим наклон на югоизток и е затрупвано едновременно с изграждането с могилен насип.

В съществуването на гробницата се разграничават четири строителни периода. Първоначално са иззидани от големи каменни блокове двете камери, които са конструктивно свързани помежду си. Непосредствено след това към примитивно очертаната фасада е прилепена първата част на коридора. Доста по-късно, когато могилният насип е започнал да се разстила, коридорът е продължен до около 1,5 м югоизточно от сегашната периферия. През първите три периода гробницата е имала предназначението на мавзолей. След последното погребение целият дромос е изцяло запълнен с речни камъни, каквито са натрупани и над него така, че очертават вал по линията му. След това могилният насип е окончателно оформен.

Общата дължина на дромоса е (обр. 4) 8,5 м. Първите 2,75 от тях опират фасадата на предната камера, а останалите са допълнително пристроени на фуга. Добре се забелязва разликата в конструирането на двете части. По- ранната е от ломени камъни с размери до 70—90 см с плоска лицева стена. Те са сравнително грижливо подредени, споени с кал, а фугите са замазани отвън със загладена глинена мазилка. Продължението на коридора е от ломени и речни камъни, не така добре подредени и с по-небрежно формирано лице. Спойката е отново кал, но следи от замазка не са запазени. И двата зида са без субструкция. От лицето на първата камера широчината на коридора постепенно и плавно се разширява от 1,2 до 1,45 м. Разширението се проявява и във височина с около 30 см. Дромосът е бил без покритие. Най-добре запазен е в северозападния си край — до лицето на предната камера — 1,9 м. Не може да се установи дали на югоизток височината е намалявала или това е резултат на допълнително разрушаване. В самия югоизточен край той е запазен в два-три реда на височина до 30—40 см.

Подът е от утъпкана песъчлива почва. Вътрешността е съзнателно запълнена с нахвърляни речни и ломени камъни с незначително количество почва и кухини между тях. Входът към първата камера изглежда да е бил преграден с подредени по-големи камъни с размери от порядъка на 30—50 см. Те са формирали зид, който е имал само югоизточно лице. Под натиска на могилните пластове той е леко изместен навън, пространството между него и първата камера е запълнено с насипна почва. Втори преграден зид е изграден на 3,8 м от входа на първата камера. Той също има само югоизточно лице (обр. 5), северозападният му край — на около 0,4 м, се слива с безредно нахвърляните във вътрешността на коридора камъни. В основата му е поставен по-голям речен камък с размери 0,4х0,75 м, който в един по-ранен момент е играл може би ролята на праг. Зидът не съвпада с границата между двете части на коридора и без съмнение е по-късен от цялостното му използване. Остатъци от трети преграден зид са регистрирани в самото начало на коридора. Той има направление югозапад—североизток, запазен е само в един-два реда от грубо обработени каменни блокове. Направен е опит за оформяне на челни лица на страничните стени на коридора в югоизточния край. Те са с широчина 0,5—0,75 м. Дебелината на стените е около 0,75 м, като външни лица не са правени — недобре подредените камъни опират могилния насип.

Археологическите материали в коридора са малко и незначителни — вероятно са попаднали там случайно. На пода се намериха един железен гвоздей, фрагментирана глинена паница с черен фирнис и с устие, обърнато надолу, два фрагмента от груб дебелостенен съд. Първата камера е празна с изключение на част от югоизточната половина, където е проникнала почва с примеси на чакълести камъни от свлеклия се през отворената врата насип. Тя е под силен наклон от горния край на входа към прага на централната камера.

Входът е с правоъгълно очертание — 1,09х1,92 м. Оформен е от добре обработени варовикови блокове. Лявата странѝца е от пет, а дясната от четири блока, като хоризонталните редове са нарушени само горе вляво. Странѝците лягат върху прага, а над тях е разположена голяма покривна плоча. От двете ѝ страни са поставени няколко също така добре обработени варовикови камъка. Под тях обаче встрани от странѝците градежът е от груби ломени и речни камъни, които се скриват зад северозападните стени на коридора на фуга.

Подът на първото помещение е от утъпкана почва. Погребения или други ритуални действия в него не са извършвани. Размерите му са 1,16—1,3х1,83 м при максимална височина 2,32 м. Стените и покривът са от добре обработени бели, черни, червени и зелени варовикови и гранитни блокове[6], някои използ-

- *Обр. 1. План на гробницата. Fig. 1. Plan de la tombe*
- *Обр. 2. Вътрешността на централната камера с част от инвентара. Fig. 2. L'intérieur de la chambre centrale avec la partie de l'inventaire*
- *Обр. 3. План на гробницата с разположението ѝ в могилния насип. Fig. 3. Plan de la tombe et sa disposition dans le tumulus*

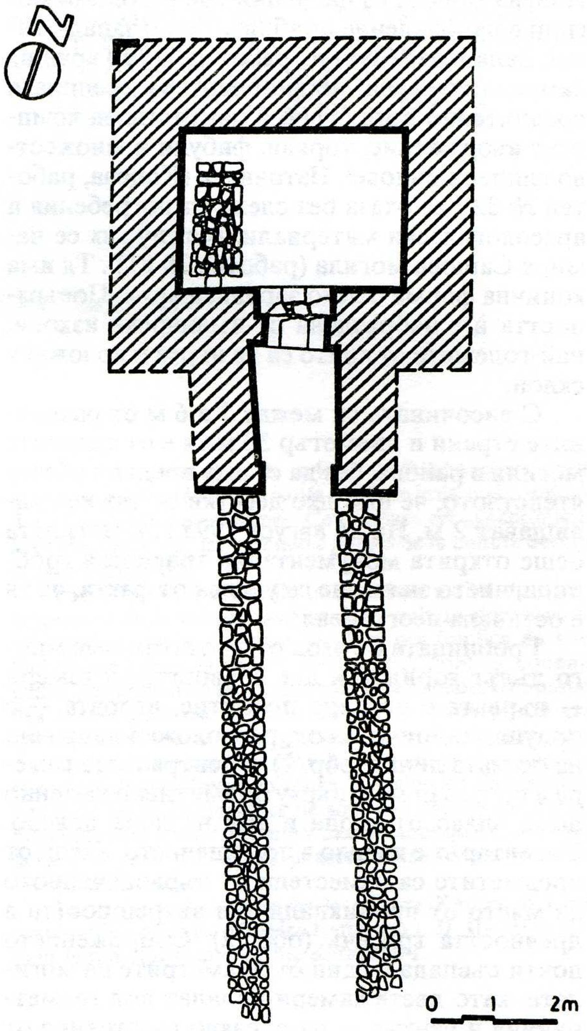

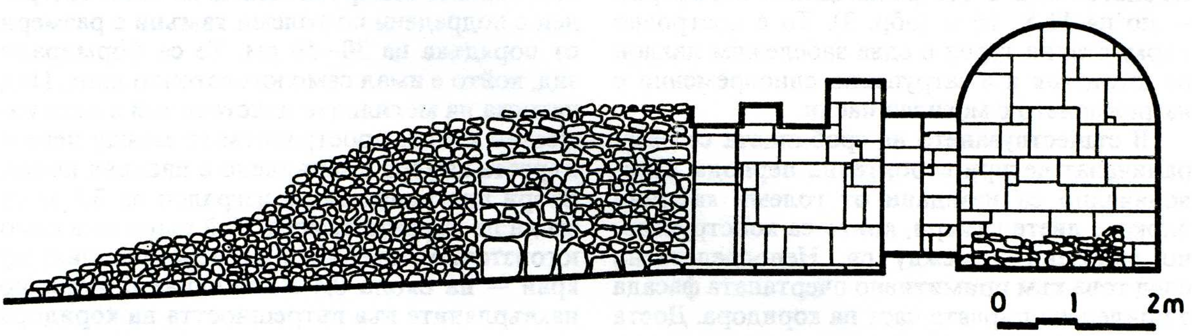

1

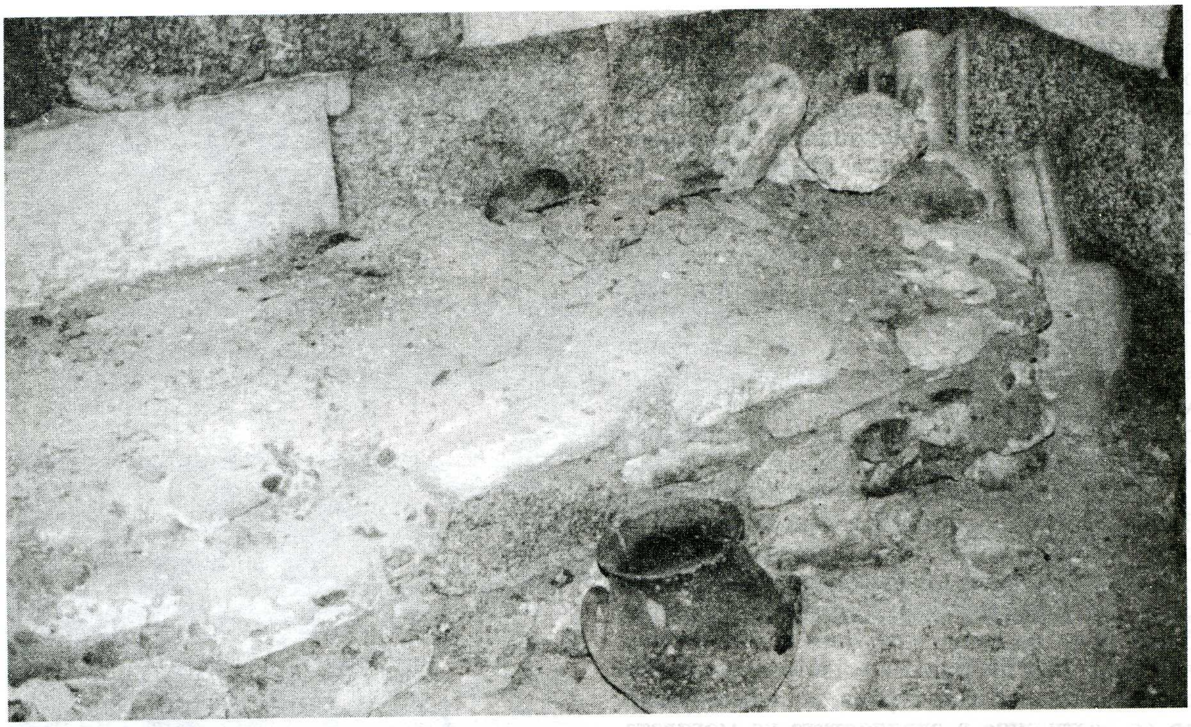

2

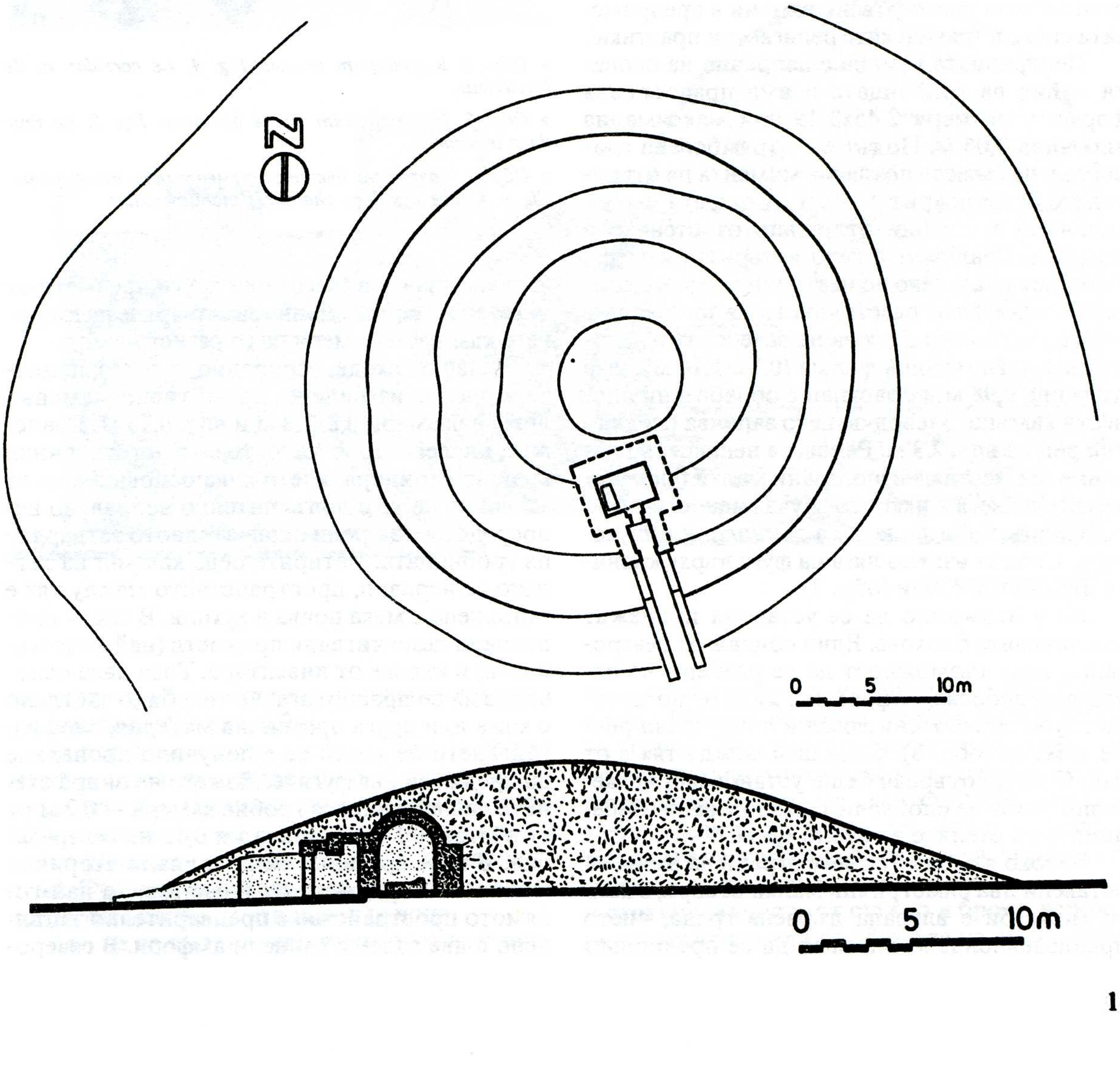
N
0 5 10m
0 5 10m

3

вани вторично. Страничните стени са в три основни реда, на места нарушени от по-малки блокчета за запълване на пространството там, където вторично използваните камъни са се оказали недостатъчно подходящи за оформяне на редовете. Система в подреждането на различните цветове в първата, както и в централната камера не може да се установи. Покривът е на три нива. Веднага след входа в него (обр. 6) има ниша с шир. 0,45 м, покрита с огромен пропукан в средата каменен блок. Средата на помещението е с вис. 1,54 м. Северозападният край на първата камера е с максимална височина в продължение на 0,65 м, покрит с подобен голям пропукан блок. Подобно покритие в Тракия не ми е известно.

Един от вградените в югозападната стена блокове заслужава специално внимание. Той е с правоъгълна форма, слабо изпъкнала периферия със следи от заглаждане и улей в средата на северозападния си край. Употребен вторично, блокът без съмнение е жертвен камък от типа на т. нар. шарап-таши. Наличието му в градежа свидетелства, от една страна, за съществуването на светилище в околностите на могилата, което трябва да е било изоставено. От друга страна, потвърждава се категорично използването на този тип жертвени камъни в предримската епоха в тракийските религиозни практики[7].

Централната камера е напречно на осовата линия на гробницата и има правоъгълна форма с размери 2,45x3,45 при максимална височина 3,05 м. Подът е от трамбована глинеста и чакълеста почва и в момента на откриването беше покрит с пласт от около 1 см пясък, прах и дребни отломъци от стените и покрива. Градежът е като в първата камера. Разположена е леко асиметрично спрямо осовата линия, като разстоянието на югозапад е малко по-голямо от това на североизток. Входът е с правоъгълна форма (0,89x1,74 м), има дължина 0,98 м и е застлан с обработени плочести камъни. Засводяването започва след петия ред на вис. 2,3 м. Редовете ненавсякъде са равни, на места са използвани малки блокчета за запълване, а в няколко случая недостигащите правоъгълни полета са запълнени с щукатура. Сводът изцяло ляга на фуга върху късните странични стени (обр. 7).

Не е възможно да се установи пълнежът зад лицевите блокове. Един сондаж от северозапад даде възможност да се разбере, че отвън има небрежно оформено лице от по-дребни грубо обработени ломени и подбрани речни камъни (обр. 8). Спойката между тях е от кал. С металотърсач беше установено, че железни скоби за спойка не са използвани. Дебелините на стените са около 1,5 м.

Високо в свода от двете страни на входа са оставени два симетрични малки отвора, в които може би е влизала дървена греда, чието предназначение може само да се предполага — за окачване на завеса или други предмети от нетраен материал. Данни за затваряне на входовете към двете камери не са регистрирани.

Вляво от входа, успоредно на югозападната стена е изградено примитивно каменно ложе с размери 0,8x1,8 м и вис. 0,45 м. Градежът на леглото е като този в югоизточния край на коридора, което дава основание да се заключи, че то е допълнително направено непосредствено преди окончателното затваряне на гробницата. Четирите реда камъни на леглото са неравни, пространството между тях е запълнено с мека почва и кухини. В тях са проникнали незначителни предмети (най-вече мъниста) и късове от инвентара. Това дава основание да се предполага, че то е било застлано с кожа или друга органична материя, след изгниването на която се е получило пропадане на предмети във фугите. Ложето не опира стените на централната гробна камера — 0,2 м на югоизток, 0,1 на югозапад и 0,45 на северозапад. В тези празнини са попаднали вторично множество предмети от инвентара, а най-голямото пространство е предварително запълнено с две големи глинени амфори. В северо-

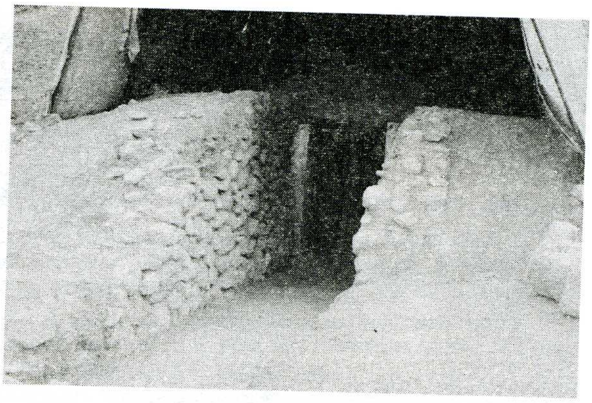
4

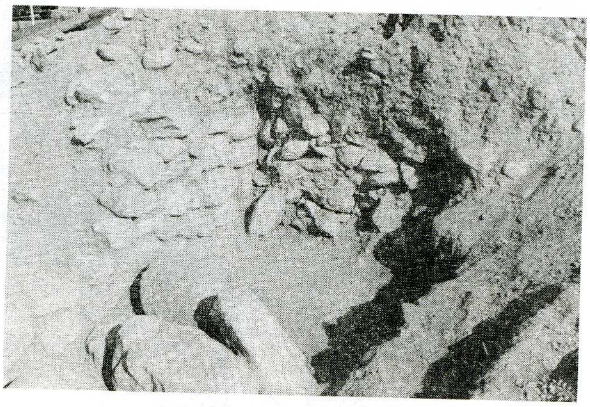
5

• *Обр. 4. Коридорът отвън. Fig. 4. Le corridor vu de l'extérieur*

• *Обр. 5. Преградният зид в дромоса. Fig. 5. Le mur dans le dromos*

• *Обр. 6. Разрез на двете монументални помещения. Fig. 6. Coupe des deux chambres monumentales*

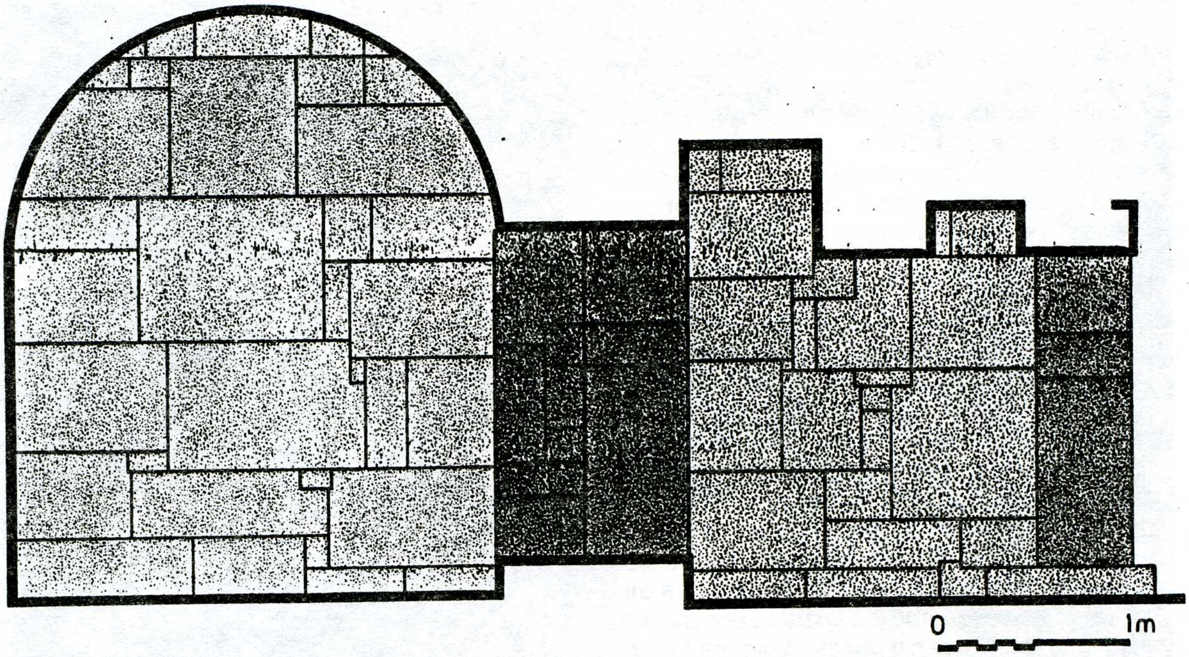

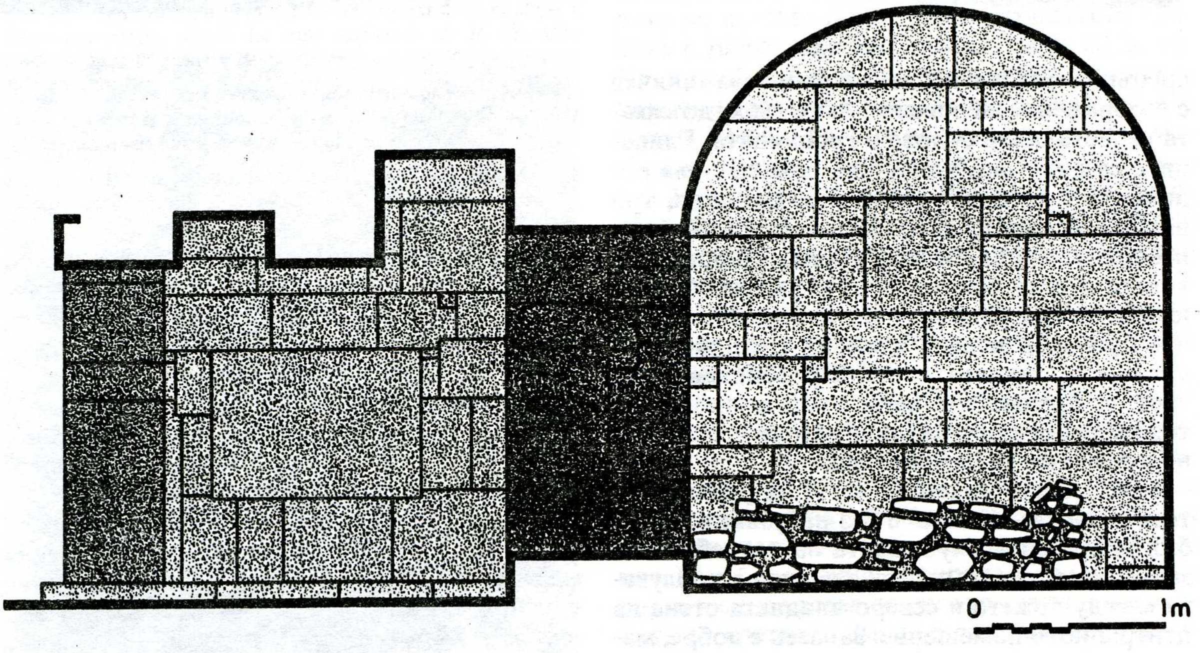

б

западния край на ложето е издигната каменна „възглавница“ с вис. 0,2 м.

Върху каменното легло е бил положен мъж[8] с глава на северозапад. В резултат на въздействие от влажността в камерата (около 95% в момента на откриването) костите са силно разложени, някои от тях са изцяло изтлели. Същото се отнася и за костите на коня, погребан вдясно от входа върху пода.

Ако не се смятат неколкостотин мъниста от стъкло и бронз, инвентарът е представен от над 50 вещи от злато, сребро, бронз, желязо, глина. Предметите на въоръжението са бронзов шлем тракийски тип, плетена желязна ризница, голям меч „келтски“ тип, желязно умбо за щит, пет ножа, два върха от копия. Накитите са златна фибула, обеца, торква, верижка и нагръдник от сребро, желязна гривна и стотици мъниста от стъкло и бронз, вероятно от огърлица или от обшивка на дреха. Една

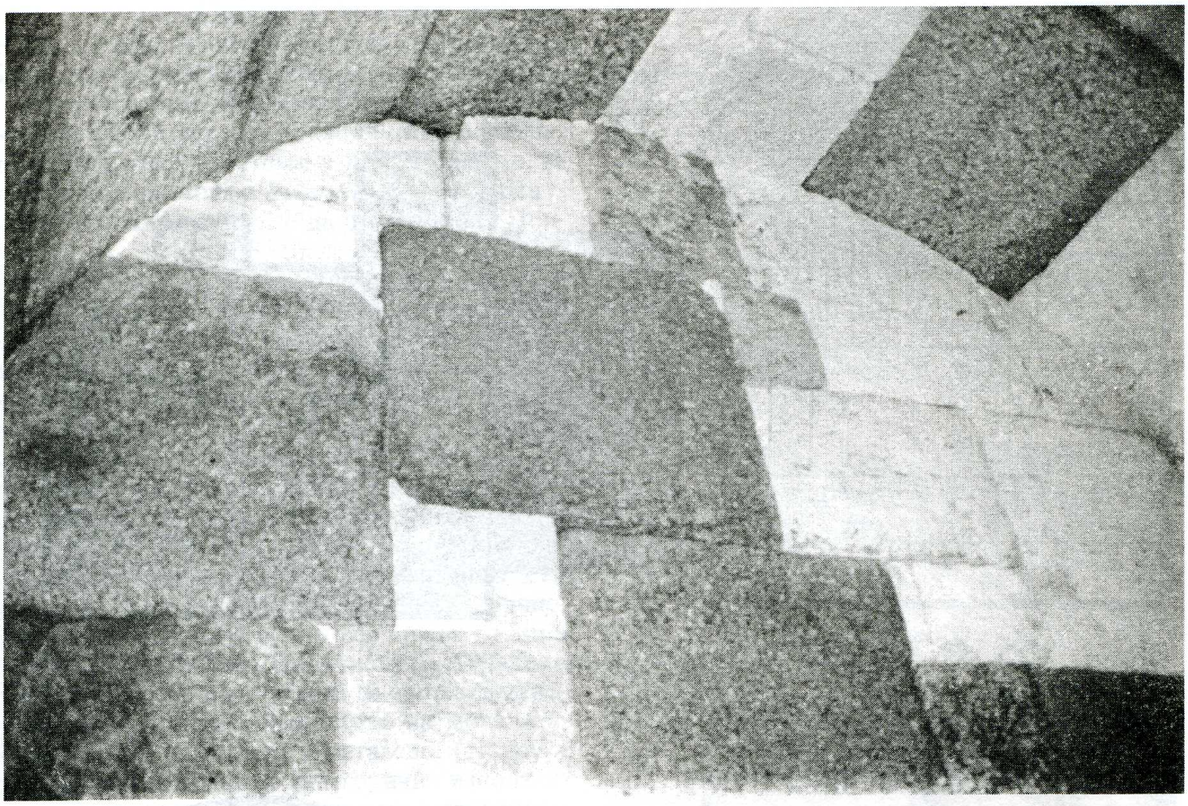

7

8

сребърна фиала с позлата и бронзова каничка с изображение на човешко лице върху дръжката са металните съдове в гробницата. Глинените са две големи амфори, едната с два родоски печата върху дръжките, две урни, три паници, кантарос, аскос и един фрагментиран неопределен съд. Между принадлежащите на човека и коня предмети се разпределят една юзда, четири бронзови и две железни халки, две бронзови и една желязна токи, железни предмети, гвоздеи и др. Преобладаващата част от предметите са все още в процес на консервация и реставрация затова тук ще стане дума само за някои от тях.

Бронзовият шлем (обр. 9) за разлика от този в Зарева могила[9] е без набузници. Той е бил поставен върху главата на погребания и заедно с късове от черепа е паднал в пролуката между ложето и северозападната стена на централното помещение. Запазен е добре, макар и със следи от дълга употреба в бойна обстановка — удари от ядра на прашки и прободен отвор от копие или стрела. Върху завивката личат следи от липсващи сега украси с форма на палмети, а над основата — остатъци от сребърен венец отвори в основата показват, че е имал загубени набузници или е бил свързан по някакъв начин с плетената желязна ризница. Поради устойчивостта на формата и значителния хронологически обхват на използване на подобни шлемове датирането засега е несигурно. Без съмнение шлемът е бил продължително време използван, преди да попадне в гробницата. Най-вероятно изглежда да е бил изработен през III в. пр. Хр. Намирането на шлемове тракийски тип в гро-

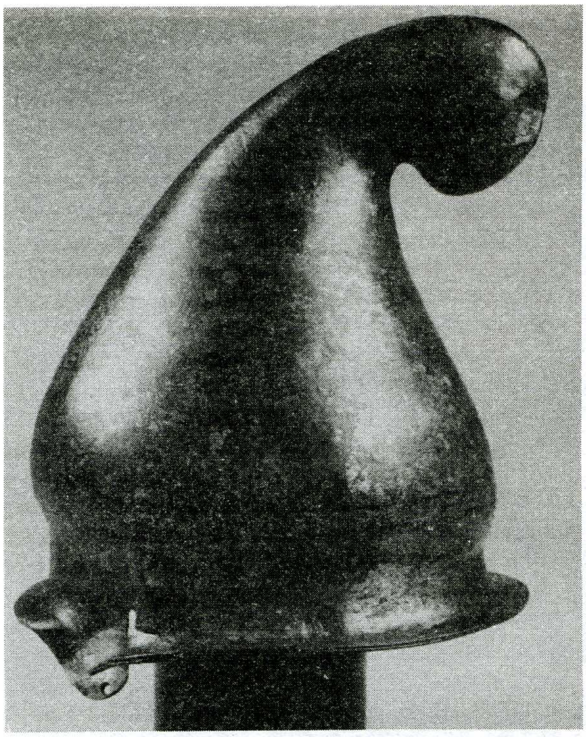

9

- *Обр. 7. Югозападна стена на централната камера с част от свода. Fig.7. Le mur sud-ouest de la chambre centrale avec une parie de la voûte*
- *Обр. 8. Част от северозападното външно лице на централната камера. Fig. 8. Une partie de la face extérieure nord-ouest de la chambre centrale*
- *Обр. 9. Шлем тракийски тип. Fig. 9. Casque de type thrace*

бове, особено върху черепите на скелетите, е изключително явление в тракийската археология, макар че в могилите край Шипка през 1995 г. бяха регистрирани три такива случая[10]. Детайлното разглеждане на всеки от тях сигурно ще спомогне за решаване на някои от проблемите, свързани с тракийското въоръжение.

Ризницата беше разположена в областта на гръдния кош. Тя е силно оксидирана, скована от ръжда. Изработена е от хиляди миниатюрни халки, вплетени в редове, като всеки две вертикални са хванати от една хоризонтална. След частичното разпадане на ризницата късове от нея са паднали зад ложето и по пода, някои от тях разнесени твърде далеч от проникнали в камерата гризачи. Част от неидефицираните засега железни и бронзови предмети и халки може би принадлежат на ризницата — това ще бъде допълнително установено. Съществуването на плетени железни ризници в Тракия през предримската епоха доскоро се приемаше с резерви независимо от изображенията върху апликациите от Летница например[11]. Съобщението за откриване в средата на миналия век на такава ризница в гробница край Розовец (б. Рахманлий)[12] на тридесетина км югозападно от Шипка се поставяше под съмнение. През последните години обаче в Шуменско[13], Ловешко[14], край Равногор в Родопите[15] и на други места при разкопки бяха намерени плетени железни ризници, наметала или късове от тях. Край Смочан в Ловешко беше открит шлем от т. нар. келтски тип, който е пряко свързан с едно плетено наметало. Находките са в хронологическия диапазон IV—I в. пр. Хр., като технологически различия между тях не могат да се посочат. Разгледаният по-долу съпътстващ материал дава основание ризницата от Сашова могила да се датира в III или II в. пр. Хр.

Умбото за щит е кръгло с полегата периферия и силно изпъкнала полусферична централна зона. Две симетрични изрезки на периферията го правят да наподобява силно стилизирана двойна брадва — често срещан прийом в моделирането на тракийското въоръжение и паметниците на тракийската торевтика. Щитът, към който е принадлежало умбото, е бил от нетраен материал и е лежал в дясната половина на коремната област от скелета. След разлагането на тялото то е попаднало в празнината между леглото и югозападната стена, където е останало вертикално. Намирането на щитове в по-ранните тракийски гробове е рядко явление, докато след III в. пр. Хр. и особено през римската епоха те са традиционно задължителни за представителните воини. Умба, подобни на това от Сашова могила, се срещат твърде рядко в Тракия[16]. Според М. Домарадски[17] и З. Вожняк[18] те би трябвало да се отнесат към I в. пр. Хр. Според мене умбото е по-ранно и е било изработено най-вероятно през II в. пр. Хр.

Останалите предмети на въоръжението са в процес на възстановяване и засега не могат да бъдат коментирани.

Най-значима стойност сред накитите има златната фибула (обр. 10). Тя е напълно запазена с полепнали железни окиси поради съприкосновение с метални предмети, паднали също в празнината между каменното ложе и югозападната стена на централното помещение. Има билатерална спирала с два нанизани диска и една касета до тялото с гнезда, изпълнени от клетъчен емайл в светлозелен и тъмносин цвят. За украса са използвани филигран и гранулация. Ако изключим една подобна желязна фибула от друга могила, открита през 1995 г., и друга от близко разположеното село Крън[19], аналогии в България не могат да се посочат. Най-вероятно, изглежда, тя да е изработена през първата половина на II в. пр. Хр.[20]

Сребърната торква е вита (обр. 11), завършва с ромбоидни разширения и волути с вързана украса, от които излизат халки за захващане. Сребърният нагръдник е силно удължена, сега фрагментирана пластинка с украса от перли по лицевата страна. Мънистата от бронз и стъкло са намерени, пръснати по ложето, между камъните от горните редове и по пода близко до него. Засега само може да се предполага дали те са от голяма огърлица или са украсявали дреха от нетраен материал.

Накитите[21] в гробницата от Сашова могила поставят още веднъж въпроса, дали те могат да са определящи за пола на погребания. Тъй като в случая поради лошото състояние на костите едва ли може да се направи антропологически анализ, въоръженията и представителният характер на съоръжението определят погребания категорично като мъж, още един път се потвърждава изказаното вече убеждение, че носенето на накити в Древна Тракия не е било привилегия само на жените[22]. Торквата може да се приеме като символ на власт, фибулата с качествата си като показател за високия сан на погребания, а останалите накитни предмети — отново като символи и свидетелство за високо обществено положение.

Бронзовата каничка е в процес на почистване. Фиалата още след полевата обработка може да се определи като високохудожествено произведение на тракийското изкуство (обр. 12). Тя е с форма, бележеща прехода от класическите тракийски фиали към по-късно разпространените купи от рода на тези от Синдел[23], Якимово[24] и др. Сребърното ѝ тяло е масивно и перфектно изработено,с обратноконично тяло и право устие. Вдлъбнатината на дъното е дълбока отвън и туширана отвътре. На това място върху изпъкнала повърхност е моделирана голяма 12-листна розета с редуващи се заоблени и заострени листа (обр. 13). Тя е изцяло и дебело позлатена. По същия начин са формирани три концентрични пояса между дъното и устието (обр. 14). Първият е с врязана орнаментация тип „бягаща вълна“. Средният е с венец от силно стилизирани лаврови листа в посока само надясно, прекъснат на няколко места от нагънатата лента. Най-горният пояс — непосредствено под устието, е изпълнен от кръгова плетеница между два реда перли. Средният пояс с орнаменти, който е най-рядко срещан в Тракия, може да се използва за датировъчен, тъй като останалите са познати в продължителен период от време. Той е добре представен в две находки — комплектът фалери от Ивайловградско[25] и група апликации за конска амуниция от Равногор в Родопите[26]. Въз основа на тях фиалата от Сашова могила може да бъде датирана от втората половина на III или II в. пр. Хр.

Каничката и фиалата бяха намерени в празнината между ложето и югозападната стена, непосредствено до умбото от щит, оксидацията на което е наранило незначително една от външните стени на фиалата. Каничката беше във вътрешността й. Двата съда очевидно са били поставени до дясната ръка на мъртвеца.

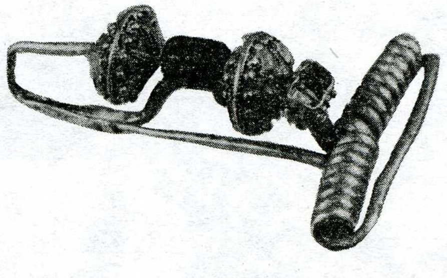

10

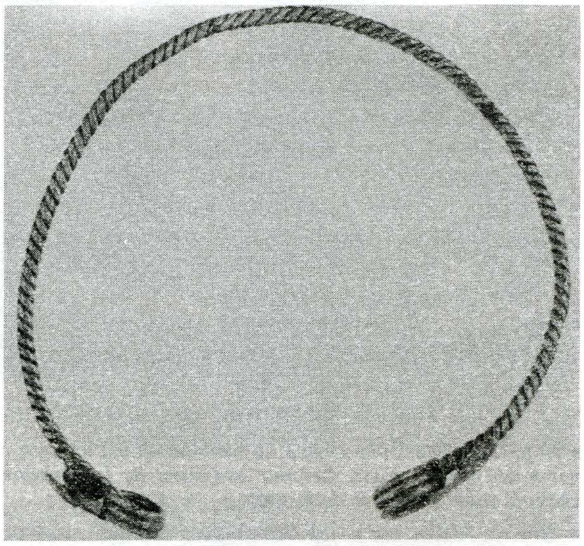

11

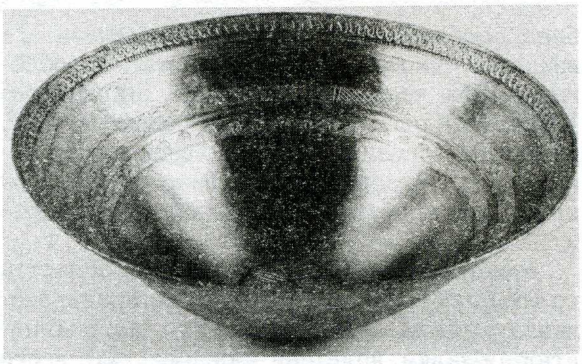

12

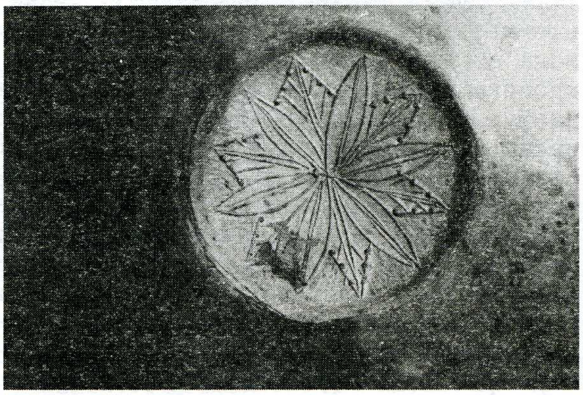

13

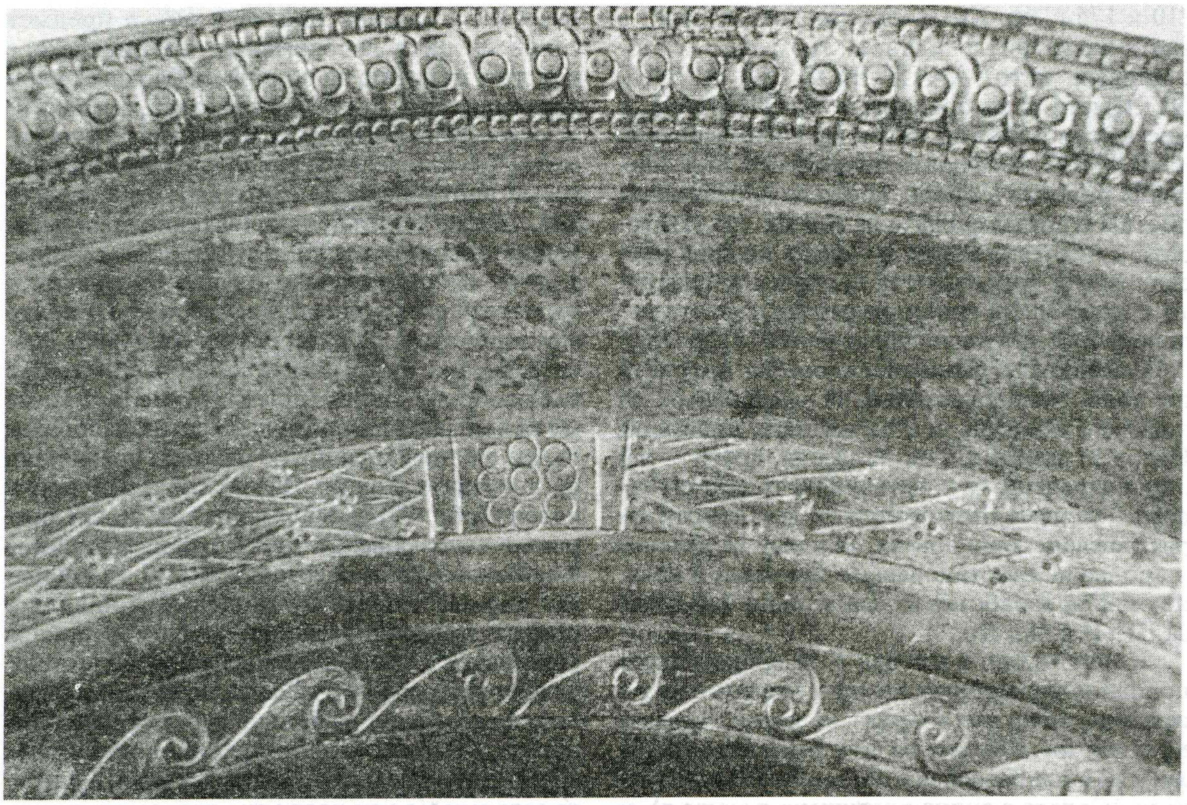

14

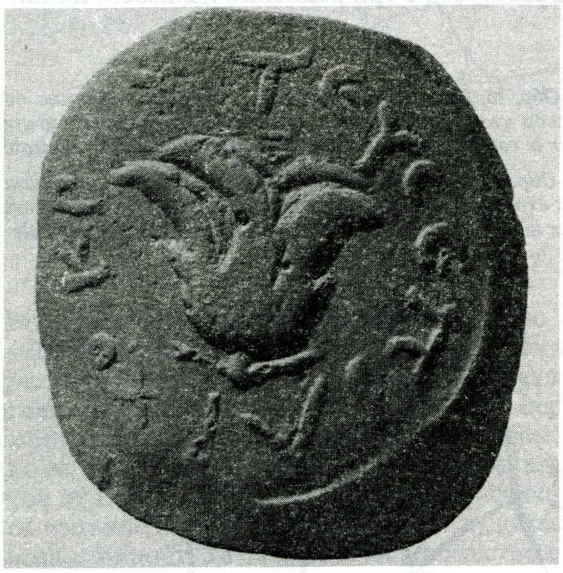

15,а

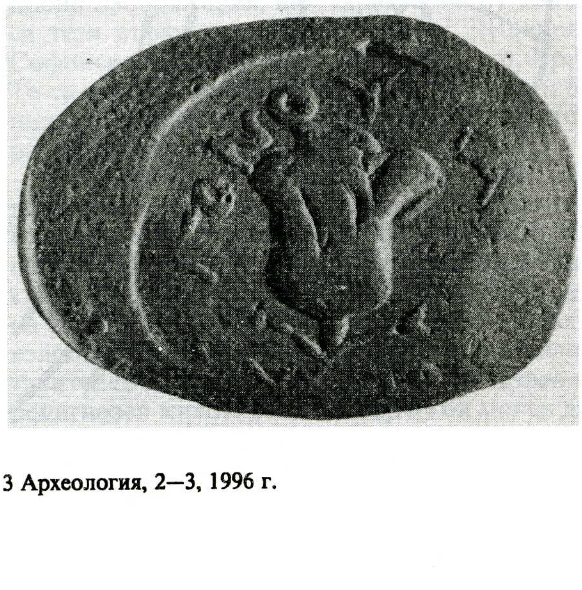

15,б

- *Обр. 10. Златна фибула с украса от клетъчен емайл. Fig. 10. Fibule en or decorée d'émail cloisonné*
- *Обр. 11. Сребърна торква. Fig. 11. Torque en argent*
- *Обр. 12. Сребърна фиала. Fig. 12. Fiale en argent*
- *Обр. 13. 12-листна розета с позлата върху дъното на сребърната фиала. Fig. 13. Rosette à douze feuilles à dorure sur le fond de la fiale en argent*
- *Обр. 14. Пояси с позлатена украса по вътрешните стени на сребърната фиала. Fig. 14. Bandes à ornement doré sur les parois intérieures de la phiale en argent*
- *Обр. 15. а), б) Амфорни печати. Fig. 15. a), б) Sceaux d'amphore*

Две големи родоски глинени амфори бяха намерени опрени една на друга, почти вертикални в нишата между леглото и северозападната стена на гробницата. Те са изцяло запазени. Имат цилиндрично столче, яйцевидно тяло, цилиндрична шия, вертикални дръжки, огънати под прав ъгъл и надебелен, издаден навън ръб на устието. Повърхностите са между жълто-розово и червено-кафяво със следи от ангоба. Върху дръжките на едната има два кръгли печата (обр. 15, а, б) с цвят на лотос в средата и надписи околовръст — епонимен и фабрикантски. Случаят е рядък предвид обстоятелството, че амфорни печати се намират обикновено върху отчупени дръжки. Епонимният печат е добре запазен и гласи: ᾽ΕΠΊ ᾽ΑΡΧΟΚΡΆΤΕΥΣ (епоним ᾽ΑΡΧΟΚΡΆΤΗΣ). Той спада към III хронологическа група (т. нар. Пергамски комплекс) и се датира между

210 и 175 г. пр. Хр. Фабриктантският печат е частично изтрит и надцисът върху него се възстановява като ’ΑΝΤΙΓΟΝΟΣ [Κ̣] Α[ΡΝΕΙ]ΟΥ. Името на фабриканта е ’ΑΝΤΙΓΟΝΟΣ, а месецът от родоския календар е най-вероятно ΚΑΡΝΕΊΟΣ. Амфората принадлежи на т. нар. тип II родоски амфори, които се произвеждат през III и докъм средата на II в. пр. Хр. Амфората и печатите върху дръжките са сред най-сериозните аргументи за датиране последното погребение в гробницата към първата половина или най-късно средата на II в. пр. Хр.[27]

Останалите глинени съдове са пръснати по пода, непосредствено на североизток от ложето. Те са били поставени върху дъната си. Някои от тях са изцяло запазени, други — полошо изпечени, са с паднали до телата им късове. Тук няма възможност за детайлното им разглеждане, още повече, че някои са все още в процес на възстановяване. Формата и начинът им на изработка са характерни най-общо за III—II в. пр. Хр.

Конят[28] е бил погребан в североизточната половина на гробната камера. Черепът му е в северния ъгъл и е обърнат на изток. Краката му сочат юг. Костите са почти напълно изтлели, някои са разнесени допълнително от гризачи. Юздата е силно разрушена и може да се види само, че е с прави кнебели. На амуницията принадлежат само няколко бронзови (може би след почистването ще се установи, че са сребърни) и железни халки, една тока, намерена в коремната област и няколко неидентифицирани, силно разрушени железни предмети.

Върху белите варовикови блокове, оформящи странѝците на входа към централната камера, са врязани плитко с остър предмет силно изтрити изображения. Изтриването е резултат по-скоро на допира до блоковете при многократното влизане в камерата, отколкото на естествено остаряване и изветряване на камъка. То още веднъж свидетелства, че дълго време постройката е използвана като мавзолей, преди да бъде окончателно засипана. Представени са воини във фас един до друг. Телата им са получени от два съединени с върховете си триъгълници, долният от които е отворен така, че катетите му означават краката. Воинът върху лявата странѝца (обр. 16) е със заоблена шапка (шлем ?) с пера. Ръцете му са вдигнати нагоре, а до лявата е изобразен голям елипсовиден щит с няколко пресичащи се в средата линии. Двама от трите воина вдясно (обр. 17) са в един ред със, носят островърхи шлемове. От двете страни на единия има елипсовидни очертания, които наподобяват щитове. Ръцете му са спуснати надолу и опират дъговидна линия, която съединява „щитовете“. Краката на съседа му са по-добре очертани и могат да се тълкуват като раздвижени в ритъма на танц. Ръцете са вдигнати нагоре. Третата човешка фигура е на по-ниско ниво, ръцете ѝ са опънати встрани, а главата завършва с три радиално излизащи линии.

• *Обр. 16. Врязана рисунка върху лявата странѝца на входа към централната камера. Fig. 16. Dessin gravé sur le côté gauche de l’entrée menant à la chambre centrale*

• *Обр. 17. Врязана рисунка върху дясната странѝца на входа към централната камера. Fig. 17. Dessin gravé sur le côté droit de l’entrée menant à la chambre centrale*

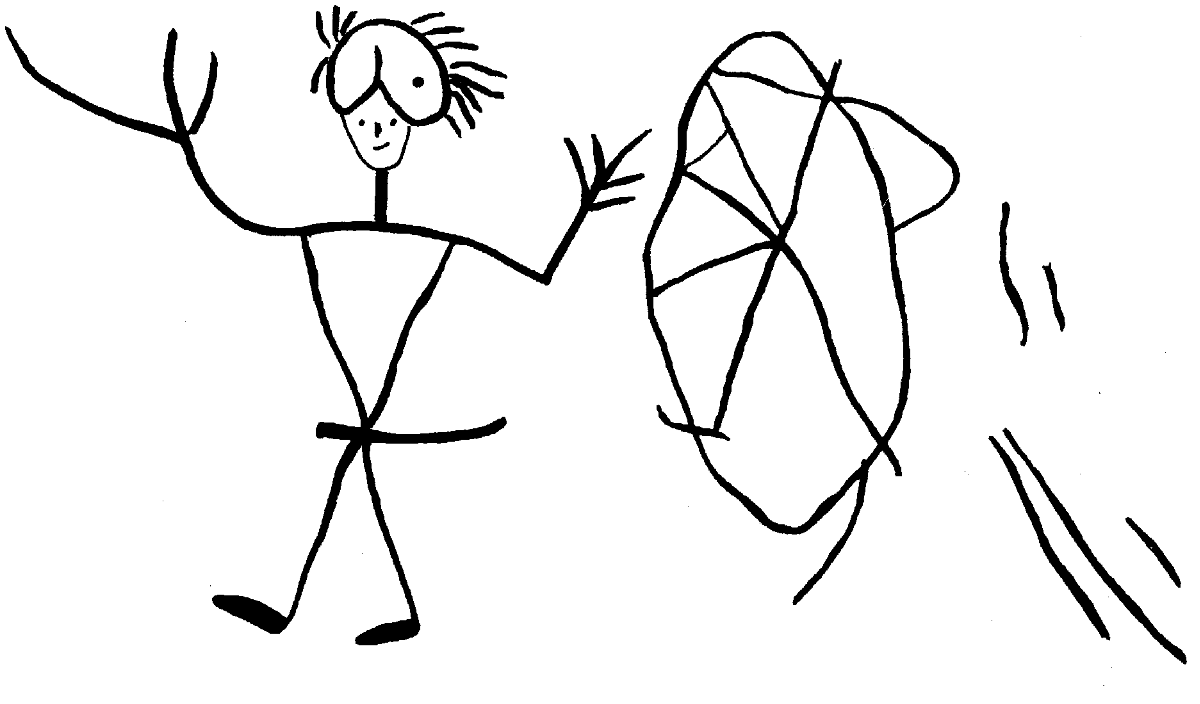

16

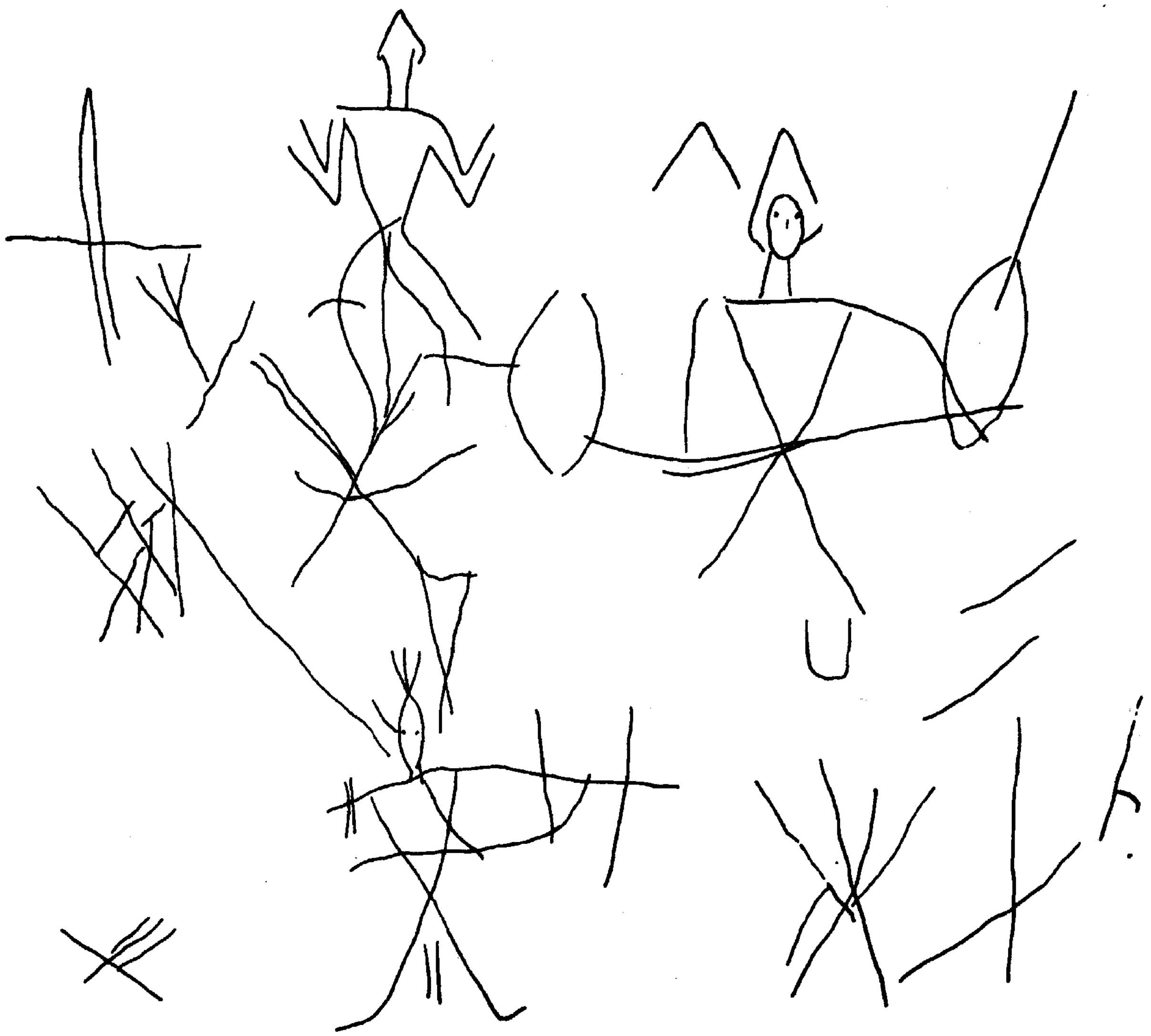

17

Множество други врязани черти наоколо не могат да се разчетат. Най-вероятно, изглежда, рисунките да представят боен или ритуален танц, свързан може би с погребалната церемония, каквото предположение вече е изказано за централната сцена върху амфората-ритон от Панагюрското съкровище[29]. Рисунките са изпълнени примитивно и нямат художествена стойност. Те са в духа на множество подобни изображения, най-характерни от които са тези върху глинения кратер от Душанци, Софийско, датиран най-късно в IV в. пр. Хр.[30] Те са едно от основанията строежът на гробницата да бъде отнесен към средата или втората половина на III в. пр. Хр.

Вторичното използване на блокове за градеж е важно в няколко направления. На първо място то свидетелства за изграждането на гробницата в по-бедно и напрегнато за тракийската държава време, какъвто е периодът на III в. От друга страна, могат да се правят изводи за съществуването наблизо на представителен център на тракийския обществен и религиозен живот. Този център не би могъл да бъде Севтополис[31] не само заради десетината км разстояние, но и поради обстоятелството, че там квадровият градеж не е бил използван[32]. Досега откритите гробници и проучените богати могили в района на Шипка, Ясеново и Шейново са в хронологическо пространство далеч по-обхватно от няколкото десетилетия живот на Севтовата столица. Вторичното вграждане на големи добре обработени каменни блокове, в т. ч. на масивен праг за вход на сграда и жертвен камък, е допълнителен аргумент в полза на изказаното вече предположение, че в района е съществувал друг представителен тракийски център (центрове ?) преди и след Севтополис[33]. Използването на разноцветни каменни блокове — бели, червени, зелени и черни е продиктувано вероятно от съчетаването на специално приготвени за строежа с тези, взети от по-стари, разрушени сгради, още повече, че система в разположението им не може да се установи. Въпреки това не е изключено, като се има предвид значението на отделните цветове в тракийските религиозни вярвания[34], да се предположи, че те са съзнателно използвани и имат определена семантична стойност, която аз засега не бих могъл да тълкувам и защитавам.

По своя архитектурен тип гробницата в Сашова могила е без преки паралели в античния свят. С полуцилиндричния си свод и ложето тя най-общо принадлежи на групата от т. нар. македонски тип[35]. От него обаче я отличават няколко съществени особености. Най-напред е лишена от така характерната за македонския тип гробници фасада. В Сашова могила тя само е загатната чрез оформянето на входа към първата камера и иззиждането на най-горния ред, който единствено се е виждал частично след прилепването на коридора. Това впрочем свидетелства, че коридорът е бил предварително планиран и пристроен веднага след построяването на двете помещения. Дългият коридор също не е характерен за гробниците с полуцилиндричен свод. В България единствено Свещарската има прилепен към фасадата дромос, но изграден от блокове[36]. В Македония и Мала Азия те се броят на пръсти[37], по правило са в периферията на македонското царство и са примитивно изградени. Като се има предвид обичаят куполните гробници в Микена да се строят с дълги коридори, използването им в Тракия с всякакви типове камери[38], трябва да се предполага, че дългият дромос е една от дълбоко вкоренените в тракийската култура микенски традиции.

Гробницата в Сашова могила се отличава и с плоското, макар и на различни нива, покритие на първата камера. Като се знае, че значително количество от подобните съоръжения в Тракия, а и в Македония са намерени разрушени, тази особеност е рано да бъде коментирана. Най-сетне, особеност е разполагането на свода в централното помещение перпендикулярно на осовата линия и не от страната на входа. Гробни камери с широчина по-голяма от дължината са рядко срещани. Най-близката териториално аналогия е в могилата Оструша до Шипка[39]. Известни са подобни камери и от Македония[40], но сводовете им са по осовата линия на входа. Доколкото ми е известно една гробница с напречен свод има в Македония[41], една в Кария[42] и една на Кримския полуостров[43].

С особеностите си в плана и пространственото оформление гробницата в Сашова могила[44] съчетава различни строителни традиции, произходът и развитието на които предстои да се изяснява, най-вече след откриването на нови паметници както в Казанлъшко и Тракия като цяло, така и вън от нейните предели.

Въпросът за хронологическото вместване на строежа и употребата на гробницата се затруднява от обстоятелството, че тя е използвана продължително време, преди да бъде окончателно засипана. Археологическият материал дава основание да се предполага, че последното погребение в камерата е извършено през първата половина на II в. пр. Хр. Като се има предвид консервативността на тракийските погребални практики и използването на строежа като мавзолей, може да се допусне, че тази функция той е изпълнявал в продължение на няколко десетилетия, през което време е бил поддържан и дострояван. Най-достоверно изглежда изграждането да бъде вместено в средата или втората половина на III в. пр. Хр. Ако това се потвърди при детайлния анализ на всички наблюдения, факти, материал и паралели[45], тази датировка би имала и важно историческо значение предвид широко разпространеното мнение, че именно през III в. пр. Хр. Тракия и тракийската култура са понесли силен удар от келтското нашествие и са били до голяма степен обезличени[46]. Фактът, че по това време продължават да се строят и използват мавзолеи по стари традиции свидетелства, че тракийската аристокрация запазва не само икономическата си мощ, но и религиозните и погребални обичаи. Въздействието се проявява единствено в областта на художествените традиции, което е неизбежно при досега на всеки две култури с близки степени на развитие.

---

[1] Безименна, наречена на фирма „Фомус“ — генерален дистрибутор на „Кодак“ за България, която ни предостави безплатно цветни филми.

[2] Материалите постъпиха в Националния исторически музей, който беше основен инвеститор на проучванията.

[3] По името на многогодишния участник в разкопките Костадин Косев.

[4] На името на многогодишния участник в разкопките Александър Китов.

[5] Могилата беше проучена между 24 август и 7 септ. 1995 г. Мои заместници бяха Г. Лазов и Е. Дочева от НИМ, както и Г. Възвъзов от НИМ, К. Зарев и Е. Димитрова от ИМ „Искра“, Казанлък, Б. Лилова от ВТУ, графичната документация е дело на Е. Крондева и С. Гошев от АИМ. Сред участниците в работата не мога да не спомена С. Спасов, Д. Димитрова, Е. Божинова, А. Китов, К. Косев. Разкопките се извършваха с помощта на земекопна машина Фадрома, а след откриване на коридора изцяло на ръка. Редовният контрол с металотърсачи бе дело на И. Катевски и Н. Тонков от АИМ, почвата бе пресята с помощта на водна струя. Цялата работа е извършена в рамките на Траколожка експедиция за могилни проучвания ТЕМП'95.

[6] Работата по установяване вида на камъка и произхода му е възложена на д-р Г. Мавров.

[7] В. Фол. Скалата, конят, огънят. С., 1993, с. 55 сл. и пос. лит.

[8] Костите са предоставени за антропологичен анализ на проф. Й. Йорданов, резултатите от които ще бъ-

дат публикувани допълнително.

[9] По името на д-р К. Зарев, директор на ИМ „Искра", Казанлък, участник в проучванията. В могилата върху площадка са погребани човек и кон. Човекът е с шлем върху черепа с много добре изпълнени набузници с моделирани брада и мустаци, други предмети на въоръжението, накити, глинени съдове, сребърна фиала с позлатена украса и др.

[10] Освен този от Зарева могила, шлем от желязо бе намерен върху черепа и в могила „Фомус".

[11] И. Венедиков. Съкровището от Летница. С., 1974.

[12] Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, с. 159 и пос. лит.

[13] Г. Атанасов. Тракийското въоръжение от фонда на Исторически музей — Шумен. — В: Въоръжение от Древна Тракия, Шумен, 1995, с. 29 сл., № 86.

[14] Г. Китов. Тракийски могили от III—I в. пр. н. е. край с. Дойренци, Ловешки окръг. — В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади 6. С., 1987, с. 38 сл.; G. Kitov, P. Pavlov. Kultura tracka na ziemiach okregu Loweczanskiego. S., 1987, p. 22 sqq.

[15] Г. Китов. Куполните гробници при Равногор в Родопите. — Археология, 1989, № 3, с. 36 и бел. 22.

[16] Р. Попов. Новооткрити паметници от желязната епоха в България. — ИАИ, V, с. 274 сл.

[17] M. Domaradski. Tarcze z okuciami metalowymi na terenie Celtyki Wschodniej. — Przegled Archeologiczny, vol. 25, 1977, p. 60.

[18] Z. Wozniak. Wschodnie pogranicze kultury latenskiej. Wroclaw, 1974, p. 109 sqq.

[19] Р. Попов. Новооткрити паметници..., с. 284 сл.

[20] Z. Wozniak. Wschodnie pogranicze kultury..., p. 123 sqq.

[21] При обработката и интерпретацията на някои от въоръженията и накитите получих съдействието на д-р М. Домарадски, комуто и тук благодаря.

[22] Г. Китов. Долината на царете в Казанлъшката котловина. — Анали, I, 1994, 2—3, с. 53.

[23] В. Велков. Рудодобиване и минно дело в Тракия. — Год. на Нац. политехн. музей, 2, 1972, с. 23 сл. и пос. лит.

[24] И. Маразов. Съкровището от Якимово. С., 1979, с. 7 сл. и пос. лит.

[25] Тези фалери обикновено се посочват като от Крумовградско. Те са фактически от Ивайловградско. — B. Filov. L'art antique en Bulgarie. S., 1925, p. 33.

[26] Г. Китов. Свещени дарове в тракийска могила край Равногор в Родопите. — Изкуство, XXXVIII, 1988, № 7, с. 46.

[27] Печатите бяха определени от проф. Людмил Гетов, комуто и тук благодаря. В Севтополис подобни не са намирани (А. Балканска. Севтополис и икономическите връзки на Тракия през елинистическата епоха. — В: Сб. Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, с. 85 сл. и пос. лит.). Един подобен печат е намерен в Аполония и датиран между 220 и 180 г. пр. Хр. — Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. — В: Сб. Аполония. С., 1963, с. 263, № 770.

[28] Костите са предоставени за остеологичен анализ на д-р Л. Нинов — а резултатите от него се публикуват в настоящия брой на списанието.

[29] Г. Китов. Панагюрското златно съкровище отблизо. (Подготвена за печат с пос. лит.)

[30] Н. Теодосиев. Кратерът от Душанци. — Археология, 1991, № 4, с. 14 и пос. лит.

[31] Пълна библиография за Севтополис Д. Николов. Историография на тракийския град Севтополис. — В: Тракийската култура..., с. 71 сл. За изоставянето на града в началото на III в. пр. Хр. приемам аргументите на К. Димитров. Върху някои проблеми от развитието на Тракия през ранноелинистическата епоха (същия сборник, с. 95 сл. и пос. лит.).

[32] Д. П. Димитров. Архитектурата по българските земи от най-старо време до създаването на Българската държава в VII в. — В: Кратка история на българската архитектура. С., 1966, с. 22.

[33] Г. Китов. Тракийски могили в хинтерланда на Севтополис. — В: III межд. симп. „Кабиле". Поселищен живот в Древна Тракия, Ямбол, 1994, с. 89.

[34] А. Фол. Тракийският Дионис. Кн. първа Загрей. С., 1991, passim.

[35] Ю. Вълева. Тракийски и македонски монументални гробници. — Проблеми на изкуството, 27, 1944, № 3, с. 60 сл. и пос. лит.

[36] М. Чичикова. Свещарската гробница — архитектура и декорация. — Ant Balc, III. С., 1988, с. 126 сл.

[37] St. Miller. The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Maccedonian Tomb. Mainz, 1993, p. 7 sqq.

[38] Например Мезек — към правоъгълни и кръгли помещения (Б. Филов. Куполните гробници при Мезек. —ИАИ, XI, 1937, с. 1 сл.), Мъглиж — към правоъгълни помещения (Г. Цанова, Л. Гетов. Тракийската гробница при Мъглиж. — Археология, 1973, № 2, с. 15 сл.).

[39] Г. Китов. Тракийски гробнично-култов комплекс в могилата Оструша край Шипка. — Проблеми на изкуството, 27, 1994, № 4, с. 13 сл.

[40] Δ. Λαζαρίδης. 'Ανασϰαφαὶ ϰαὶ 'έρευναι 'Αμφιπόλεως. – Πραϰτιϰὰ τῆς 'Αρχαιολογιϰῆς 'Εταιρεΐας 1960, ἐν 'Αθήναις, 1966, p. 70.

[41] St. Miller. The Tomb..., p. 7 sqq.

[42] W. P. Paton. Excavations in Caria. — JHS, 1887, p. 78 sqq.

[43] В. Ю. Гайдукевич. Боспорское царство. Л., 1949, с. 259 сл.

[44] Гробницата с изключение на коридора е изцяло запазена. Още по време на разкопките над нея беше разпъната палатка, а пропусканите носещи плочи подпрени. Допълнително те са укрепени с метални рамки.

[45] Пълната публикация ще бъде подготвена от Г. Китов, Г. Лазов и Е. Дочева с участието на всички технически специалисти.

[46] М. Домарадски. Келтите на Балканския полуостров. С., 1984, passim и пос лит.

Sašova mogila: une tombe monumentale thrace non pillée entre Šipka et Jasenovo

G. KITOV

(Résumé)

Le tumulus est sutué à 4 km à l'ouest de Šipka, dans la région de Kazanlăk, en Bulgarie du Sud. D'une hauteur de 5 à 6 m, il est élevé au-dessus d'une tombe de pierre édifiée pendant le milieu ou la deuxième moitié du IIIe siècle av. J.-Ch. Le monument est constitué d'un corridor et de deux chambres rectangulaires. Le dromos dont l'entrée est au sud-

est, s'appuie contre la première chambre et le fait qu'il a été prolongé ultérieurement montre que la construction avait été conçue et utilisée comme mausolée. Le corridor est fait de pierres cassées et de galets. La première chambre est rectangulaire, au toit inégal, alors que la deuxième, également rectangulaire, est surmontée d'une vraie voûte cylindrique disposée transversalement à l'axe, ce qui est un phénomène exclusivement rare dans les tombes du type dit macédonien. La construction est de blocs de calcaire et de granit, noirs, rouges, verts et blancs, non liés. Plusieurs de ces blocs sont d'une utilisation secondaire. Parmi ces pierres, il convient d'indiquer une, servant d'autel avec un caniveau, ainsi qu'un seuil de porte avec une ouverture destinée à l'axe. A gauche de l'entrée, dans la chambre centrale, sur une couche de pierre primitive, on a inhumé un homme, à droite, sur le sol — son cheval. L'homme, probablement quelque souverain, est avec presque tout son équipement de combat: casque de bronze de type thrace, cotte de mailles de fer, umbo de bouclier, grande épée, couteaux, fers de lances. Il avait porté des ornements parmi lesquels il convient d'indiquer une fibule en or et une torque en argent. On avait déposé sur la couche une phiale décorée et un petit broc en bronze. Sur le sol sont déposés des récipients d'argile: deux grandes amphores de Rhodes, dont l'une avec deux sceaux ronds, une urne, une écuelle, un kantharos, etc. Les plus anciens matériaux datent l'enterrement de la première moitié du IIe siècle av. J.-Ch. Par le plan et l'architecture, la tombe de Sašova mogila est sans parallèles directs dans le monde thrace. C'est une variante des tombes macédoniennes qu'on ne rencontre pas en Grèce du Nord, ni en Anatolie, et témoigne de la liberté et de l'imagination des archtectes et des constructeurs thraces.

Животинските кости от две тракийски гробници в Казанлъшката котловина — Сашова и Славчова могили

ЛАЗАР НИНОВ

Жертвоприношенията на животни заемат важно място в тракийската погребална практика. Самото жертвоприношение трябва да се възприема като елемент, който на по-високо социално равнище се явява почти задължителен в погребалната обредност. Да се възстановят обредните действия е изключително сложна и трудна задача. Всяка подробност, колкото и незначителна да е тя, може да се окаже важен извор за изясняване представите и вярванията на траките, свързани с живота и смъртта, реалното и отвъдното. Затова присъствието на компетентен специалист остеолог при разкопките на паметници с такъв характер е изключително важно. До откриването на остеологичните находки на обекта има редица организационни, технически и други работи, които като правило отнемат много време. Част от високо квалифицираните специалисти са принудени да изчакват. В такъв случай ние практикуваме и препоръчваме следния вариант, който сме отработили от години с археолозите, а в случая с експедиция ТЕМП. Между АИМ — София, и екипа, който работи на терена се поддържа редовна връзка. В случай на нужда остеологът за часове може да дойде на обекта и да поеме работата по разкриването и изследването на останките. Така постъпихме с коня и останалите животински кости от Славчова могила. Действията с екипа бяха предварително съгласувани и уточнени помежду ни[1].

Между откриването на скелета и идването на остеолога на обекта минава известно време, в което костите могат да бъдат повредени. Те са стояли хилядолетия в земята при определени условия — влажност, температура, киселинност и т. н. Оставени на открито при ветровито, топло и сухо време, костите бързо изсъхват. Тези части от тях,които са към земята, особено при частично разкриване са по-влажни. Пякото слънце, обветрянето, разликите във влажността и температурата на участъците към повърхността и към земята водят до неравномерно изсъхване, напукване и разрушаване на костите. В такива случаи е по-добре скелетът да бъде покрит с полиетилен и засипан. Ако няма полиетилен костите се покриват директно с рохкава пръст. Без опасност от допълнителни повреди те могат да престоят така, колкото е необходимо. Описаната методика сме практикували и при други археологически обекти в страната[2]. Високата влажност в съчетание с други фактори също може да стане причина за разрушаване на скелета. Ярък пример за това са останките в Сашова могила.

В тази публикация анализираме животинските кости от две гробници, открити при разкопките на експедиция ТЕМП 1995 г. Едната от тях — в Сашова могила се намира северозападно от гр. Казанлък — между гр. Шипка и с. Ясеново, а другата — в Славчова могила е на седем км южно от гр. Казанлък, близо до с. Розово.

Монументалната тракийска гробница в Сашова могила представлява особен интерес за специалистите, защото е останала неограбена. Изградена е в средата или във втората половина на III в. пр. н. е. и след засипването ѝ се е оформила могила с височина 5—6 метра[3]. Според ръководителя на разкопките Г. Китов тя е служила за мавзолей и е била използвана многократно. Съоръжението се състои от коридор, преддверие и същинска гробна камера с каменно ложе. В камерата са открити останки от човек и кон, като това последно погребение се датира в първата половина на II в. пр. н. е.[4] Гробницата е твърде нетипична по няколко причини, които са изложени подробно в основната публикация на Г. Китов. От една страна, има редица особености в плана и пространственото оформление, съчетало различни строителни традиции. Тя може да се разглежда като вариант на македонските гробници, който не се среща в Северна Гърция и Анатолия и е доказателство за въображението на тракийските строители[5].

От друга страна, аз намирам, че гробницата се откроява и с това, че жертвеният кон е погребан в централната камера, до ложето на господаря си. На тази особеност трябва да се обърне специално внимание поради това, че обикновено когато починалият е погребан в гробница, то конските погребения са извършвани в преддверието или в допълнителните помещения — в Свещарската гробница[6], Оструша[7], Янково[8], Калояново[9] или пък извън гробницата — Кралево[10], Янково, Свещари и др.

Гробната камера в Сашова могила е правоъгълна. С по-дългата си страна,която е 3,45

1

м тя е разположена напречно на осовата линия на гробницата. По-късата страна, която е по оста на съоръжението, е 2,45 м. В това пространство се намират скелетите на човека и коня. Вляво от входа върху каменното ложе е положен мъж, погребан като воин — с шлем, ризница, щит, меч и друго въоръжение. В дясната част на помещението се намира конят. Състоянието на човешките и животинските кости е крайно лошо, както може да се види ясно и на обр. 1 и 2. Причината за това се крие в изключително високата влажност, достигаща над 95%. Костите са полуразрушени и при допир се разпадат. Дори зъбите, които по правило са по-устойчиви, се рушат при вдигане. От костите на конския скелет са запазени твърде малко, а анатомичният им ред е напълно нарушен. Една от причините за това са проникналите вторично в гробницата гризачи, от чиито останки са останали следи. От скелета на коня са се запазили отделни зъби от горната и долната челюст, части от таза, метапозии, голям пищял, първи фаланги и почти разложени диафизи от дълги тръбести кости. Няма нито един годен за измерване фрагмент. Част от човешките кости също са на земята. На обр. 3 се вижда полуразложена бедрена кост на човек. По пода около костите са нападали ситни късове от каменните блокове,с които са изградени стените и покривът на камерата. В десния ъгъл на гробната камера има струпване на конски кости и един зъб, други струпвания има и до северозападната страна срещу входа на камерата. В близост до него, но малко по-вляво върху пода лежат зъби и части от юзда (обр. 2). Единични костни фрагменти има и върху пода в средата на камерата. Явно тук е бил погребан ездитен кон с амуниция, чиито останки са изтляли. В преддверието и дромоса не се откриват животински и човешки кости.

Гробницата в Славчова могила е частично повредена от иманяри. В спасителните разкопки и проучванията „ин сито“ участва и авторът на тази публикация, под чието ръководство бяха разчистени и вдигнати остеологичните материали. Подробни сведения за могилата, гробницата и цялостната интерпретация на обекта се съдържат в публикацията на Г. Китов[11]. Въз основа на комплексните данни разкопвачът датира обекта към края на IV — началото на III в. пр. н. е. Гробницата се състои от преддверие и гробна камера. В преддверието бе открит цял скелет на кон, а в гробната камера — отделни човешки и животински кости (обр. 4)[12].

Настоящата публикация представлява част от цялостното остеологично проучване на аналогични археозоологични материали от района. Чрез подробното морфологично изследване на скелета на коня тук се цели да се установят типологическите и главно експлоатационните особености на животното. Съпоставени с други аналогични данни, те са добра база за осветляване на широк кръг въпроси, свързани с погребалните вярвания и ритуали. Това дава възможност да се получи и по-реална представа за екстериорната характерис-

2

• *Обр. 1. Сашова могила. Струпване на конски кости вдясно от входа на гробната камера. Fig. 1. Sašova mogila. Entassement d'ossement de cheval à droite de l'entrée de la chambre funéraire*

• *Обр. 2. Сашова могила. Полуразложени кости и зъби на кон и юзда (вляво) до стената срещу входа на гробната камера. Fig. 2. Sašova mogila. Ossements à demi décomposés et dents de cheval, mors (à gauche) près du mur situé en face de l'entrée de la chambre funéraire*

тика на коня, както и за мястото му в бита на тракийското население по тези земи.

Скелетът на коня е в относително добро състояние на запазеност. Отделните части и отдели от него са в пълен анатомичен ред. Не са констатирани разместявания и липсващи кости. За съжаление обаче скелетът е силно разрушен и повреден. Част от ребрата, прешлените и тазовите кости са повредени или счупени под влияние на земния натиск. Конят лежи на лявата си страна, като останките му се намират на около 10 см над подовото ниво на преддверието. Главата му е насочена на изток, гърбът — на север към гробната камера, а краката — на юг. Черепът на животното в теменната му част е разположен на около 2 см от преградната стена между камерата и преддверието. Върхът на носните кости и резците са до източната стена. Всичките звена от предните крайници са в анатомичен ред. Те са свити в раменните, лакътните и в китковите стави. Десният крак на коня е малко по-напред от левия, като предната му китка е леко свита и върхът на пръста опира до южната преградна стена на преддверието. Левият преден крак е разположен по-назад и е силно свит в областта на китката. Подкитковите кости и целият акроподий са изместени в каудовентрална посока. Задните крайници също са запазени в анатомичен ред. До тарзалните стави костите на левия и десния крак са една над друга. Оттам нататък десният крак, който е отгоре, е изнесен с 10 см по-назад от левия. И двата задни крайника са изтеглени малко неестествено назад. Гръбначният стълб е леко конкавно извит. По таза, бедрената кост и големия пищял личи подчертано тъмно оцветяване на костите (обр. 6). В областта на тазовата кухина и пред нея бяха открити единични метални фрагменти, вероятно от ризница. В коремната и гръдната област на коня имаше керамични фрагменти, както и между предните и задните му крайници. Керамичен фрагмент бе открит и до устата на коня, а също и друг доста голям къс, разположен между фалангите на левия и десен преден крак на животното. Близо до главата открих въглен. Конят е бил с амуниция, от която е запазена кръгла сребърна апликация. След погребването му, животното е било затрупано с пръст и с различни по големина неоформени камъни, някои от които — доста едри. Отпред преддверието е преграждано допълнително.

На обр. 5 се вижда, че черепът е намерен в твърде лошо състояние. Поради това е невъзможно да се определят характерните краниологични особености на коня. Единствено зъ-

3

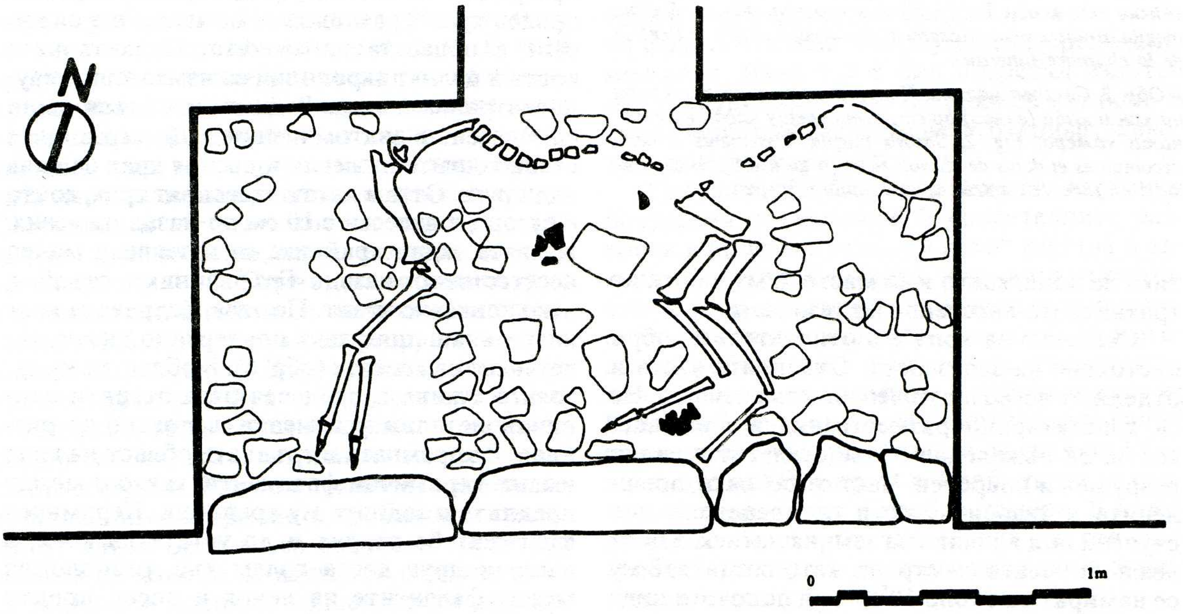

4

бите са добре запазени. По тях и по таза определихме пола на животното. Касае се за некастриран индивид от мъжки пол — жребец. По добре запазените горночелюстни и долночелюстни резци установихме, че възрастта на животното е около 4 години, т. е. животно, убито в разцвета на силите си. За разлика от редица други случаи по костите на крайниците по гръбначния стълб и ребрата няма никакви признаци за болестни процеси и аномалии. Извършено е жертвоприношение на напълно годно за експлоатация животно.

Костите на крайниците са в относително добро състояние. Изключение правят само лопатките, които са повредени в проксималните си части. Поради това дължините и найголемите ширини на лопатките е невъзможно да се измерят. Дългите тръбести кости са добре запазени и това дава възможност за поподробни проучвания. Техните размери са дадени в милиметри.

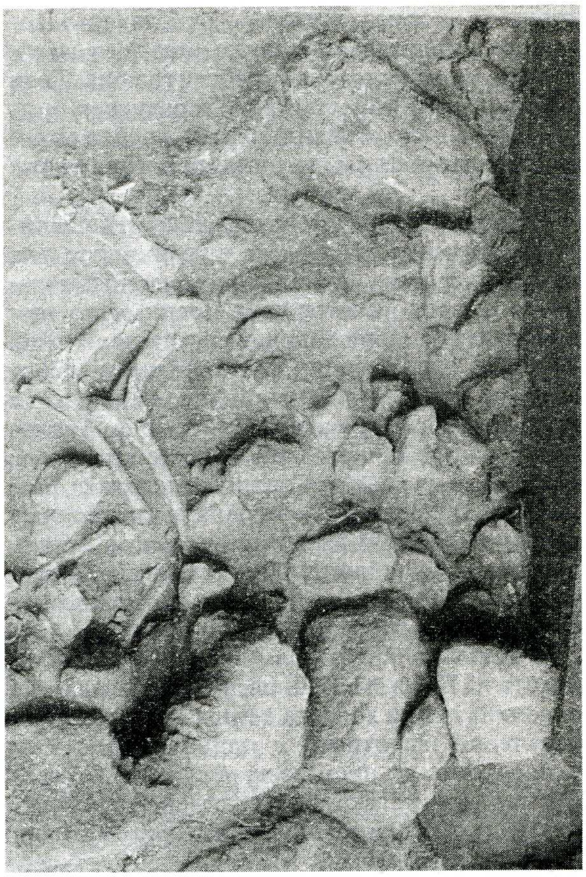

5

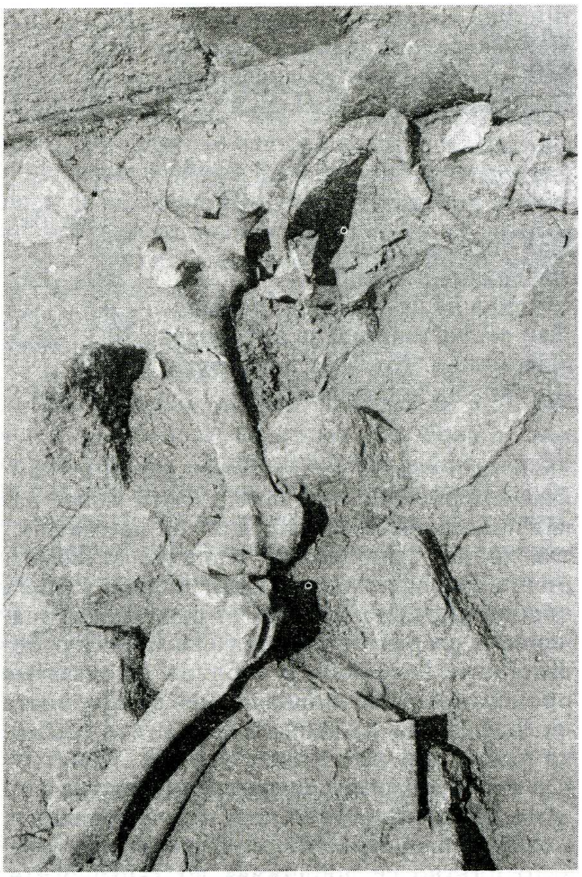

6

• *Обр. 3. Полуразложена бедрена кост на човек върху пода на гробната камера от Сашова могила. Fig. 3. Fémur d'homme à demi décomposé sur le sol de la chambre funéraire de Sašova mogila*

• *Обр. 4. Славчова могила. Схематично разположение на коня в преддверието. Fig. 4. Slavčova mogila. Disposition schématique du cheval dans l'antichambre*

• *Обр. 5. Предните крайници и главата на коня от Славчова могила. Fig. 5. Les pieds de devant et la tête du cheval de Slavčova mogila*

• *Обр. 6. Тъмна пигментация на таза, бедрената кост и част от големия пищял на коня в преддверието на Славчова могила. Fig. 6. La pigmentation du bassin, du fémur et d'une partie du tibia du cheval dans l'antichambre de Slavčova mogila*

Humerus (H)

	sin.	dex.
Най-голяма дължина	281	281
Най-голяма латерална дължина	270	270
Ширина на проксималния край	83	84
Най-малка ширина на диафизата	35,5	35,5
Най-малък обхват на диафизата	124	124
Ширина на дисталния край	76	75

Radius (R)

	sin.	dex.
Най-голяма дължина	323	324
Латерална дължина	309	310
Ширина на проксималния край	78	78
Най-малка ширина на диафизата	39,5	38,5
Най-малък обхват на диафизата	118	112
Ширина на дисталния край	67	71

Metacarpus (Mc)

	sin.	dex.
Най-голяма дължина	214	214,5
Латерална дължина	205	204
Ширина на проксималния край	46,5	47
Най-малка ширина на диафизата	32	32
Най-малък обхват на диафизата	94	94
Ширина на дисталния край	46,5	47

Femur (F)

	sin.	dex.
Най-голяма дължина	372	372
Най-голяма дължина от Caput	340	341
Ширина на проксималния край	107	—
Най-малка ширина на диафизата	37,2	37
Най-малък обхват на диафизата	141	139
Ширина на дисталния край	86,5	87

Tibia (T)

	sin.	dex.
Най-голяма дължина	330	330
Латерална дължина	300	300

Ширина на проксималния край	89,5	92
Най-малка ширина на диафизата	37,5	37,5
Най-малък обхват на диафизата	113	111
Ширина на дисталния край	67,5	68,5

Metacarpus (Mt)

	sin.	dex.
Най-голяма дължина	250	251
Латерална дължина	240	241
Ширина на проксималния край	47	47
Най-малка ширина на диафизата	30,3	29,5
Най-малък обхват на диафизата	93	93
Ширина на дисталния край	45,5	44,5

В тази статия публикуваме някои от най-важните размери на дългите кости, които дават представа за физическия тип на тракийския кон от гробницата. Пълните остеометрични изследвания ще бъдат дадени в друга обобщаваща публикация. От съществено значение за охарактеризирането на коня са относителните величини. В таблица 1 показваме процентното съотношение между ширината на диафизата и дължината на дългите тръбести кости при различните породи. Конят от Славчова могила е с олекотен тип костна система. Неговите стойности са на границата между тънконогите и полутънконогите коне, като плътно се доближава до тънконогите. Така получаваме представа за развитието на костната система. Жребецът от Славчова могила се доближава плътно до конете от други тракийски могили и до арабските коне. Този остеологичен тип е твърде характерен и за скитските коне. Очевидно този жребец може да бъде отнесен към групата на източния тип коне.

Таблица 2 дава представа за съотношението между отделните звена в крайниците и за преобладаващия начин на движение. Изменението в пропорциите дава предимство при определени алюри и представа за вероятния начин на използване. Съотношенията между костите на предните крайници са близки с тези на арабските и английските коне. Аналогично е положението при задните крайници. Индексите на коня от Славчова могила се различават съществено от тези на тежките породи коне. Особено изразени са тези различия при задните крайници. Данните дават основание да се предполага, че конят е използван за езда и не големи натоварвания.

Ръстът на жребеца е определен по методиката на Вит в см. Изчисленията показват, че височината при холката е била 131,5 см. Следователно животното е принадлежало към относително по-ниските на ръст коне. По своите характеристики то е типичен представител на групата на източния тип коне, заемащи огромна територия.

В камерата има фрагменти от човешки кости — части от черепа, лява и дясна тазова

Таблица 1

Процентно съотношение между ширината на диафизата и най-голямата дължина на дългите тръбести кости от различни археологически обекти и породи коне

Коне	Кости					
	H	R	Mc	F	T	Mt
Сашова могила						
sin.	12,63	12,23	14,95	10,00	11,36	12,12
dex.	12,63	11,88	14,92	9,95	11,36	11,75
Калояново						
sin.	—	—	15,50	—	—	12,40
dex.	—	—	15,60	—	—	12,70
с. Янково	12,20	10,80	14,70	9,80	10,70	11,60
Арабски	11,80	11,70	14,10	9,10	11,00	11,00
Пинцгау	14,80	13,20	18,00	14,20	13,70	14,30

Таблица 2

Съотношения (в %) между отделните звена при крайниците на коне от различни археологически обекти

Коне	$\frac{H.100}{Mc}$	$\frac{R.100}{Mc}$	$\frac{F.100}{Mt}$	$\frac{T.100}{Mt}$
Сашова могила				
sin.	131,31	150,93	148,80	132,00
dex.	131,00	151,05	148,21	131,47
Арабски I	133,00	151,00	—	—
Арабски II	131,00	146,00	—	—
Арабски III	128,00	150,00	143,00	120,00
Английски	131,00	146,00	—	—
Пинцгау	135,30	148,60	178,50	159,80
Кахленберг	135,80	156,80	170,60	153,80

половина, бедрена кост, фаланги и други дребни фрагменти. Те по категоричен начин доказват, че гробницата е използвана по предназначение — извършвано е погребение или погребения при това с трупополагане. В камерата бяха открити животински кости на различна дълбочина. В някои участъци там са копали иманяри още в древността. Твърде възможно е да има размесване на материали. Открихме парче от еленов рог, черепен фрагмент с рог и лопатка от коза, а също десен фрагмент от долна челюст на дребно преживно (овца или коза), по която има следи от обгаряне. На голяма дълбочина близо до североизточния ъгъл открихме втора фаланга от говедо също с добре изразени следи от обгаряне. Намерихме също зъб и лява лакътна кост от свиня. В югоизточната част от гробницата, която не е осквернена, при сондаж под подовото ниво се откриха останки от зайци, принадлежащи на два млади индивида. Там има зъби, ребра, прешлени и части от диафизи на дребни и едри преживни. Също там са открити много от останките на домашна кокошка, принадлежащи на един индивид. За съжаление липсват костите, при които половият диморфизъм е добре изразен и при това положение е трудно да се твърди категорично дали са на петел. Под един камък бяха открити черупки от охлюви и останки от дребен гризач. Остеологичните находки потвърждават наблюденията на Г. Китов, че при построяването на гробницата на същото място са извършвани ритуални действия.

В заключение може да се каже, че в могилата е погребан жребец, невисок на ръст, но млад и в разцвета на силите си. Това е една скъпа жертва. Остеологичните данни дават представа за физическите му характеристики и неговото място в популацията на конете. Наличието на останки от различни животински видове, включително под подовото ниво на гробницата, хвърля нова светлина върху религиозните обреди на траките.

---

[1] На ръководителя на разкопките ст. н. с. Г. Китов изказвам най-сърдечна благодарност за предоставените ми материали, сведения и фотографии от изследваните обекти.

[2] Така практикуваме при проучване на надгробни могили, некрополи, светилища, при особени ситуации в селища, крепости и т. н.

[3] Основната публикация за Сашова могила е от Г. Китов и е публикувана в същата книжка на сп. „Археология“.

[4] Пак там.

[5] Пак там.

[6] Л. Нинов. Археозоологични проучвания на гробницата край с. Свещари. — Terra Antiqua Balcanica, III, 1988, 179—183.

[7] Изследвана под ръководството на Г. Китов.

[8] Ст. Иванов. Конете от тракийската надгробна могила III при с. Янково, Шуменски окръг. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 124.

[9] Ст. Иванов. Конят от тракийската гробница от с. Калояново Сливенски окръг. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 102.

[10] Г. Гинев. Новооткрито златно съкровище от с. Кралево, Търговищки окръг. — Изкуство, 1980, № 2, с. 14.

[11] Г. Китов. Славчова могила край с. Розово, Казанлъшко. (Монументална тракийска гробница). — Археология, 1995, № 1.

[12] Чертежът на обр. 4 е направен от Елена Крондева и Ст. Гошев, на които изказвам сърдечна благодарност.

Les os d'animaux de deux tombes thraces dans la vallée de Kazanlăk: Sašova mogila et Slavčova mogila

L. NINOV

(Résumé)

Nous analysons dans cette publication les os d'animaux provenant de deux tombes thraces situées dans la vallée de Kazanlăk. L'une des tombes, celle de Sašova mogila, se trouve à nord-ouest de la ville de Kazanlăk, entre la ville de Šipka et le village de Jasenovo, l'autre, celle de Slavčova mogila, est à 7 km au sud de Kazanlăk, près du village de Rizovo.

La tombe monumentale thrace de Sašova mogila représente un intérêt particulier pour les spécialistes, en raison du fait qu'elle n'a pas été pillée. Elle est édifiée pendant le milieu ou la deuxième moitié du IIIe siècle av. J.-Ch. et elle a été probablement utilisée à plusieurs reprises. L'ouvrage est constitué d'un corridor, d'une antichambre et d'une chambre funéraire avec un lit de pierre. Dans la chambre sont découverts les vestiges d'un homme et d'un cheval. L'enterrement date du IIe siècle av. J.-Ch. La tombe présente des traits très atypiques sous plusieurs rapports. Elle se distingue par cela que le cheval sacrifié est enseveli dans la chambre centrale, à côté de l'homme décédé. D'ordinaire,

on déposait les chevaux sacrificatoires dans l'antichambre ou biens dans les locaux annexes à la tombe. Les os du cheval gisent sur le sol dans un état de décomposition très avancée. Leur disposition anatomique est entièrement bouleversée par des rogeurs ayant pénétre ultérieurement. Le cheval a été d'un âge d'exploitation et il était muni de mors.

La tombe située dans Slavčova mogila est partiellement détériorée par des chercheurs de trésors. Elle est construite à la fin du IVe — le début du IIIe siècle av. J.-Ch. Elle comprend une antichambre et une chambre funéaire. Dans l'antichambre, il y a un squelette de cheval intact, dans la chambre — des os d'homme et des os d'animaux. Le squelette du cheval est en bon état. Le cheval est couché sur son côté gauche, le dos tourné à la chambre funéraire, la tête orientée à l'est. La fig. 4 montre la disposition exacte du squelette. L'animal est enseveli sous un amas de terre et de grosses pierres. Entre les jambes, dans la région de l'abdomen et des côtes, il y a des fragments de céramiques. Dans la région du bassin, du fémur et du tibia, les os sont pigmenés. Cela est dû à une matière déposée pendant l'enterrement au-dessus de la partie postérieure du cadavre. Dans cette région, il y a aussi des vestiges d'armure. Les recherches ostéologiques montrent qu'il s'agit d'un étalon, d'une hauteur au garrot de 131,5 cm, et que le cheval appartient au groupe du type oriental repandu sur un vaste territoire, englobant aussi le territoire bulgare. Dans la chambre funéraire, il y a des vestiges d'enterrement humain, des os de chèvre: fragment de crâne avec une corne, omoplate et mâchoire inférieure. On a découvert aussi la deuxième phalange de bœuf portant des traces de brûlures et un fragment de bois de cerf.

SECTIO AUREA: Пантеонът в Рим и античната гробница край Поморие

ПЕТЪР ВЪЛЕВ

Двата архитектурни паметника привлякоха вниманието ми най-вече със сродните си планови схеми, идеализирани от древните строители до степен, която не само улесни тяхното паралелно изследване, но даде възможност и за сравняването им с някои геометризирани образци на култовото строителство в Египет.

1.* Пантеонът е бил изграден на Марсово поле в Рим ок. 26—27 г. пр. Хр. по идея на Марк Випсаний Агрипа[1]. Приема се за доказано, че от този първи строеж няма археологически следи. Горял на два пъти (в 80 и 110 г.), Пантеонът е възстановен из основи от император Хадриан в периода 118—125/128 г. като храм на всички богове[2].

2. Античната гробница се намира на около 5 км западно от Поморие и на неколкостотин метра вдясно по пътя за Бургас. Датирана е от проучвателите ѝ най-общо между втората половина на II в. и първата половина на IV в.[3], а от друг автор — към втората половина на II в.[4] Първи за нея съобщават братя Шкорпил в края на миналия век[5], но сравнително подробно проучване и частично възстановяване на паметника е направено едва през 1958—1959 г.

3—4. И двата култови паметника се отличават от съвременните им строежи със своята ясна и строга тектоника.

Пантеонът представлява ротонда с полусферичен купол, кръгъл отвор в зенита и триделен перистилен портик откъм север (обр. 1).

Камерата на Поморийската гробница е също ротонда, но с полуцилиндрично, огънато във формата на пръстен покритие, което стъпва от вътрешната страна върху централен кух стълб с вход при основата и кръгъл отвор в зенита. Покритият също с полуцилиндричен свод дълъг дромос, фланкиран в началото от две почти квадратни помещения, е насочен на юг (обр. 2).

5. В едно от най-новите изследвания на Пантеона[6] се прави опит да се докаже, че геометричните построения в неговия план се основават изцяло на математическата константа $\sqrt{2}$, а мерната единица е римската стъпка, равна според този автор на 0,29575 м. Твърди се също, че в проекта на Пантеона не е използвано златното сечение *(sectio aurea)*[7], докато старата архитектурна школа обръща внимание на появата му в някои съотношения между елементи на плана[8]. Друг автор подчертава магическото въздействие на простите линейни отношения между архитектурните части на храма (напр. 8:7)[9]. Трети се опитва да покаже как е определена дебелината на стената на ротондата[10].

6. Последният е подложил на анализ и метричните данни на гробницата край Поморие[11]. Полученият от него резултат за дебелината на околовръстния зид (1,11 м) се отклонява от действителния (1,345 м) с около 20%. Значително по-точно се потвърждават пресмятанията му, че вътрешните очертания на гробната камера и дромоса са постигнати с помощта на Питагоровия триъгълник 3:4:5.

Поморийската гробница е разгледана и във връзка с една цистерна за вода с кръгъл план, построена в Рим[12]. Приведените в изследването доводи, че датировката на гробницата трябва да се отнесе към втората половина на II в., са убедителни, но невъзприети от специалистите по римска археология[13]. В статията се анализират размерите на обходния коридор и кухия стълб в центъра на ротондата, както и височината на стъпката на огънатия полуцилиндричен свод, и отново се стига до извода,че за оразмеряването на вътрешността на гробницата е приложен правоъгълният триъгълник със страни в отношение 3:4:5.

Проучвателите на Поморийската гробница — Т. Петров, И. Венедиков и Б. Кузупов — отбелязват пестеливото вътрешно оформление на камерата. Липсата на детайли затруднява намирането на мерната единица или модула, използван от строителите, но те разглеждат все пак петте ниши, разположени в стената на ротондата. От оскъдната метрична информация правят следните изводи:

а) „Височините на първата и последната ниша, т. е. тия, които са разположени от двете страни на входа, са с около 10 см по-малки от... останалите ниши. С тази разлика самостоятелното им значение намалява, те са подчинени на входния засводен отвор, не му съперничат, а се съчетават в троен мотив“;

б) „Ширината на нишата... се диктува... от естествено наложилия се модул (мярка) от 17,6 см, колкото е половината от размера на една квадратна тухла, употребена в градежа, плюс една фуга.“[14]

7. В повечето публикации на Пантеона се обръща специално внимание на внушителните размери на неговите основи: 4,50 м дълбочина и 7,30 м широчина, която нараства по

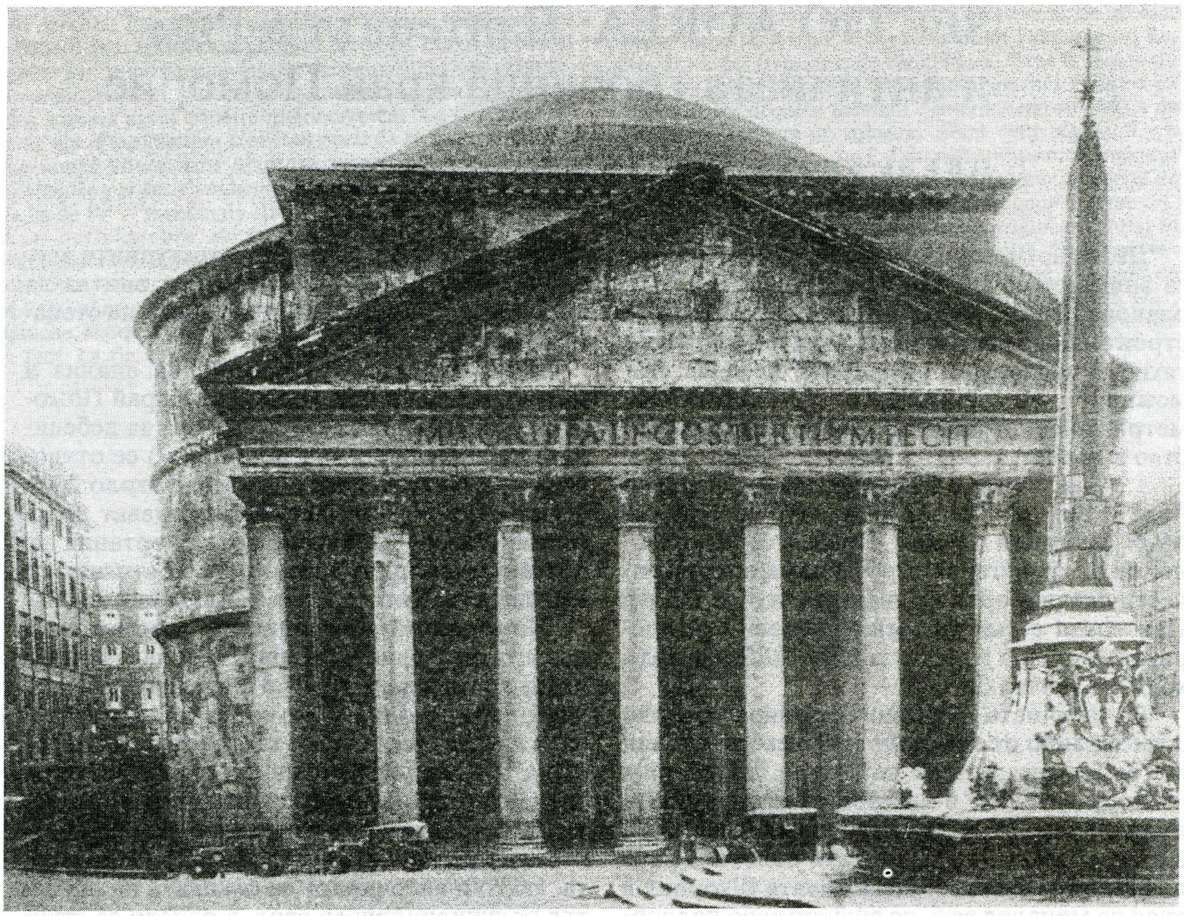
M·AGRIPPA·L·F·COS·TERTIVM·FECIT

1,a

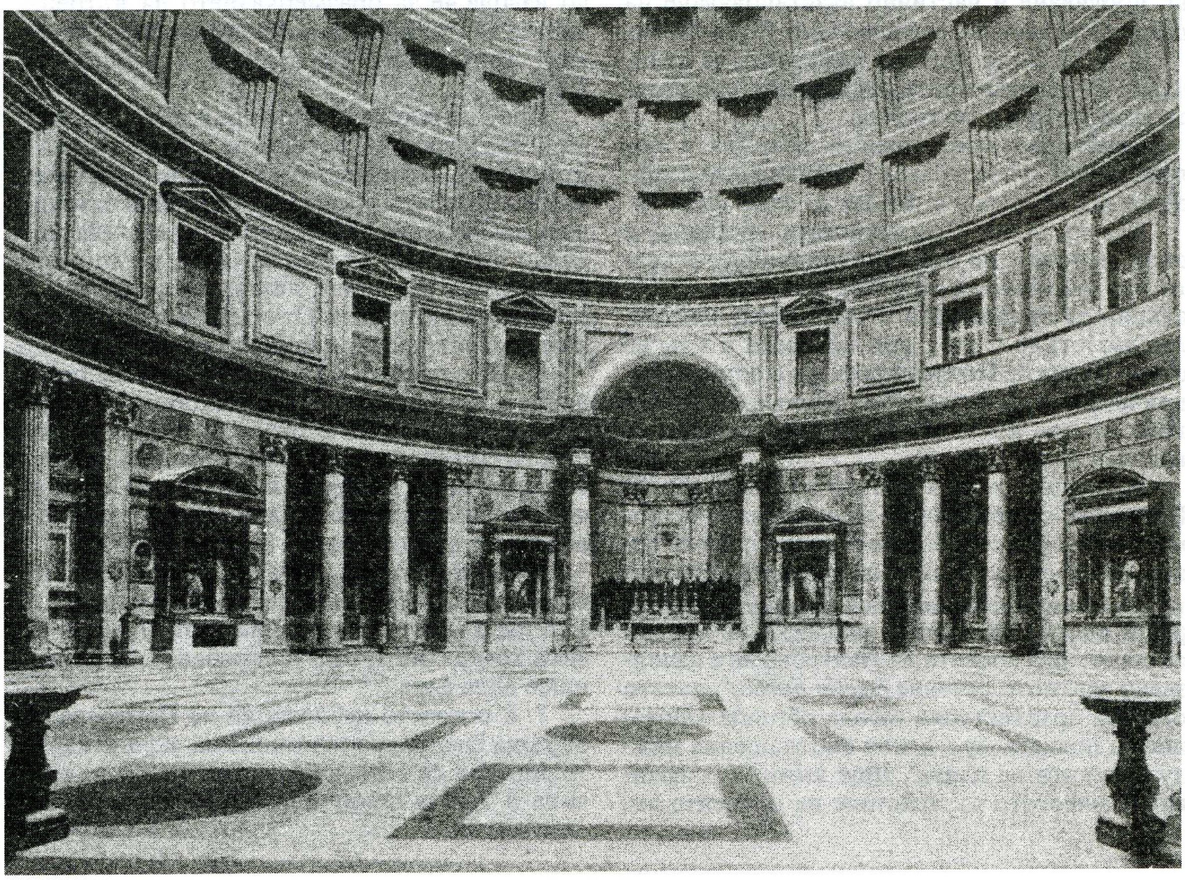

1,б

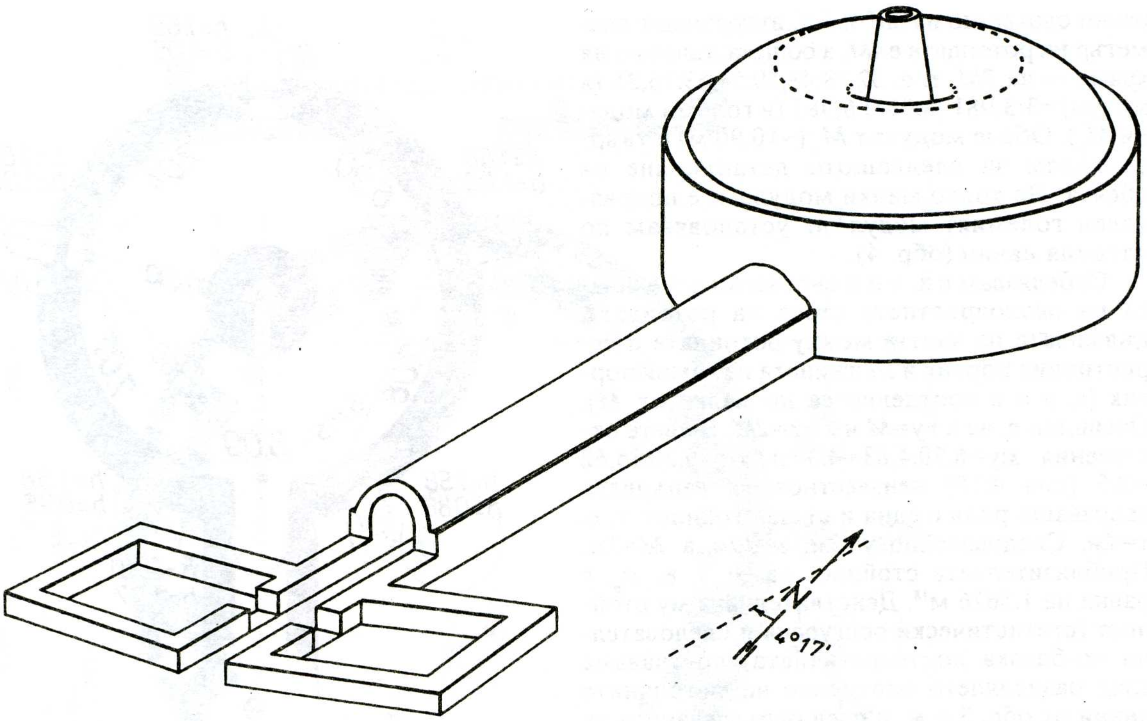

2,а

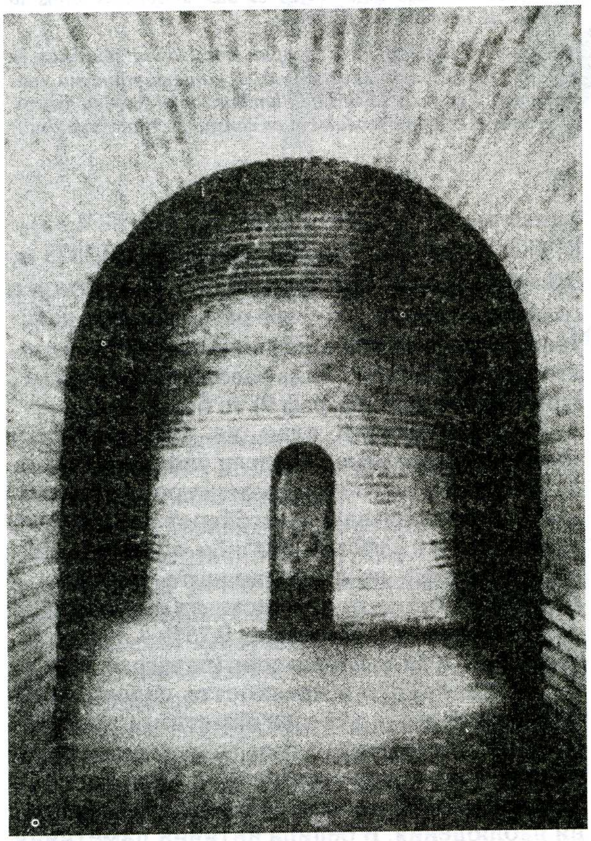

2,б

време на строителството до 10,30 м[15]. Тези три размера са в отношение 3:5:7 помежду си при ориентировъчен модул, равен на 1,4733... м[16]. Отношението 3:5 клони към мажора M_ϕ на златното сечение[17], а 7:5 представлява едно добро приближение на $\sqrt{2}$.

8. Не разполагам с точна метрична информация за основите на Поморийската гробница, за да повторя изследването в параграф 7, но резултатите от анализа на данните за трите почти еднакви ниши и на разстоянията между вертикалните им оси представляват определен интерес (обр. 3). Отношението между средноаритметичната широчина (1,043 м) и височина (1,687 м) на II, III и IV ниша е равно на мажора M_ϕ=3:5. Докато разстоянието между нишите от двете страни на входа е 5,09 м, средноаритметичният резултат от останалите разстояния между нишите е 7,02 м. Отношението 7:5=$\sqrt{2}$ между разстоянията е очевидно. Тъй като 1,043:1,687:5,09:7,02= =3:5:15:21, за евентуалния модул получаваме M_o'=0,3373 м. Този резултат е близък до средния размер (0,345 м) на употребените в строежа цели тухли.

9. В обр. 4 представям идеализирания хоризонтален план на Пантеона в метри (по данни на други автори) и в големи модули *M* (според изследванията). Анализът на метричната информация показва, че или Питагоровият триъгълник 3:4:5 е приложен директно в първото, грубо (схематично) оразмеряване на Пантеона, или се явява като следствие на други, по-изтънчени построения. Разстоянията от началото на портика до центъра, от една страна, и до пресечната точка на оста с вътрешната окръжност на ротондата, от друга, са

- *Обр. 1. Пантеонът в Рим: а) външен изглед; б) вътрешен изглед. Fig. 1. Le Panthéon à Rome: a) vue extérieure; б) vue intérieure*
- *Обр. 2. Поморийската гробница: а) идеализиран външен изглед на съоръжението; б) изглед към вътрешността. Fig. 2. La tombe de Pomorie: a) vue extérieure idéalisée du monument; б) vue vers l'intérieur*

равни съответно на *3M* и *5M*, вътрешният диаметър на ротондата е *4M*, а общата дължина на храма — на *7M*, т. е. 32,78:43,50:54,53:76,35 (в метри)=3:3,981 :4,991: 6,987 (в големи модули M_o). Обаче модулът M_o (~10,90 м) е твърде голям за следващото детайлиране на обекта. На колко малки модула *м* е подразделен големият модул *M* установявам по следния начин (обр. 4).

Отбелязвам с x, y и z съответно дебелината на околовръстната стена на ротондата, дължината на частта между ротондата и перистилния портик и дължината на самия портик (x, y и z поотделно са по-малки от *M*). Очевидно е, че x+y=*M* и x+z=*2M*. В двете отношения x:y=6,20:4,83=4:3 и x:z=6,20:15,62 =2:5 (или 4:10) неизвестното x изпълнява свързваща роля с една и съща стойност, т. е. x=*4м*. Следователно y=*3м*, z=*10м*, а *M=7м*. Приблизителната стойност на *м*, т. е. $м_o$, е равна на 1,5676 м[18]. Действителната му стойност (статистически осигурена и следователно по-близка до теоретичната) получаваме след разделянето поотделно на метричните данни от обр. 3 с $м_o$ и след окръгляването на резултатите до цяло число малки модули разделяме сбора от метричните данни на сбора от техния модулен еквивалент. Получава се, че прецизираният модул *м* е равен на 1,55950 м, а *M=7м*=10,9165 м[19].

Общата дължина на анализираните елементи от хоризонталния план на Пантеона е 346,21 м. Част от размерите са отчетени мащабно, тъй като авторите, на които се позовавам, не са разполагали с котирани планове[20]. През 30-те години на нашия век са извършвани укрепителни и облицовъчни работи в ротондата[21]. Някои автори се съобразяват с това вмешателство и отчитат приблизителната дебелина на допълнителната мраморна облицовка, която всъщност намалява вътрешния диаметър на храма, но въпреки всичко не е известно кои размери са били меродавни за строителите на Пантеона — от тухла до тухла или разстоянията между мазилките (респ. облицовките). И все пак сборът от абсолютните стойности на отклоненията е само 1,109 м, или 0,32% — резултат, който приемам за напълно задоволителен.

10. Да подходим аналогично към хоризонталния план на Поморийската гробница. В обр. 5 представям нейните размери в метри[22] и големи модули *M'*. Един бегъл поглед върху метричната информация показва, че Питагоровият триъгълник 3:4:5 „присъства“ и в този култов обект в предварителното, грубо (схематично) оразмеряване на неговите части: дължината на дромоса е равна на *3M'*, разстоянието до центъра на кухия стълб е *4M'*, а дължината на цялото съоръжение — *5M'*, т. е. 21,20:28,20:35,185=3:3,99:4,98. Следователно големият модул *M'* е равен в първо приближение на M'_o=(21,20+28,20+35,185):(3+4+5)= 84,585:12=7,049 м. Малкият модул $м'_o$=0,3373 м, изчислен в параграф 8, се нанася 20,90 пъти в големия модул M'_o, т. е. ако разполагаме с действителните стойности на модулите, за тях вероятно щеше да бъде в сила равенството *M'=21м'*. При Пантеона (параграф 9) то беше *M=7м*.

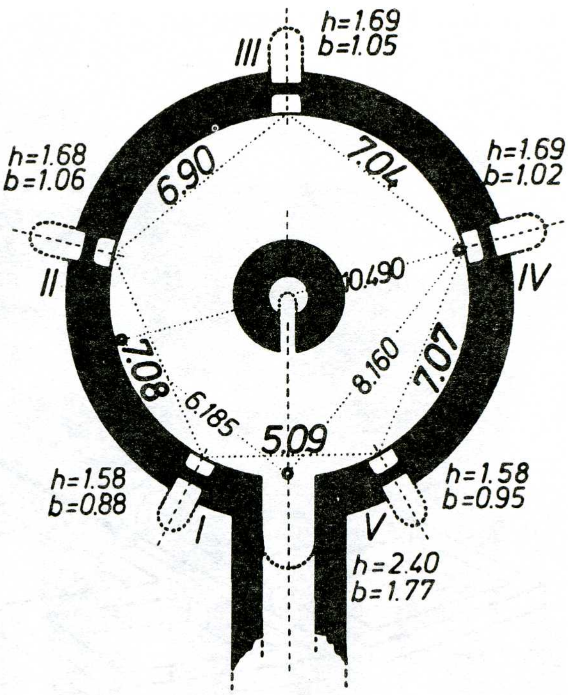

3

• *Обр. 3. Метрични данни за нишите и отдушниците в ротондата на Поморийската гробница. Fig. 3. Données métriques relatives aux niches et aux soupiraux dans la rotonde de la tombe de Pomorie*

• *Обр. 4. Пантеонът. Котиран хоризонтален план (в метри, големи и малки модули и математически константи). Fig. 4. Le Panthéon. Plan horizontal coté (en mètres, en grands et en petits modules et en constantes mathématiques)*

Хоризонталният план на Поморийската гробница е оразмерен и в цели числа малки модули (обр. 5), което дава възможност да установим, че действителната стойност на мерната единица *м'* е 0,3349 м[23], а *M'=7м* =7,0329 м. Общата дължина на анализираните елементи е 117,989 м. Сборът от абсолютните стойности на отклоненията е 0,266 м, или 0,23% — резултат, сравним с този при Пантеона (параграф 9).

11. Валидните в древността целочислени размери на двата култови паметника днес могат да бъдат надеждна база за възстановяване замисъла на техните създатели. Основание за това твърдение ни дават и някои допълнителни наблюдения. В редица антични паметници целочислените размери на основни части от плана се проявяват и като целочислени декоративно-пластични елементи в чисто архитектурните разчленения на интериора (колони, корнизи, конзоли, кесони и др.) и в худо-

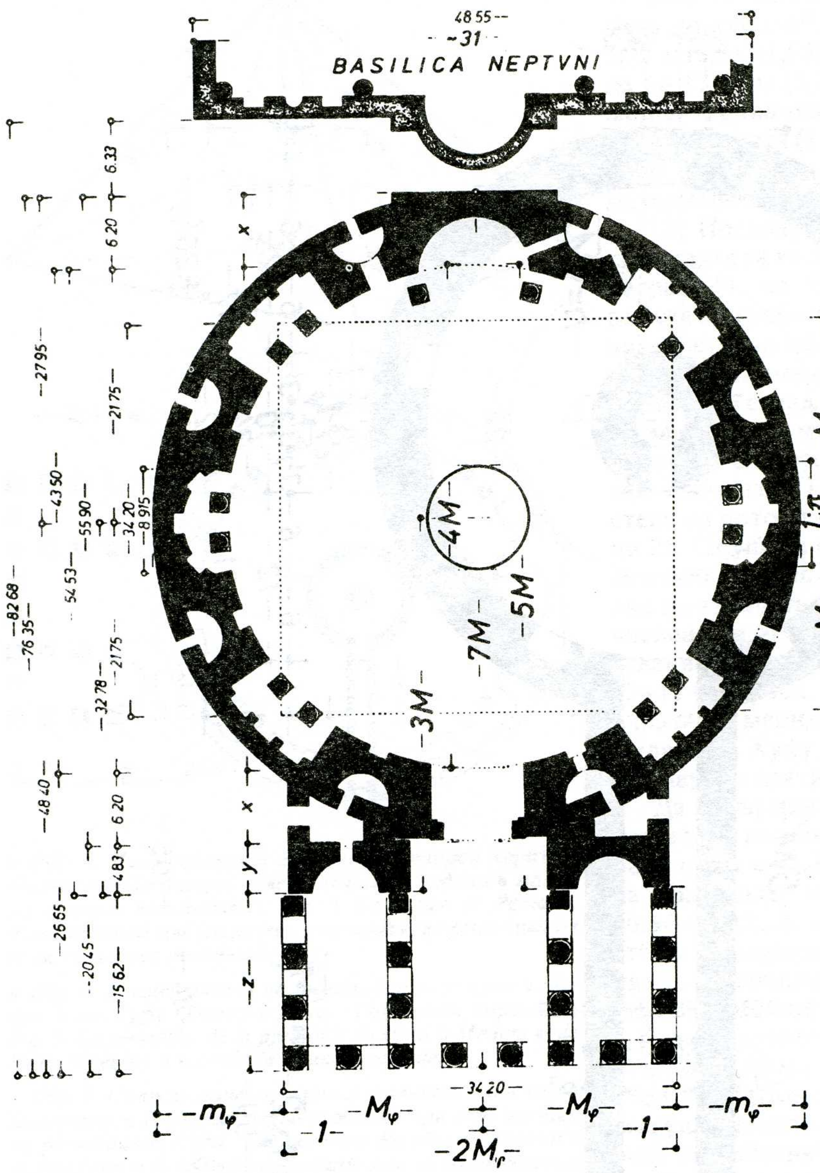
48.55
31
BASILICA NEPTVNI
4M
5M
7M
3M
M_φ
$1\cdot\sqrt{M_\varphi}$
$2M_\varphi$
$\sqrt{M_\varphi}\cdot 1$
$\sqrt{1+M_\varphi^2}$
$2M_\varphi\sqrt{2}$
x
y
z
m_φ
1
$2M_\varphi$
34.20
4
14
11
22
3
10

4

жественото оформление (брой на фигури, розети, палмети и др., включени в живописните сцени, фризове и мозайки).

В Пантеона може да бъде отбелязано, че:

а) Геометричните мотиви от подовата настилка на ротондата представляват ритмично повтарящи се *квадрат в квадрат и окръжност в квадрат*. Техният брой е 11 във всяка от двете взаимноперпендикулярни оси на ротондата;

б) Броят на кръглите колони в големия, приземния ордер на целата е 14;

в) Олекотеният полуцилиндричен свод на ротондата има 5 кръгови реда по 28 кесона, общо 140.

Числата 11, 14 и 28 са водещи при определяне ъгъла на наклона и височината на няколко пирамиди[24], построени по време на IV династия в Египет. Най-забележителните от тях са първата пирамида на Хуни в Медум и пирамидата на Хуфу в Гиза. Теоретичните им размери, изразени като отношения на цели числа, са следните (обр. 6):

Наименование	Формула	Пирамидни модели (в *м*)	
		I. (при $\sqrt{M\phi}=14$ или $2M\phi=22$)	II. (при 1=17)
Страна на квадратната основа	$2M_\phi=21/17$	22	21
Околен ръб	$\sqrt{1+M_\phi^2}=20/17$	20,95	20
Апотема	1	17,81	17
Височина на пирамидата	$\sqrt{M_\phi}=11/14$	14	13,36
Диагонал на квадратната основа	$2M_\phi\sqrt{2}=21/17.17/12=7/4$	31,17	29,75
Мажор на златното сечение	$M_\phi=(5-1):2$	11	10,50

Двете серии окръглени величини са:
22 (2.11), 21,18,14 и 31; 21, 20, 17, 13 и 29(?).

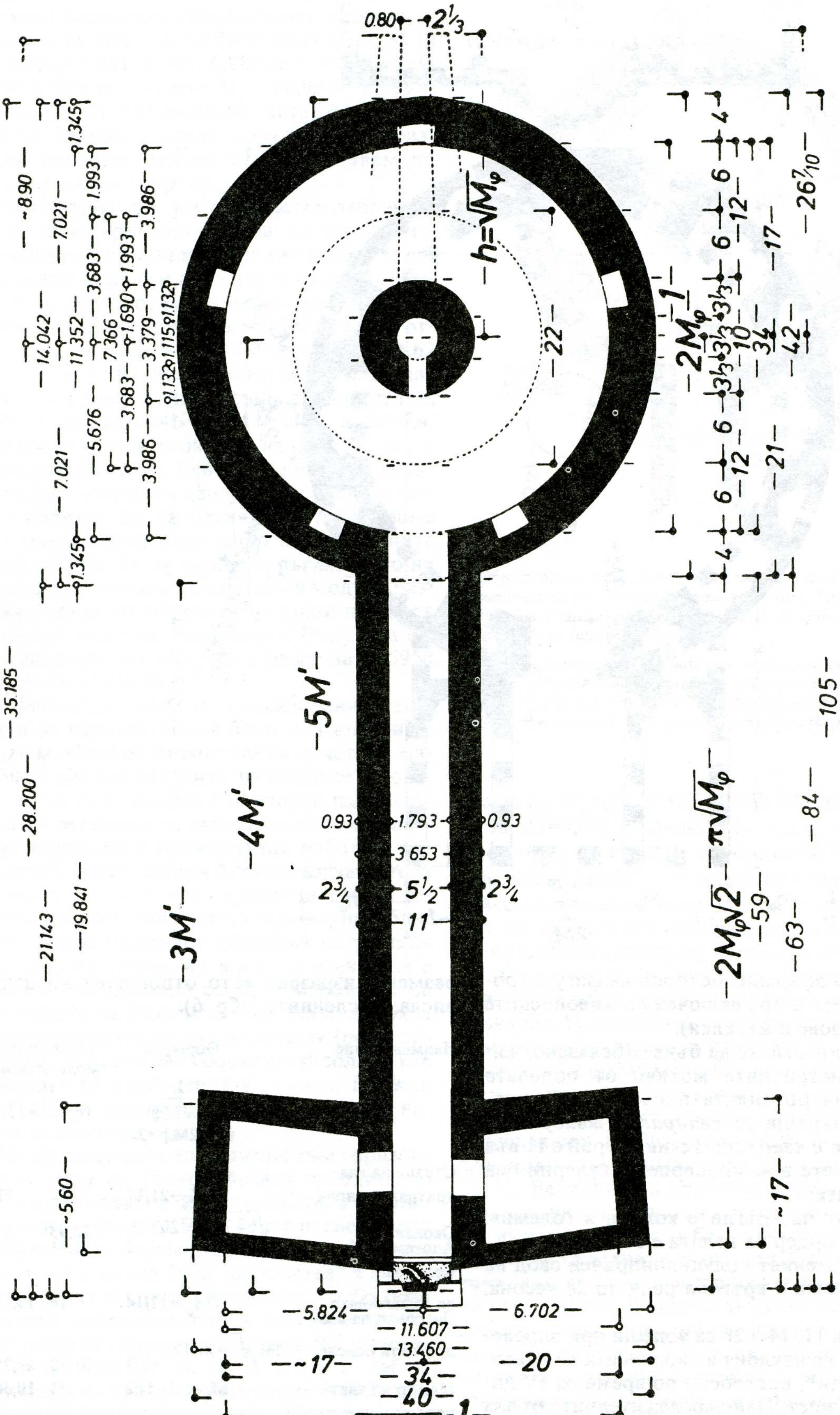
0.80
$2\frac{1}{3}$
$h=\sqrt{M_\varphi}$
8.90
7.021
1.345
1.993
3.986
3.683
1.993
14.042
11.352
7.366
1.690
3.379
1.132
1.115
5.676
3.683
7.021
3.986
22
1
$2M_\varphi$
4
6
12
17
$26\frac{7}{10}$
$3\frac{1}{3}$
10
34
42
21
35.185
28.200
21.143
19.841
5M'
4M'
3M'
0.93
1.793
3.653
$2\frac{3}{4}$
$5\frac{1}{2}$
11
$\pi\sqrt{M_\varphi}$
$2M_\varphi\sqrt{2}$
59
63
84
105
5.60
~17
5.824
6.702
11.607
13.460
~17
20
34
40
$\sqrt{1+M_\varphi^2}-1$

5

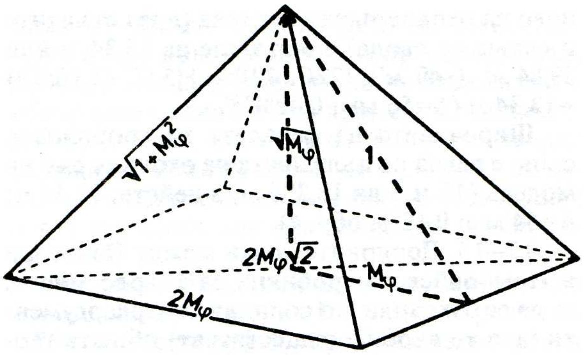

6

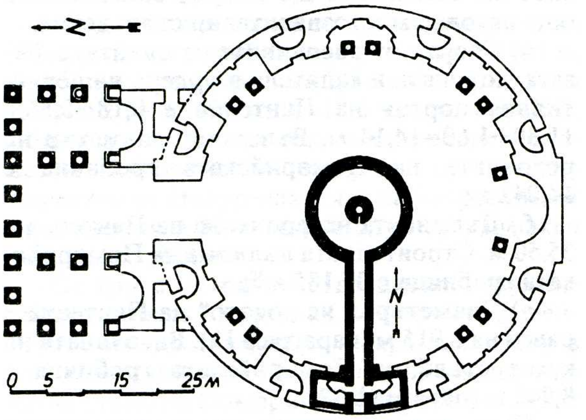

7

• *Обр. 5. Поморийската гробница. Котиран хоризонтален план (в метри, големи и малки модули в математически константи). Fig. 5. La tombe de Pomorie. Plan horizontal coté (en mètres, en grands et en petits modules et en constantes mathématiques)*

• *Обр. 6. Геометрията на пирамидата на Хуни в Медум и на Хуфу (Хеопс) в Гиза: Голямата пирамида. Fig. 6. La géométrie de la pyramide de Huni à Medum et de Hufu (Chéops) à Guizeh: la Grande pyramide*

• *Обр. 7. Съпоставяне на хоризонталните планове на Пантеона и Поморийската гробница при общ център на ротондите. Fig. 7. Comparaison des plans horizontaux du Panthéon et de la tombe de Pomorie avec un centre commun des rotondes*

Ако се вгледаме внимателно в обр. 4 ще установим, че двете серии взаимно се допълват в хоризонталния план на Пантеона и са напълно достатъчни за неговото възпроизвеждане. И тъй като числата 21, 28, 35 и 49 са кратни на 7, числата 3, 4,5 и 7, отбелязани в параграф 9, се явяват като следствие, а не като водещи константи (размери) в проекта. Диагоналът от втората серия, закръглен правилно на 30 *м*, представлява разстоянието от края на портика до дъното на централната апсида, а закръглен на 29 *м*, фиксира външната височина на купола[25]. Основата на модел I (от първата серия величини) е материализиран посредством 14-те кръгли колони в целата, а върхът на въображаема пирамида-модел с височина 14 *м* е център на полусферичния свод.

„Окото" на Пантеона, кръглият отвор в зенита на купола[26], е с диаметър 8,915 м, или 5,72 *м* (8,915:1,5595 м), а обиколката му е равна на 17,98 м (5,72 . 22/7), т. е. апотемата на модел I, единицата в математическия модел на пирамидата (18 *м*), приета за външен радиус на ротондата, е огъната като окръжност и материализирана в „окото"на Пантеона.

12. Предварителните наблюдения, съображенията за които изложих в началото на параграф 11, са трудноприложими за Поморийската гробница поради нейното семпло архитектурно оформление. Проучвателите ѝ обръщат внимание на квадратните гнезда от дървеното скеле, разположени почти на нивото на стъпката на свода в дромоса и гробната камера и оставени като единствен декоративен елемент[27]. Броят им в околовръстната стена на ротондата и в кухия стълб е два пъти по 25. Смущава обстоятелството, че числото 25 е нечетно и за еквидистантното разположение на гнездата е необходимо специално изчисление и оразмеряване. Единственото тълкувание, което може да се даде, е, че 25=11+14,респ. 50=22+28. Основата и височината на меридианния триъгълник на пирамидата на Хуфу са равни съответно на 220 и 280 царски лакти (1 лакът=0,524 м).

Да се върнем отново на обр. 5. Отношението между външния и вътрешния диаметър на ротондата е 42:34=21:17, между широчината на фасадата и вътрешния диаметър — 40:34=20:17, а между височината на кухия стълб и вътрешния диаметър — h:34. Отбелязвам височината с h (неопределена величина, тъй като най-горната част на кухия стълб е била обрушена). Измерената височина на стълба е 8,90 м (~26,58 *м'*). От нея 1,10 м представлява бетонова отливка, с която предполагам специалистите-консерватори са се домогвали до действителната височина.

В параграф 11 посочих, че дробните числа 21/17, 20/17, (1), 11/14 и 7/4, които по същество са отношения между цели числа, представляват математическите константи на пирамидата на Хуни в Медум, завършена от основоположника на IV династия Снофру, и пирамидата на Хуфу (Хеопс) — Голямата пирамида в Гиза. Моделът (обр. 6), елементите на който са „разглобени" и „положени" в проекта на Поморийската гробница, има следните размери в модули (м'=0,3349 *м*; параграф 10):

Дължина на страната на квадратната основа	42
Дължина на околния ръб	40
Апотема	34
Височина на пирамидата	26,7 (34.11/17),
Диагонал на квадратната основа	59,50 (42.17/12 или

34.7/4, където $17/12=\sqrt{2}$).

Или моделът на пирамидата, приложен в проекта на Поморийската гробница, представлява удвоеният модел II от проекта на Пантеона.

Докато хоризонталният проект на Пантеона може да се постигне по два независими начина — чрез Питагоровия триъгълник 3:4:5 (параграф 9) или с помощта на двата пирамидни модела (параграф 11), възстановяването на проекта на Поморийската гробница е невъзможно без описания по-горе модел. Но както при Пантеона намираме безспорни доказателства за приоритета на втория начин, доказателствата при гробницата имат не по-малка тежест. Нещо повече, те разкриват невероятното въображение на нейния създател. Оцелялата до днес височина на кухия стълб (8,90 м или 26,58 *м'*) е по-малка от височината на възприетия модел (26,71.*м'* или 8,945 м) само с 45 мм (недостиг 0,50%), а разгъването на една въображаема окръжност около нея (обр. 4; $4M'=\pi h=\pi\sqrt{M_\varphi}$) фиксира началото на съоръжението (26,71.22/7=83,96 м'; в проекта — 84 *м'*; Δ=0,04 *м'*, или 13 мм; 0,05%; π=22/7).

Със същия маниер на проектиране древният строител е огънал във формата на обърнато U дължината на околния ръб на пирамидата-модел, за да получи вътрешните очертания на обходния коридор (обр. 7). Ако възприемем размерите на обходния коридор (широчина 4,10 м, височина до ключа на свода 5,50 м), които дава акад. Д. П. Димитров[28] (4,05 и 5,45 м по братя Шкорпил, 4,09 и 5,50 по данни на проучвателите), дължината на линията от подовото ниво при кухия стълб до подовото ниво на околовръстната стена (през стъпките и ключа на свода) ще възлезе на 13,34 м или 39,84 *м'* (~40 *м'*): {22/7.(4,10:2)+[5,50–(4,10:2)]} =13,34 м (Δ=56 мм; 0,42%)[29].

Широчината на фасадата на гробницата също е равна на дължината на околния ръб на модела (40 *м* или 13,396 м; в действ. 13,46 м; Δ=64 мм; 0,48%; обр. 4).

13—15. Допирните точки между Пантеона и Поморийската гробница са твърде много, за да се отхвърли без солидни контрааргументи (ако те въобще съществуват) общата геометрична идея, на която са подчинени плановите им схеми. Тук ще обърна внимание на още няколко многозначителни съвпадения:

а) Сборът от височините на плинтата, базата, колоната и капитела в ордера на перистилния портик на Пантеона е 0,18+0,56+11,80+1,60=14,14 м. Външният диаметър на ротондата на Поморийската гробница е 14,042 м;

б) Дължината на фронтона на Пантеона е 35,50 м. Строителната дължина на Поморийската гробница е 35,185 м[30];

в) Диаметърът на „окото" на Пантеона е равен на 8,915 м (параграф 11). Височината на кухия стълб на Поморийската гробница е 8,945 м (параграф 12).

Съвпаденията според мен нямат случаен характер, тъй като създателят на античната гробница край Поморие явно е бил силно пов-

• *Обр. 8. Поморийската гробница. Вертикален разрез през оста на ротондата. Fig. 8. La tombe de Pomorie. Coupe verticale par l'axe de la rotonde*

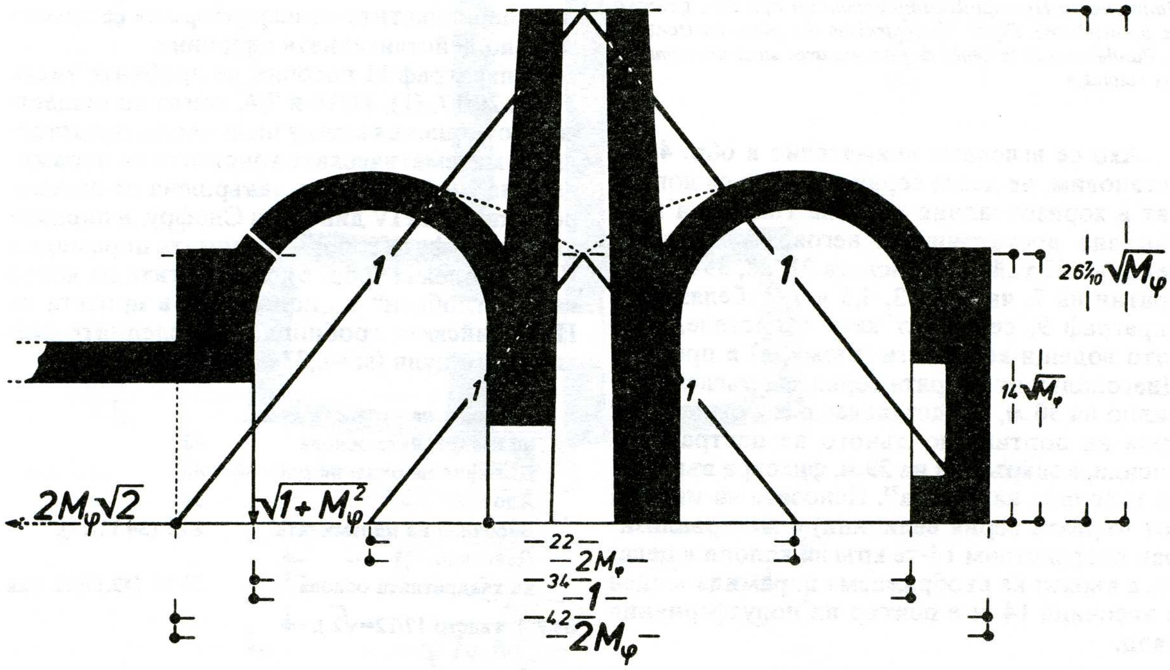

8

лиян от идеите и размерите на Пантеона. Като втори довод може да се приведе фактът, че модулите са различни, но последователно обвързани с една и съща прамерна единица — Нипур-лакътя, наречен от Ролф Ротлендер „първичен лакът", равен на ок. 0,5183 м, залегнал в основата на царския лакът в Египет и pes monetalis или pes Romanus във Финикия[31].

Модулът, приложен за оразмеряването на хоризонталния план на Пантеона, е равен на 1,5595 м (параграф 9), приблизително равен на 3 Нипур-лакътя (0,5183.3=1,5549 м; Δ=4,6 мм, или 0,30%).

Модулът, приложен за оразмеряването на Поморийската гробница, е равен на 0,3349 м, приблизително равен на 2/3 от Нипур-лакътя (0,5183.2/3=0,3455 м; Δ=10,6 мм, или 3,07%). Голямото процентно отклонение обаче показва, че Поморийският модул не произхожда директно от Нипур-лакътя, а най-вероятно от приложения в Пантеона модул при някакво специално условие.

От трите метрични съвпадения, документирани в двата паметника, най-точно е равенството между диаметъра на кръглия отвор в зенита на купола на Пантеона и височината на кухия стълб на Поморийската гробница: 8,915 м и 8,945 м. Да припомним теоретичните им изводи:

d=18 *м*:22/7 (параграф 11) и h=34 *м'*.11/14 (параграф 12), където *м*=1,5595 м, а *м'*=0,3349 м. Поставяйки знак за равенство между двете елементарни формули, получаваме:

18.7/22.*м*=34.11/14.*м'*, откъдето *м'*=441/2057.*м*. Да опростим израза, като разделим числителя и знаменателя на 147. Тогава *м* =3/14.*м*=6/28.*м*. Да проверим: *м'*=6/28.1,5595= 0,3342 м (Δ=0,7 мм; 0,209%). Според Ролф Ротлендер две мерни единици се приемат за идентични, ако разликата между тях е по-малка от 1 мм[32].

От направените разсъждения и изчисления се налагат три извода:

а) Разделянето на модула, приложен в Пантеона, на 28 части е традиционното разделяне на царския лакът още по време на първите династии в Египет на 28 дигита (пръсти; digitalis — който се отнася до пръстите на ръката)[33];

б) Приемането на 6 от 28-те части на модула в Пантеона за мерна единица (стъпка) в Поморийската гробница, за да се уеднаквят два размера в два паметника, е твърде наивно от съвременна гледна точка, но в духа на античната епоха — напълно възможно, още повече,че 6 и 28 са първите две перфектни (съвършени) числа;

в) Тъй като диаметърът d на „окото" на Пантеона е зависим от външния диаметър на ротондата (18:π) и е равен на височината h на кухия стълб на Поморийската гробница, която от своя страна е математически обвързана с всички размери на съоръжението, трябва да има и други линейни съвпадения между двата паметника, подчинени на една и съща геометрична идея, а те са:

— разстоянието по оста от най-южната точка (прага) на Поморийската гробница до центъра на кухия ѝ стълб е равно на външния радиус на Пантеона, или ако наложим двата хоризонтални плана до съвпадане на центровете на ротондите, линията през началото на прага на гробницата ще се яви като тангента отвън на ротондата на Пантеона (обр. 8),

— външният диаметър на гробната камера ще бъде равен на 1/2 от външния радиус на целата.

Да проверим:

18 *м*=18.1,5595=28,07 м,
84 *м'*=84.0,3349=28,13 м; Δ=60 мм или 0,21%;
42 *м'*=42.0,3349=14,066 м,
28,07:2=14,035 м; Δ=31 мм или 0,22%.

16. Външният диаметър на кухия стълб в гробната камера на Поморийската гробница също е следствие на полагания, идентични с полаганията в Пантеона. В параграф 11 установихме, че страната на квадратната основа на модел I в Пантеона е равна на 22 *м*. Този квадрат, както споменахме, е материализиран посредством 14-те кръгли колони в целата. Окръжността — осова линия на обходния коридор в гробницата, е вписана в пропорционално намален квадрат със страна 22 м (к=*м'*/*м*). Да проверим това твърдение, като от вътрешния диаметър на ротондата, равен на 34 *м'* (обр. 5), извадим 22 *м'*. Разликата 12 *м'* се отнася до двете външни половини от широчината на обходния коридор. От 22 *м* изваждаме двете вътрешни половини на коридора, задължително равни общо на 12 *м'*, и за външния диаметър на кухия стълб остават 10 *м'*.

Полученият резултат позволява да се допусне, че при оразмеряването на Поморийската гробница е приложен и модел I от Пантеона (параграф 11) със следните параметри в модули (*м'*=0,3349 м; параграф 10):

Дължина на страната на квадратната основа	22,
Дължина на околния ръб	20,95 (21),
Апотема	17,81 (18),
Височина на пирамидата	14,
Диагонал на квадратната основа	31,17 (~31).

От вертикалния разрез на гробницата (обр. 8) се вижда, че апотемата 18 *м'* е приблизително равна на външната височина на огънатия полуцилиндричен свод над коридора[34], а височината 14 *м'* на модела, чийто връх е над нивото на стъпките на свода, е използвана за определяне на височината на трите антични отдушника (глинени тръби)[35]. Тяхното разположение в свода е показано на обр. 3 и обр. 7 (отдушника над входа към дромоса).

Средната височина на отдушниците от подовото ниво на коридора 4,645 *м*, или 13,87 *м'* (~14 *м'*; Δ=0,13 *м'* или 44 мм; 0,93%). Разстоянията между тях са: 6,185, 8,160 и 10,490 м (18,47 *м'*; 24,37 *м'* и 31,32 *м'*) и се отнасят помежду си, както 3:3,96:5,09[36]. Защо строителят е разположил отдушниците във върховете на правоъгълния триъгълник със страни в отношение 3:4:5, засега не ни е известно. Можем само да отбележим, че хипотенузата е близка по дължина на диагонала на втория пирамиден модел с дължина на квадратната основа, равна на 22 *м* (22.√2=22.17/12=31,17 м, или 10,44 м; Δ=0,15 *м'* или 50 мм; 0,48%).

17—18. При определянето на модулите в проектите разчитаме на три основни теоретични положения:

а) Независимо от броя на строителните периоди, стига те да допълват и обогатяват първоначалния замисъл (концепцията на съоръжението), изследваният архитектурен паметник би трябвало да се разглежда като завършено произведение на изкуството, т. е. да се приеме a priori, че конструктивните и естетическите дадености на реконструирания или разширяван обект са били отчетени предварително и взети под внимание от древния строител при проектирането на всеки следващ етап;

б) Тъй като приложението на цели числа модули или стъпки е предпочитано от древните строители[37], поне 3/4 от основните размери на една сграда, разделени на модула или стъпката, би трябвало да се превърнат в цели числа;

в) Ако получените цели числа принадлежат на еднородни детайли или части на сградата, отношенията между тях би трябвало да бъдат равни или кратни на страните на Питагорови триъгълници (3:4:5, 5:12:13, 8:15:17, 20:21:29 и др.) и на приближените дроби на математически константи, като: π [4.(8/9)², 22/7, √10], M_ϕ (отношения между съседни числа от редицата на Фибоначи), параметрите на Голямата пирамида в Гиза, √2 (7/5, 10/7, 17/12), √3 (7/4, 26/15) и др. В съоръженията със специално предназначение може да се очаква, че определена група отношения между основни елементи отговарят на тангентите на астрономически ъгли (φ, h, δ, ε, ξ)[38].

Тук бих искал да подчертая още един съществен момент. Нито една щриха в проектите на култови паметници, в частност на Пантеона и Поморийската гробница, не е случайна. Към този извод ни насочват резултатите от изследването на голям брой обекти. Редът на действията при проектирането е логичен — с начало и край. Тръгвайки от края обаче, съвременният изследовател изключително рядко стига до началото. Обикновено се задоволява с междинни резултати, които му се струват познати и традиционни (напр. появата на Питагоровия триъгълник 3:4:5 или на други „елементарни“ отношения, като 1:2, 2:3 и т. н.). Присъствието на числата 3, 4, 5 и 7 в хоризонталния проект на Пантеона например не означава, че те не са предварително анализирани и раздробени на части от древния строител. В това именно се крие неговата мъдрост и идеологическа ангажираност. Числата 3, 4, 5 и 7 обединяват по подходящ начин елементите на теоретичния модел на пирамидата от обр. 6:

$$
\begin{array}{l}
3=\text{к}.\sqrt{1+M_\phi^2}=\text{к}.20/17=\text{к}.1{,}1765=2{,}9964\\
4=\text{к}.2\sqrt{M_\phi}=\text{к}.11/7=\text{к}.1{,}5714=4{,}0022\\
5=\text{к}.(\sqrt{1+M_\phi^2}+\sqrt{M_\phi})=\text{к}.(20/17+11/14)=\text{к}.1{,}9622=4{,}9975\\
7=\text{к}.(2M_\phi\sqrt{2}+1)=\text{к}.(7/4+1)=\text{к}.2{,}7500=7{,}0039\\
\hline
\Sigma{:}19 \qquad \text{к}.7{,}4601,\ \text{откъдето}\\
\text{к}=19{:}7{,}4601=2{,}54688.
\end{array}
$$

Връзката на Питагоровия триъгълник 3:4:5 с елементите на модела на обр. 6 не е случайна. Това съм доказал вече в по-ранни публикации[39].

В култовото строителство (гробнично, храмово и пр.), както и за проектирането и изграждането на монументални обществени и граждански постройки, явно математическите знания, както и астрономическите и философските схващания за света са имали важно значение. Обяснението на Витрувий за необходимостта от такива знания обаче са твърде общи; той не пояснява защо архитектът е трябвало „да слуша внимателно философите“ и „да притежава сведения за астрономията и небесните закони“, защо е трябвало „да разбере устройството на часовниците“[40]. Може би ред пояснения са заличени през вековете. Впрочем в пълнотата на неговите „Десет книги за архитектурата“ са изказвани съмнения още през средновековието: „До нас — пише Алберти (1404—1472) — Витрувий е стигнал след толкова голямо корабокрушение — писател, без съмнение най-образован, но така развален и осакатен от времето, че на много места е загубено много, а на много други още много не е казано. Това се е случило, защото е писал с недомлъвки. Защото говори така, че на римляните да прилича на грък, а гърците да мислят, че говори на латински, а всъщност се оказва, че той не е бил нито римлянин, нито грък. Наистина този, който е писал така, че сега не можем да го разберем, все едно, че изобщо не е писал за нас. Останали са древни образци на неща, запазени в храмове и театри, от които като от най-добри наставници можем много да научим.“[41]

19. Да се върнем отново към Пантеона и епохата на неговото създаване, епоха, в която Римската империя е в своя апогей. Според някои историци император Август се отказва от прекомерното преклонение пред гръцката култура и се връща към староиталийските традиции[42], според други тъкмо в строителното дело на Марк Агрипа възниква симбиоз между латинското и елинистическото изкуство, получил условното название „Августов класицизъм“[43]. А за модното тогава египетско влияние върху архитектурните форми се споменава между другото[44].

Доколко възстановяването на Пантеона при управлението на Хадриан се е базирало на стари проекти и идеи — не е известно. Допуска се, че в неговото строителство е взел участие Аполодор от Дамаск, но не е изключена намесата и на самия император. Хадриан се е занимавал почти професионално с архитектура, а при честите пътувания по държавни дела несъмнено се е запознал с великолепните култови паметници на източните римски провинции[45].

Тъкмо конгломератът от местни традиции и външни влияния в проекта превръща Пантеона в уникален паметник на римската архитектура. Освен етруско-италийското влияние (триделен дълбок портик, подчертано силна осова композиция, кръгъл отвор в свода на целата, ориентация в посока север—юг), както и гръцкото, по-скоро елинистическото (оформление на фасадата и интериора), резултатите от нашето изследване насочват към още една древна архитектурна школа — египетската, за присъствието на която трябва да се съди по строгите форми на ротондата и купола, появили се в резултат на крайно лаконични метаморфози на геометрични тела.

20—21. Поморийската гробница, разглеждана паралелно с Пантеона, принадлежи на провинциалното култово строителство. Сходството на плановите им схеми и почти еднаквият подход при решаването на тектоничните проблеми сближават не само идейно двата паметника. В Пантеона виждаме заложена идеята за непрекъснатия кръговрат в природата — храмът на всички богове е всъщност един малък космос, сътворен според представите и възможностите на епохата[46].

Поморийската гробница-хероон[47] има човешки измерения и решава човешки проблеми — да приюти тленното и да изпрати нетленното — човешкия дух в нови измерения.

Идеята да се разглоби нещо старо, канонизирано и да се изгради от неговите части ново, вероятно принадлежи на целия средиземноморски античен свят. Но докато в тракийската школа за култово строителство метаморфозата на една геометрична фигура в друга е свещенодействие, в Пантеона и Поморийската гробница забелязваме безкомпромисно разчупване на канона и създаване на форми без подражателство. Именно тази смелост при създаването на новото и идентичният подход при решаването на пространствените проблеми приближават Поморийската гробница до времето на Хадриан, въпреки наложилото се мнение, че строителните техники, създадени в Рим, се разпространяват в провинциите с голямо закъснение.

* * *

Sectio aurea има три компоненти: цялото и неговите две части — мажор и минор. Символично именно така схващам трите образци на култовото строителство: Голямата пирамида при Гиза, Пантеона в Рим и гробницата-мавзолей край Поморие — творческо превъплъщение на една геометрична идея, оказала неподозирано влияние върху философията, науката и изкуството през последните няколко хилядолетия.

---

* Нечетните параграфи в изложението се отнасят за Пантеона, а четните — за античната гробница край Поморие.

[1] Enciclopedia Italiana, XXVI (1935—8), p. 212; Paulys RE, XVIII, 2 (1949), S. 731, 740; Jean-François Oudet. Le Panthéon de Rome à la lumière de l'équinoxe. — In: Readings in archaeastronomy. Warsaw, 1992, p. 25.

[2] Ward-Perkins, J. B. Roman Imperial Architecture. Harmondsworth, 1981, p. 111.

[3] Т. Петров, И. Венедиков, Б. Кузупов. Античната гробница край Поморие. Бургас, 1960, с. 21.

[4] Д. Василева. Два паметника на римската архитектура. — Археология, 1973, № 3, 51—57.

[5] К. и Х. Шкорпил. — СбНУНК. Т. IV, 112—115; Могили. Пловдив, 1898, 51—52.

[6] Herman Geertman. ALDIFICIVM CELEBERRIMVM. Studio sulla geometria del Pantheon. — BABesch 55:2 (1980), p. 210.

[7] Златно сечение (през античността и днес) и божествена пропорция (през Ренесанса) е наричано отношението между цялото и по-голямата му част, респ. между по-голямата и по-малката част. Или: $a+b=1$, $a:1=b:a$, откъдето $a=0,618$, $b=0,382$.

[8] ВИА. Т. II. 2. М., 1948, 226—227.

[9] Ward-Perkins. Op. cit., p. 114.

[10] Г. Кожухаров. Сводът в античността и средните векове. С., 1974, с. 116, фиг. 92.

[11] Пак там, с. 70, фиг. 21.

[12] Д. Василева. Цит. съч., 51—57.

[13] История на България. Т. 1. С., 1979, с. 342.

[14] Т. Петров, И. Венедиков, Б. Кузупов. Цит. съч., с. 13.

[15] ВИА, ... с. 225; Ward-Perkins. Op. cit., p. 114.

[16] $(4,50+7,30+10,30):(3+5+7)=22,1:15=1,4733...$ м; $3м_{о}=4.42$ м, $5м_{о}=7,37$ м, $7м_{о}=10,31$ м.

[17] Числата 3 и 5 са включени в редицата на Фибоначи (1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, ...), всеки член на която е равен на сбора от предходните два, а отношението

между съседните членове дава все по-точно мажора на златното сечение $M_{\varphi}=(\sqrt{5}-1):2=0{,}618$.

[18] (6,20+4,83+15,62):(4+3+10)=26,65:17=1,5676 м.

[19] (4,83+6,20+6,33+15,62+34,20+43,50+48,40+48,55 +55,90+82,68):(3+4+4+10+22+28+31+31+36+53)=346,21 м:222 м=1,55950 м=м. Размерите в знаменателя умножаваме с м=1,55950 м и получаваме представа за извършените дотук действия: 3.1,55950=4,679 м (Δ=151 мм; 3,22%; отклонението се дължи на това, че измерването е направено до хордата, а не до дъгата на ротондата), 4.1,55950=6,238 м (Δ=38 мм, 92 мм; 0,61%, 1,47%), 15,595 м (Δ=25 мм; 0,16%), 34,309 м (Δ=109 мм; 0,32%), 43,666 м (Δ=166 мм; 0,38%), 48,345 м (Δ=55 мм, 205 мм; 0,11%, 0,42%), 56,142 м (Δ =242 мм; 0,43%) и 82,654 м (Δ=26 мм; 0,03%).

[20] Herman Geertman. Op. cit., 210—214.

[21] Ibidem, p. 208.

[22] Само един размер не сме проверили in situ — за дебелината на околовръстната стена на ротондата сме приели (1,30+1,39):2=1,345 м (размерите 1,30 и 1,39 м са по Шкорпил и проучвателите на гробницата).

[23] (1,115+3,38+11,352+14,042+28,20+35,185+11,395 +13,320):(3,333+10+34+42+84+105+34+40)=117,989 м :352,333 *м'* =0,3349 м=*м'*. Размерите в знаменателя умножаваме с *м'*=0,3349 м и получаваме и в този случай представа за извършените действия: 3,333.0,3349=1,116 м (Δ=1 мм; 0,09%), 10.0,3349=3,349 м (Δ=31 мм; 0,93%), 11,386 м (Δ=34 мм; 0,30%), 14,065 м (Δ=23 мм; 0,16%), 28,130 м (Δ=70 мм; 0,25%), 35,162 м (Δ=23 мм; 0,07%), 11,386 м (Δ=9 мм; 0,08%) и 13,395 м (Δ=75 мм; 0,56%). Максималното отклонение е равно на 0,075 м, а 1/4 *м'* е 0,084 м. Това показва, че точността на строителните работи и деформацията на съоръжението са в рамките на допустимите грешки, въпреки че изграждането му е вървяло доста бързо (Т. Петров, И. Венедиков, Б. Кузупов. Цит. съч., с. 14: „Радиусите на дъгите (на нишите — бел. П. В.)... са различни, от което може да се извади заключение, че... не е бил използван един и същи кофраж, а градежът е вървял бързо нагоре, и то не на отделни сектори във височина, а на един хоризонт“).

[24] L. Borchardt. Gegen die Zahlenmystik an der grossen Pyramide bei Gize. B., 1922, 21—23.

[25] Външната височина на купола според различни източници: 44,80 м (A. Desgodetz. Les édificies antiques de Rome. Parigi, 1682); 45,20—45,25 м (F. Piranesi. Raccolta di tempi antichi. Roma, 1790); 44,80 м (Kj. de Fine Licht. The Rotunda in Rome. A study of Hadrian's Pantheon. Copenhagen, 1968); 45,25 м (A. Leclerè — по De Fine Licht. Op. cit.); 45,47 м (H. Geertman. Op. cit.).

[26] Размери на „окото“ според достъпната ни литература: диаметър d — 8,9 м (ВИА, 1948); 8,9 м (Paulys RE, XVIII, 2 (1949), S. 738); 8,915 м (H. Geertman. Op. cit.); 8,92 м (С. Кираджиев. Рим. С., 1983, с. 113); височина h — 1,60 м (A. Terenzio. Mouseion 20 (1932), 52—57).

[27] Цит. съч., с. 8.

[28] Д. П. Димитров. Архитектурата в Тракия и Мизия през епохата на римското и ранновизантийското владичество. — В: Кратка история на българската архитектура. С., 1965, с. 46.

[29] Дължината на вътрешната линия на сечението на дромоса (във форма на обърнато U) е равна на половината апотема на пирамидата-модел.

[30] Herman Geertman. Op. cit., p. 212. Някои от цитираните размери H. Geertman е отчел мащабно от планове на Пантеона, публикувани от други автори.

[31] Rolf, G. A. Rottländer. Methoden der Rückgewinnung verlorener Masseinheiten (Ein kritischer Rückblick). — Archaeologica Venatoria e. V, 8, 1985, p. 13 и 15.

[32] Ibidem, p. 12.

[33] Ibidem, p. 15.

[34] Теоретично дебелината на свода би трябвало постепенно да изтънява и при билото да бъде с 1/2 *м'* по-малко, отколкото при стъпките. Така е например при Пантеона, каменните сводове на Свещарската гробница (под Гинина могила) и др.

[35] Т. Петров, И. Венедиков, Б. Кузупов. Цит. съч., с. 4.

[36] Тези разстояния (изравнени) би трябвало да бъдат: 6,26, 8,35, 10,44 м.

[37] Rolf Rottländer. Op. cit., S. 26: „... на преден план трябва да стои откриването не само на точни, но и на закръглени числа.“

[38] φ— географска ширина (κλιματα— наклон на небето), h — максимална височина на даден астрономически обект над хоризонта [при преминаването му през меридиана; за видимия годишен ход на Слънцето са важни три момента: зимно слънцестояне ($h=90^\circ-\varphi-\varepsilon$), пролетно и есенно равноденствие ($h=90^\circ-\varphi$) и лятно слънцестояне ($h=90^\circ-\varphi+\varepsilon$); типичен пример за оразмеряването на един култов обект с данни за h_o ($h_{\text{Слънце}}$) са *тракийските гробници* при Мезек и Бабово], δ— деклинация на Слънцето ($-\varepsilon<\delta<+\varepsilon$; δ за определен ден на годината се прилага в разграфката на слънчеви часовници), ε — максимална деклинация на Слънцето=наклон на еклиптиката (намира приложение при проектирането на погребални ложета), ξ — максимален ъгъл на изгревите и залезите на астрономическите обекти [нерядко ъгъл за определени дни в годината, свързани най-често с култа към императора, е заложен в ориентацията на *антични селища* (Nicopolis ad Istrum, Ulpia Oescus), *култови съоръжения* (тракийските гробници при Свещари), *некрополи* (скалните гробници при с. Камен бряг) и др.].

[39] Петър Вълев. Към историята на геодезическите науки: великата загадка. — Геодезия, картография, землеустройство, 1995, № 3, с. 28; Свещеният египетски триъгълник. — Проблеми на културата, 1985, № 4, с. 102.

[40] Vitr. de arch. I, 1, 3, 10.

[41] Л. Б. Альберти. Десять книг о зодчестве. Т. I. М., 1935, с. 176.

[42] German Hafner. Prominente der Antike. 337 Portraits in Wort und Bild. Düsseldorf — Wien, 1981 (цит. по руското издание. М., 1984, 29—30).

[43] ВИА, ... с. 166.

[44] Пак там, с. 185.

[45] Julius Durr. Die Reisen des Kaisers Hadrian. Wien, 1880.

[46] Това твърдение се основава на археоастрономическото изследване на Пантеона в Рим, което ще публикувам допълнително, и на изводите, направени от Jean-François Oudet. Op. cit.

[47] История на България, ... с. 342; Д. Овчаров. О наличие героонов в древней Фракии. — Thracia, III, 1974, p. 352.

SECTIO AUREA: Le Panthéon à Rome et la tombe antique près de Pomorie

P. VĂLEV

(Résumé)

L'auteur a procédé dans cet article à une analyse géométrique du Panthéon à Rome et de la tombe antique située près de Pomorie. Les schémas des plans des deux monuments du culte sont considérés parallèlement, ce qui facilite leur étude et leur rapprochement. L'information métrique relative au Panthéon est puisée dans des recherches scientifiques approfondies. Les analyses métriques de la tombe de Pomorie sont l'œuvre de l'auteur. Les résultats sont comparés avec les résutats de toutes les publications de ce monument à ce jour. Les données métriques sont suffisamment nombreuses et précises pour pouvoir chercher dans la projection et la construction des deux monuments les modules et les unités de mesures appliqués. Les modules découverts sont en relations mathématiques. Le petit module du Panthéon provient de Nippur, le module de la tombe de Pomorie provient du module du Panthéon dans un rapport de 28:6.

Dans les solutions géométriques des deux monuments sont utilisées les proportions du triangle de Pythagore 3:4:5. Mais l'analyse précise a permis de constater que les côtés de ce triangle réunissent de manière appropriée les éléments de la Grande pyramide de Guizèh et qu'en réalité les architectes antiques avaient utilisé notamment ces éléments pour l'évaluation des mesures des deux monuments du culte.

Le fait que le *sectio aurea* ait trouvé application dans l'art antique est bien connu des spécialiste. Mais son application par l'intermédiaire des éleménts de la Grande pyramide est une découverte qui mérite l'attention. L'auteur est convaincu que les résultats ne sont pas hypothétiques et qu'ils seront confirmés par l'analyse géométrique d'autres monuments du culte.

К. МАДЖАРОВ. ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ. Т. I. Топография, укрепителна система, градоустройство и архитектура. С., 1993. 214 с. и 175 обр.

Основната административна ядка на съвременния град Хисар, прочут и днес с минералните си бани, се простира в очертанията на античния град Диоклецианопол. Сам по себе си този факт е грубо погазване на достойнствата на една от малкото, макар и частично оцелели рушевини у нас, които, ако бяха очистени още през първите години след Освобождението от дребните паянтови постройки биха засвидетелствали благонамереното отношение на Държавата към народната ни памет. И тъй като това не стана, крайно време беше поне една по-представителна монография върху естетическата и научна стойност на този значителен античен паметник да се появи и с това да покаже на света, че все пак се полагат грижи за паметниците на културата. С тази трудна, но благородна задача се е нагърбил К. Маджаров — директор на местния музей.

Както проличава още от заглавието на том I, авторът си е поставил целта да изследва и обнародва почти целия археологически материал, придобит при разкопки още от Филов през първите години на века, а именно: местоположението, крепостните съоръжения, градоустройството и архитектурата. Във втория том, според казаното в предговора ще се разглеждат въпросите на икономиката и културния живот в този римски град.

В рамките на така поставената задача общата структура на първия том е сполучливо построена. Може би описанието на местността би следвало да предхожда изследванията на праисторическото и тракийското селища. Следващите подразделения на труда са системно и логично разположени в зависимост от тяхната същност и значение.

В този му вид всеки, непознаващ от близо паметника или не следил литературата, разглеждаща въпросите свързани с него, ще остане с убеждението, че предложеният труд дава точно и правилно тълкуване за вида на града и развилите се покрай него исторически събития.

Всъщност нещата не стоят точно така. Първото впечатление, което остава след прочитането на труда, е, че в него се открояват два основни хронологически момента — когато авторът пише по времето, в което той участва като помощник на ръководителя на разкопките в Хисаря — Д. Цончев и за периода след смъртта на последния, когато той самостоятелно провежда разкопките, често консултиран от Т. Иванов (последният впрочем е отговорен редактор на този том).

Същността на хисарския паметник, в който преобладава крепостното строителство привлича младия Маджаров, току-що съкратен като офицер от войската. С придобитите познания за съвременната стратегия той се насочва към тази от времето на хладното оръжие и каменометните машини.

Съвсем естествено е, че като начинаещ в областта, Маджаров е изпитал определено влияние от ръководителя на разкопките. То се отразява в стила на изложението му, в използването на названия и понятия от античната култура, които, за да бъдат по-убедителни, се изписват на съответния гръцки и латински език, а понякога и цели пасажи са преразказани (на български). Както казах, естествено е начинаещият да се повлиява от зрелия специалист. Неприятното е, когато произходът на заимстваните мисли и цели пасажи е посочен. При това положение анонимният източник минава на сметката на подписалия се. При други случаи се използва по-деликатен похват като например изразът: *„От проучванията става ясно...“* Неясно остава чии са проучванията? Това се отнася за време, когато Маджаров не е присъствал въобще на разкопките[1] (стр. 184).

Но общо взето в труда научната етика е спазена и използваната литература е надлежно отбелязана. Това особено се спазва, когато Маджаров се опитва да критикува някой автор, чието становище не споделя било, че по този въпрос са открити нови данни или, че самият не е на ясно с фактите. От този порядък е случаят с едно мое обнародване, отнасящо се до портите на хисарската крепост[2], в което две аксонометрични възстановки на южната порта (Камилите). По невнимание при изобразяването на северното лице на тази порта съм пропуснал да завиша бойната площадка над портата спрямо общата височина на стената, което според него било *сериозна неточност*. Независимо от тази ми неточност като „анализира“ тектониката и отбранителните качества на портата, Маджаров ясно и определено отчита приноса ми за точното тълкуване на архитектурния ѝ образ и функционалните ѝ качества, т. е. приема изцяло моята възстановка, която изправя грешките на Филов и Цончев, но казва: *„...както мисли „и“ Бояджиев“*.

Допуснатата в тази статия неточност е факт. Но десетина години преди това аз обнародвах популярна статия[3], в която представям бойната площадка завишена спрямо крепостната стена. Маджаров не може да не знае за тази статия, защото малко след това той дословно преписва цели пасажи от нея[4].Е, тук-там някоя дума или израз са творчески променен... По-странното обаче е, че в моята статия само една страница преди това стои правилната възстановка — със завишена площадка.

Изложените дотук неособено похвални бележки за автора се отнасят за периода, преди той да започне самостоятелните си разкопки. Всъщност трудно би могло да се очертае границата между оригиналното творчество и „заемките", които съпътстват целия том I. Подобен е случаят със западната порта. И тук моята възстановка — графична и текстуална се мъдри в том I, но не оригиналната, а пречертана. До нея е показана друга — „поправена". Маджаров не е съгласен с издигната от мен кула с машикули над портата и я премахва. Той обаче не е наясно с основните композиционни принципи в архитектурата. При наличието на двете, открити от мен полукръгли ниши, разположени симетрично спрямо оста на портата, присъствието на отвесен елемент, който да ги обедини се налага безусловно. Така, както са разположени в „поправената" възстановка въпросните ниши не стоят убедително и са безсмислена украса. Освен по естетически съображения, присъствието на кула с машикули се налага преди всичко по чисто отбранителни нужди. Това е така, защото поради падината, в която се намира портата, двете кули, които трябва да я бранят са твърде отдалечени от нея. Това, че Маджаров не вижда следи от кула върху бойната пътека не означава, че не е имало надстройка над нея. Кулата е разрушена и цялата горна повърхност на стената е дълбоко обрушена, а за съществуването на кула говори и обстоятелството, че досам нея има стълба, обслужваща отбраната на портата. Освен това си пряко предназначение, при лошо време кулата е служила за подслон на бранителите. Когато времето е лошо, Маджаров праща войниците под арките, носещи двураменните стълби. В случая като школуван стратег, той трябва да се досети, че кулата е необходима и за тази цел, но преди всичко нейното машикули спестява на бранителите надвесването между зъберите, за да не стават мишена за стрелите на нападателите.

Приключвайки с отбранителната тема в труда на Маджаров ще загатна въпроса с източната порта. За нея не съм представял възстановка. Възстановка със или без „поправки" не дава и Маджаров, защото няма откъде да я вземе. След случайното ѝ откриване разкопките начева Цончев, фактически обаче те се извършват от А. Запрянов. При подготовката за консервация през 1961 г. попаднах на останки от първичната стена, върху която ляга портата и прилежащите ѝ кули[5].

Наличието на останки от по-ранна стена при двете порти — източната и западната, както и при Базилика № 1 не се дължи, както смята Маджаров на планирано събаряне, за да се отвори място за нови порти.

Както съм писал вече[6], античният град при Хисар ще да е издигнал първите си стени скоро след пораженията на маркоманската война. Заможният балнеоложки център, посещаван от римската аристокрация не би останал незащитен след ужаса на първите разрушения. Колкото до доводите за датиране със строителната техника, с които Маджаров се опитва да ме поучи, като например времето на появата на червения зидарски хоросан или броя на тухлените редове (чрез които Бобчев се опитваше да създаде хронологическа панацея) не намериха потвърждения в редица ранни римски паметници. Така например термите във Варна, които с четирите си реда тухли Бобчев определяше като резиденция от IV в, или софийските терми под „Св. Неделя", приемани за преторий, не се възприемат сериозно. Същото важи и за хисарските стени, където някои от най-долните тухлени пояси се състоят от три реда.

Към отбранителното строителство спадат и долепените до стените казармени постройки. Тъй като до 1993 г. не бях предложил своя графична възстановка, Маджаров се задоволява само с описание, при това не много точно. Така например няма съответствие между текст и размерите на плана на казарма I. Неправилно прикрепва пристроените западни помещения към първоначалния ѝ план[7], която подобно на другите казарми се е простирала между две съседни кули, така че пристройката преграждa свободния достъп до кулата; поставя латрини там, където не им е мястото и пр.

В култовата архитектура също са допуснати неправилни тълкувания. Така басейнчето в източния край на северната стена в Базилика № 1 е определено като гроб. Но аркосолии се изграждат само в задната част на храма. Тектониката на Базилика № 3 е погрешно решена. Тесните напречни притвори се покриват с едноскатен покрив, наведен на запад, а в апсидата няма деамбулаторий, както също смята Т. Иванов, на когото се основава Маджаров. И в Хисар, и в Ятрус пространството е много ограничено за тази цел. Освен това при Базилика № 3 стена прегеражда това „пространство" и то няма нищо общо с тълкуването, дадено у Cabrol, Leclerq. През IV—VI в. поклонението пред реликвите на мъченици става по друг ред[8].

В том I е разгледан въпросът на обществената и жилищната архитектура. По-голям интерес представлява „късноримска обществена сграда". За нея Маджаров правилно се досеща, че е свързана с балнолечението, но освен педантично описание и фасадно заснимане (без план) не предлага архитектурно-пространствено решение, каквото тази сграда позволява. Той не е на ясно с „отдушниците", които са всъщност отвесни канали при всички изброени паралели. Колкото до опита му за възстановка на жилищна сграда № 2, то той разкрива техническа некомпетентност. Тази грозна неизмазана зидария ще рухне, защото всичките ѝ отвори са неправилно оформени.

Приключвайки, ще обърна внимание на обстоятелството, че въпреки големия стремеж да обясни същината на някои термини, като ги изписва на съответните езици, Маджаров допуска нежелателни грешки. Така думата бифорий не означава междината колонка при двойните прозорци-близнаци. Крепидомата не носи колоните; стилобатите не са единични бази на колони, а непрекъсната основа за колони. Крилата на портите не се прихващат за осите с големи железни панти, защото това е безмислица.

Изводът от критичните ми бележки се свежда до становището, че в труда на Маджаров „Диоклецианопол" е събран целият, предимно архитектурен материал, но той трябва да се ползва с големи резерви.

СТЕФАН БОЯДЖИЕВ

Антови римско-коринтски капители от Мизия и Тракия

СВЕТЛА ПЕТРОВА

В архитектурата през римската епоха освен каноничния коринтски колонен капител се използват и значително количество капители, които представляват варианти на коринтския колонен капител и украсяват антови колони. Някои автори ги наричат „коринтизирани", имайки предвид декоративната им схема[1]. Антовите капители следват най-общо схемата на композиция на коринтския колонен капител, но се отличават с голямо разнообразие в декоративно и композиционно отношение и илюстрират желанието на архитекти и каменоделци да разнообразяват декоративните мотиви.

Голямото разнообразие в декоративните мотиви на антовите римско-коринтски капители се дължи на стенната живопис от втория помпеански стил и на декоративната облицовка. В архитектурата тези капители се използват в украсата на частните домове, дворците и обществените сгради.

В настоящата статия са изследвани единадесет капитела[2], открити на територията на провинциите Мизия и Тракия. Капителите произхождат от Одесус, Марцианопол, Августа Траяна и Филипопол. По композиция се доближават до римско-коринтските колонни и пиластрови капители. Изследваните капители дават възможност да бъдат обособени в типове въз основа на: броя на редовете на акантовите листа, изображението на йонийската кима в основата на капителите, между страничните акантови листа, украсата над кимата и в пространството между листата, както и украсата на абака.

Тип I. Антови римско-коринтски капители с два реда акантови листа (обр. 1).

Представен е с два капитела от Филипопол, които са силно фрагментирани[3]. Имат два реда акантови листа, като най-долните съседни изрези на единия капител се допират и образуват ромбовидни фигури. Долният акантов ред има листа с пет длани с по четири изреза в длан, а при горния акантов ред — листът има три длани с по три изреза. Канелюрите на листата от горния акантов ред започват от втората длан на долния ред. Между двата съседни листа от горния акантов ред изпъкват схематично изработена глава на каулис и основата на схематичната чашка. Подобна схематична глава на каулис се забелязва и между листата от долния акантов ред.

Поради фрагментираното състояние на капителите не може да се установи със сигурност, какъв е бил техният апарат — пълен или непълнен; т. е. дали са притежавали всички структурни елементи на каноничния коринтски капител в неговия пълен вид, така както ни го описва Витрувий в трактата си[4], присъщи за нормалния и някои типове малоазийски коринтски капители, или някои от тези елементи са били редуцирани. Вероятно двата антови римско-коринтски капитела от Филипопол имат композиция, подобна на тази на капителите от базиликата в Лептис Магна, построена около 195—216 г., за които се предполага, че са дело на гръцки майстори[5]. Композицията и моделирането на двата реда акантови листа на капителите от Филипопол е аналогична с тази на един антов капител от Пропилеите на Баалбек, датиран във втората половина на II в.[6]

Подобно изрязване на акантовия лист се наблюдава във втората половина на II в. върху римско-коринтски колонни капители от Милет[7], от арката на Марк Аврелий в Лептис Магна[8], от Остия, фригидария на термите на Форума, датирани около 160 г.[9], от Афродизия — базилика „А" и термите[10], Асклепиона в Пергам[11], от Стоби[12], както и в колонни римско-коринтски капители с пълен апарат от Мизия и Тракия[13].

Въз основа на приведените примери и наблюденията ни върху капителите в коринтски ред от нашите земи отнасяме двата антови римско-коринтски капитела от Филипопол към третата четвърт на II в.

Тип II. Антови римско-коринтски капители с един ред акантови листа, каулис, чаша и хелици (обр. 2—5).

Те също произхождат от Филипопол. Имат един ред акантови листа, които върху дългата страна на капитела са четири: два цели листа с по пет длани с по четири изреза в длан и две странични полулиста с един цял акантов лист между тях на късата страна на капитела. Каулисът излиза между страничното полулисто и съседния му цял акантов лист. Вътрешният лист на чашата прилича на рог, който е извит и лежи на върха на целия акантов лист, а външният лист подпира волутата. Хелиците и волутата не излизат от чашата, а от нейния външен лист. При два от капителите волутите и хелиците са профилирани, подобно на тези на пиластровите римско-коринтски капители от римската вила край Ивайловград, т. нар. „вила Армира“[14] (обр. 2 и 3), а при другите два хелиците са заменени с цветна пъпка (обр. 4 и 5).

Капителите имат двойнопрофилиран абак, като абаковите цветове са отчупени. При някои е запазено стъблото на абаковия цвят, като той излиза между две цели листа (обр. 2 и 3), или от върха на единия акантов лист, увива се спираловидно под устната на калатуса и продължава към абака (обр. 2). Капителите имат означена устна на калатуса, която е масивна; а под хелиците има лист с гладки длани, изработен със свредел.

Изрезите на акантовите листа от съседните длани се допират, като образуват геометрични фигури. Допират се и изрезите на дланите на самия акантов лист. Изрезите на долните длани се допират до долните изрези на съседните длани, като образуват фигура подобна на око или сълза. В цялостната композиция на капителите липсва долният акантов ред, за да могат да бъдат отнесени към капителите с пълен апарат според канона на Витрувий за римско-коринтските колонни капители.

Интерес за това изследване представлява един от капителите, открит при археологическото проучване на улицата при Източната порта на Филипопол (обр. 2). Изрезите на дланите на този капител са твърде фрагментирани, но в изпълнението на жилките на акантовите листа ясно личи употребата на свредел. Майсторът е оставил тънка хоризонтална пръчица във вертикалния каналис на жилката на акантовия лист. Каулис няма и акантовият полулист отстрани на капитела започва по-отгоре, като създава зрителна измама и замества каулиса. Аналог на този капител е известен от Парма. Той има подобна изработка, от проконески мрамор и абак, украсен с йонийска кима, датиран най-общо във II в.[15] Останалите капители от този тип имат аналогии по композиционните си елементи в римско-коринтски колонни капители от Мизия и Тракия, при които вътрешните листа на чашата са изтеглени към средната част на капитела. Тези капители намират аналогии и в римско-коринтските колонни капители от Филипопол, които със своите силно развити листа на чашата и вида на акантовия лист, т. нар. остър акант от малоазийски тип, типичен за балканските и източните провинции и за големи сгради в Рим и Северна Африка, показват влиянието на майстори от различните каменоделски школи на Мала Азия. Влиянието на Ефеско-Пергамската[16] и Афродизийската школа[17] в начина на изработване и композицията на акантовия лист, особеност много силно проявяваща се при всички капители от коринтския ред, открити във Филипопол.

Подобен на останалите три капитела от Филипопол (обр. 3—5) е един капител от Ос-

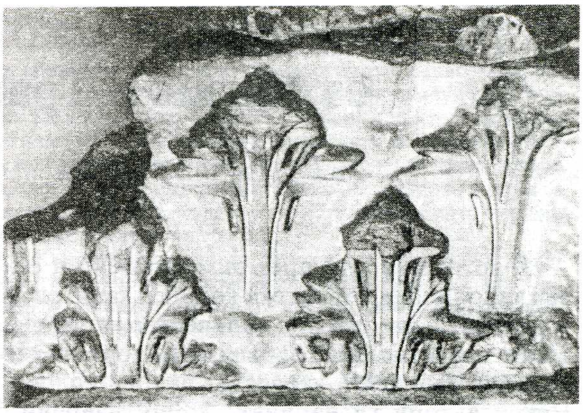

1

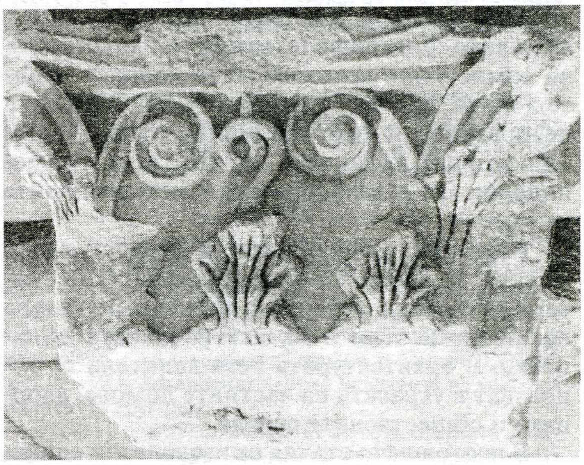

2

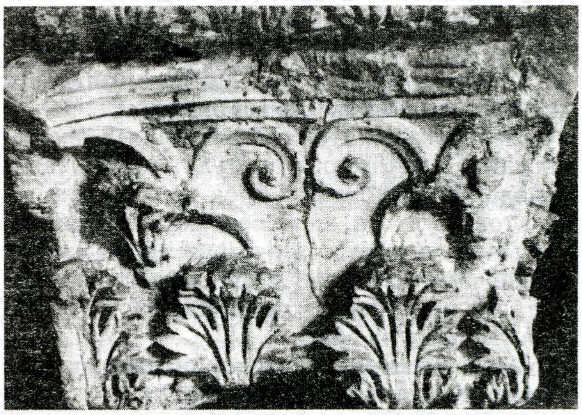

3,а

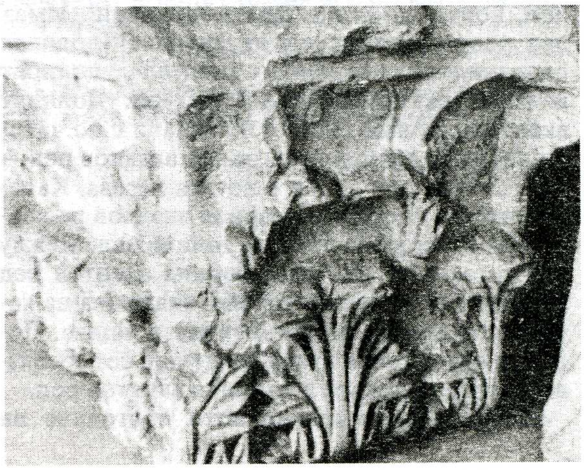

3,б

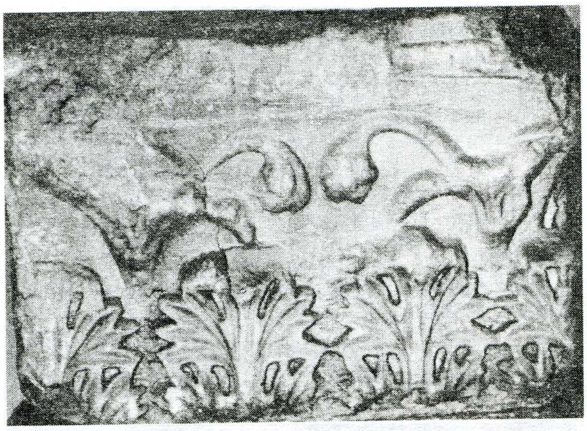
4

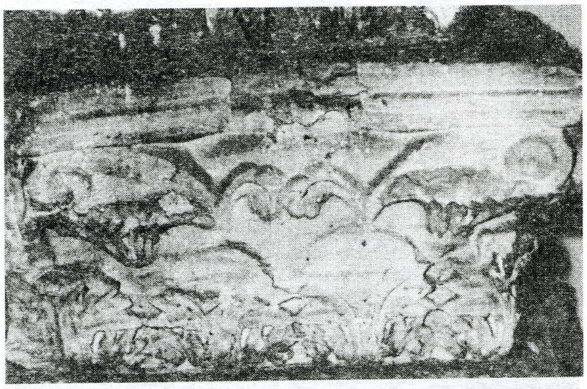
5

• *Обр. 1. Антов римско-коринтски капител от Филипопол. Fig. 1. Chapiteau rimo-corinthien à antes de Philippopolis*

• *Обр. 2. Антов римско-коринтски капител от Филипопол. Fig. 2. Chapiteau rimo-corinthien à antes de Philippopolis*

• *Обр. 3. а, б) Антов римско-коринтски капител от Филипопол. Fig. 3. a, б) Chapiteau rimo-corinthien à antes de Philippopolis*

• *Обр. 4. Антов римско-коринтски капител от Филипопол. Fig. 4. Chapiteau rimo-corinthien à antes de Philippopolis*

• *Обр. 5. Антов римско-коринтски капител от Филипопол. Fig. 5. Chapiteau rimo-corinthien à antes de Philippopolis*

тия, датиран във втората половина на II в.[18], макар и колонен. По композиция и начин на допиране на изрезите на акантовите листа капителите са подобни на тези от Малкия пазар на Остия, датирани в първата половина на III в.[19] и на капителите от Големите терми на Кирена[20].

Основавайки се на аналогиите от другите римски провинции и на римско-коринтските колонни капители от Мизия и Тракия, установяваме, че този тип е бил прилаган в обществено и частното строителство на Филипопол през II до първите десетилетия на III в. от Хр.

Тип III. Антови римско-коринтски капители с един ред акантови листа, с каулис, чаша, но без хелици (обр. 6 и 7).

Два капитела от Форума при Западната порта на Августа Траяна обособяват този тип. Те са изработени от твърд варовик с бледожълтеникав цвят. Единият от тях наподобява композицията на пиластровите капители със среден лист[21], но има каулис, дълго стъбло и чаша, чиито вътрешни листа се допират, като тяхната форма наподобява рог, а външните листа подпират волутата (обр. 6 а и б). Абакът и при двата капитела е двуделен, като при единия е запазен абаковият цвят. Върху късата страна на първия има изобразени две странични полулиста, между които израства стъблото на каулиса, като листата на чашата се разделят симетрично и подпират волутите (обр. 6 б). Изрезите на акантовите листа не се допират. Допират се само изрезите от дланите на самото листо във форма на издължено око (сълза). Жилките на листата извиват в плавна дъга.

При другия капител жилките на листата извиват в плавна дъга само при изрезите на долните длани и се допират до съседния акантов лист (обр. 7 а и б). Горните изрези завиват почти хоризонтално, допират се до подобните изрези от съседния акантов лист и също образуват геометрични фигури. Акантовите листа имат по пет длани с по четири изреза в план.

С единия си акантов ред листа и загатнатите каулиси капителите от този тип се доближават до пиластровите капители от вила Армира[22], както и до други пиластрови капители от Мизия и Тракия[23], но по композиция и изображение на акантовия лист те наподобяват капители от Ескус[24], Августа Траяна[25] и Филипопол[26], макар и в колонна форма, датирани във II — първата половина на III в.

Тъй като пиластровите римско-коринтски капители от вила Армира са датирани във времето на императорите Траян и Хадриан до последните години от управлението на Антонин Пий (138—161 г.), а колонните римско-коринтски капители от Мизия и Тракия във II — първата половина на III в. и като имаме предвид времето на построяване на Форума при Западната порта на Августа Траяна[27], то отнасяме тези капители към третата четвърт на II в.

Тип IV. Антови римско-коринтски капители с форма на лира и на двойно „S“ (обр. 8 и 9).

Типът е представен с два капитела: един от Марцианопол, съхраняван в Националния археологически музей — София, инв. № 3331, и втория — от Одесус, съхраняван в ИХМ — Варна, инв. № II 6158.

Капителът от Марцианопол има две странични полулиста както на късата, така и на дългата страна. Свободното пространство над лирата е запълнено с растителен орнамент, а на дългата страна има изображение на жена с плитки, наподобяващи стилизирани дъбови листа. Макар твърде обрушено и фрагментирано, се вижда, че лицето ѝ има яйцевидна форма на овала. Малките, леко изпъкнали и в усмивка устни са оформени с помощта на свредел в ъглите. Брадичката е плътна и леко изпъкнала, бузите са гладки и нежни. Носът и очите са твърде фрагментирани, но личи употребата на свредел при оформяне ноздрите на носа и слъзниците на очите. По композиция това изображение се доближава до портретите от времето на Антонините и ранните Севери[28].

Йонийската кима между акантовите листа в основата на капитела е с дълбоко врязани овули в отворени черупки, разделени от стрелички с издължен триъгълен връх. Акантовите листа имат по пет длани с четири изреза в длан. Абакът на капитела е двуделен, като е означена устната на калатуса.

По композиция капителът от Одесус (обр. 9) се доближава до този от Марцианопол. Разликата е в начина на оформяне на волутата — на двойно „S“. Дългата страна на капитела е разделена на две равни половини от един цял акантов лист. В основата на капитела между волутите е представена йонийска кима с една овула в широко отворена и масивна черупка. На ъглите на капитела има по един акантов лист, който обхваща двете страни. Акантовите листа са със седем длани с по четири изреза в длан. В разделената на две равни части дълга страна има изобразени две двойки волути с форма на двойно „S“, свързани в долната част с лента. Двете вътрешни волути се сдвояват в горната си част, изпъкват от общия фон на капитела подобно на волутите на коринтския колонен капител и служат за абаков цвят. В така оформеното пространство между волутите има представени растителен орнамент, подобен на стилизирана палмета, и глава на бик с реалистично оформени снопчета козина и шестлистна розета между рогата.

На късата страна на капитела в основата между волутите е изобразен растителен орнамент с люспесто оформление и над него глава на мъж, която служи и за абаков цвят. Представен е портрет на мъж с доста пълно лице, с овална форма, издути бузи и раздвоена брадичка. Очите са с изрязани изпъкнали клепачи и също така изпъкнал ирис. Скрити са под надвиснали вежди с дълбока бръчка над тях. Носът е правилен, с широки ноздри, оформени със свредел, устната е тънко изрязана и леко изпъкнала. Прическата е оформена от завити кичури, спускащи се чрез хоризонтално подреждане над надвисналите вежди, вследствие на което се оформя ниско и широко чело.

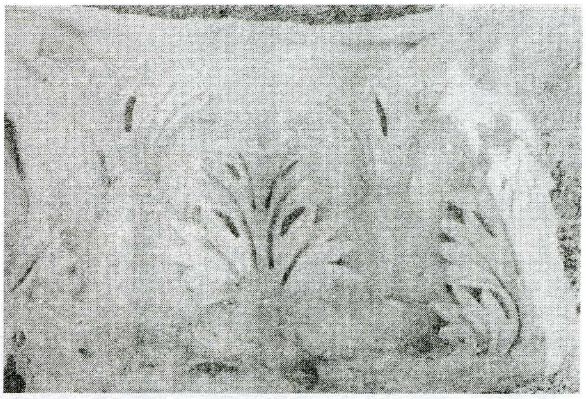
6,а

6,б

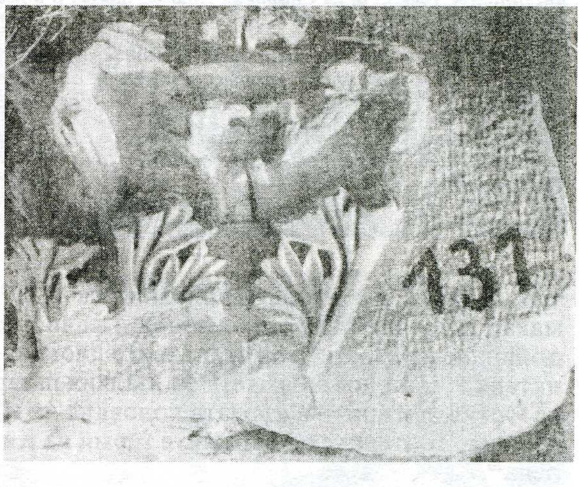

7,а

• *Обр. 6. а, б) Антов римско-коринтски капител от Августа Траяна. Fig. 6. Chapiteau rimo-corinthien à antes de Augusta Trajana*

• *Обр. 7. а, б) Антов римско-коринтски капител от Августа Траяна. Fig. 7. а, б) Chapiteau rimo-corinthien à antes de Augusta Trajana*

• *Обр. 8. а, б) Антов римско-коринтски капител от Марцианопол. Fig. 8. а, б) Chapiteau rimo-corinthien à antes de Marcianopolis*

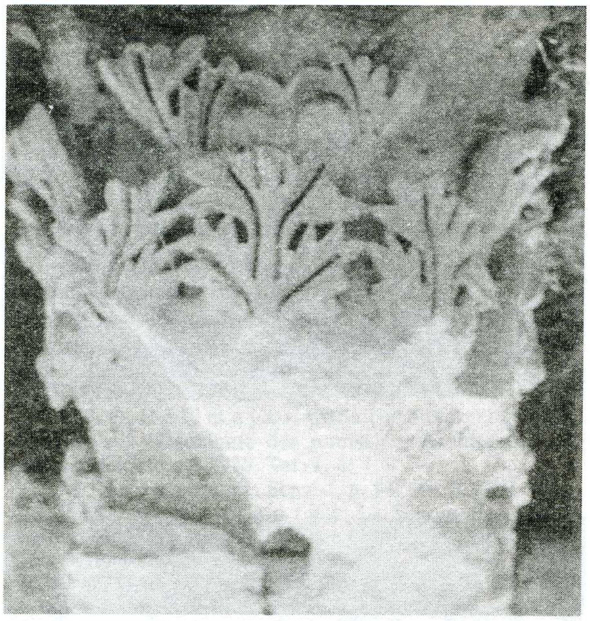

7,б

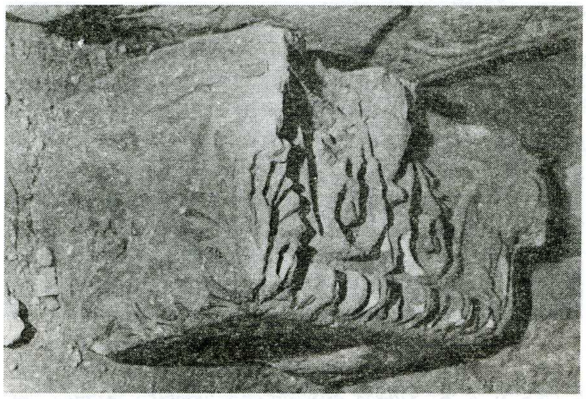

8,а

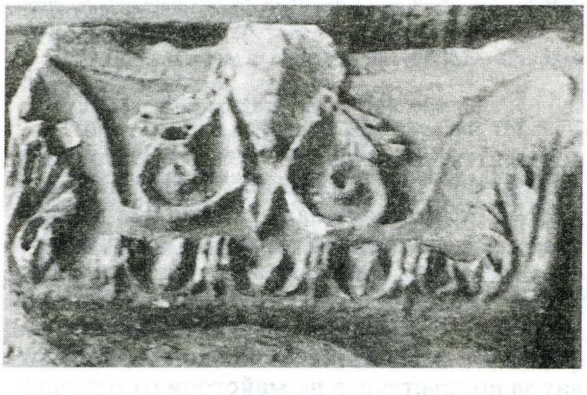

8,б

Така представеното човешко изображение се доближава до портретните типове на късните Антонини и ранните Севери[29].

Произходът на капители с „форма на лира“ и двойно „S“ е твърде стар[30]. Среща се като двойка спирали или волути, наречени „лира“, още в стелите от V—IV в. пр. Хр. В последните години на Римската република се появява двойна волута с форма на лира, като в свободното пространство между лирата е изобразявана палмета, както е при капителите от Тусканската къща на форума на Херкулан[31]. В римската архитектура мотивът се използва и в Помпей през Августово време[32], в Аквилея[33] и през целия II в.[34], и в Остия при Северите[35]. Изображението на дъбов лист (което оформя плитките, косите) е характерно за времето на императорите Траян и Хадриан и се вижда върху капители от Мизия, датирани във втората четвърт на II в.[36]

Формата на двойно „S“ се среща в Толоса на Делфи[37], в Сицилия и Помпей в края на управлението на Август, както показват някои фрески от къщата на Фарнезина[38]. Формата на лира и на двойно „S“ се прилага и през I и II в., а и по-късно, както се вижда от капителите в Остия[39] и от представените от К. Рончевски капители от всички части на римската държава[40]. Разликата между двете волутни форми е в основата на волутите, които при двойното „S“ са завити и свързани посредством релефно моделирана лента.

Капителът от Марцианопол има аналогии с капители от времето на Хадриан до Марк Аврелий[41], капител от Хадриановата арка в Атина[42], като подобно човешко изображение имат и капителите от вила Армира[43]. Капителът от Марцианопол намира аналогии и с други пиластрови капители от територията на Римската империя, датирани във II в.[44], с капител от Асклепиона в Пергам, дело на Афродизийската школа и датиран във II в.[45], както и с пиластров капител от Одесус, който Дж. Б. Пъркинс датира в късното Хадрианово или ранното Антониново време[46]. Като имаме предвид всичко гореизложено отнасяме капитела от Марцианопол към средата — втората половина на II в.

Капителът от Одесус по своята структура и композиция намира аналогии с пиластрови капители от вила Армира[47] и с един капител от фонда на НАМ — София[48]. Подобна композиция се среща и при капители от базиликата в Стоби[49], съхраняван в Националния музей в Белград, датиран във II в.[50], от Хераклея-Перинт (сега в музея в Истанбул), датиран във II в.[51] Главата на бик има паралели в гирляндния мотив на фриз-архитравите на храма на Фортуна в Ескус, построен според надписа между 191 и 192 г. по времето на император Комод[52]. Моделирането на мъжката глава, нейната прическа, очи и зеници, както цялостното структуриране на капитела и изображението на акантовия лист ни показват, че той е дело на добре школуван майстор, работил през втората половина на II в.

Правилното датиране на антовите римско-коринтски капители от четирите типа е в пряка зависимост от структурната им композиция и схемата на акантовия лист. При капителите от тип IV има една особеност — средният акантов лист е заменен с йонийска кима. Според Е. Вайганд капители с подобна композиция се появяват в къснотраяново време, но се използват в строителната декорация и при Хадриан и Антонин Пий[53]. К. Рончевски също смята, че тази композиция се появява при Траян, но е най-често срещана при неговите наследници както в Италия, така и в провинциите[54]. Е. Мерклин определя този вид композиция като характерна за Траяново-Хадрианово време, но представя и един капител с неизвестно местонахождение, от Британския музей, датиран в началото на III в.[55]

Важен белег за правилното датиране е и представянето на акантовия лист. Антовите римско-коринтски капители от Мизия и Тракия имат плавно и стройно извити бразди на изрезите, без остро хоризонтално пречупване на жилките на изрезите в дланите. Изрезите имат канелюри по средата и слабо заострени върхове. Капителите се характеризират и с две дълбоки канелюри от двете страни на централната жилка на всеки акантов лист, които му дават възможност той да изпъкне. При някои капители те отиват до основата (обр. 3 и др.), а при други спират до средата (обр. 7). Акантовите листа на капителите имат т. нар. източна форма, лъжицоподобна (според определението на Е. Вайганд за източен и западен тип акантов лист[56]). Източният акантов лист е с къси остри върхове, често силно релефни. Подкопан е отдолу, а повърхността му е разделена на две части от централна жилка — канелюра. Това е т. нар. остър акант (acanthus spinosus), който се наблюдава върху римско-коринтските капители от нашите земи. Пречупването на изрезите от дланите в хоризонтална посока и постепенното им доближаване и допиране до съответните изрези от съседните длани започва около средата на II в. (в Сирия и на Изток), но през II в. е все още рядко явление.

Друг белег, който спомага за хронологическото определяне на капителите е намаляването броя на листата от горния акантов ред и редуцирането на някои елементи на каноничния коринтски капител. Подобни по композиция, с намален брой листа на горния акантов ред са антовите капители от паметника на Антиох Филопап в Атина, датиран по надписа в 114—116 г.[57] Тези капители се смятат за начало на опростяването на коринтския капител, като при тях няма допиране на изрезите от съседните длани.

От направеното проучване на антовите римско-коринтски капители от Мизия и Тракия[58] се вижда, че те са били прилагани в архитектурната декорация и строителство предимно в средата — втората половина на II в. В композиционно и декоративно отношение те търпят влиянието на източните скулптурно-архитектурни школи от Ефес, Пергам и Афродизия. Техните декоративни прийоми, а именно богатството на растителните декоративни мотиви, както и играта на светлината и сянката на орнаментите, които изпъкват от общата каменна маса, без да излизат в ажур; както и изобразяването на акантовия лист във форма на „малоазийско листно ветрило“ сочат за присъствието на майстори от източните провинции и техни ученици, обучени на местна почва. Вероятно това са групи пътуващи майстори със своите ателиета, дошли в двете балкански провинции и създали нови ателиета и обучили свои ученици от съществуващите каменоделски ателиета. Прилагането на антовите римско-коринтски капители е твърде ограничено и относителният им дял спрямо колонните и пиластровите римско-коринтски капители е твърде малък.

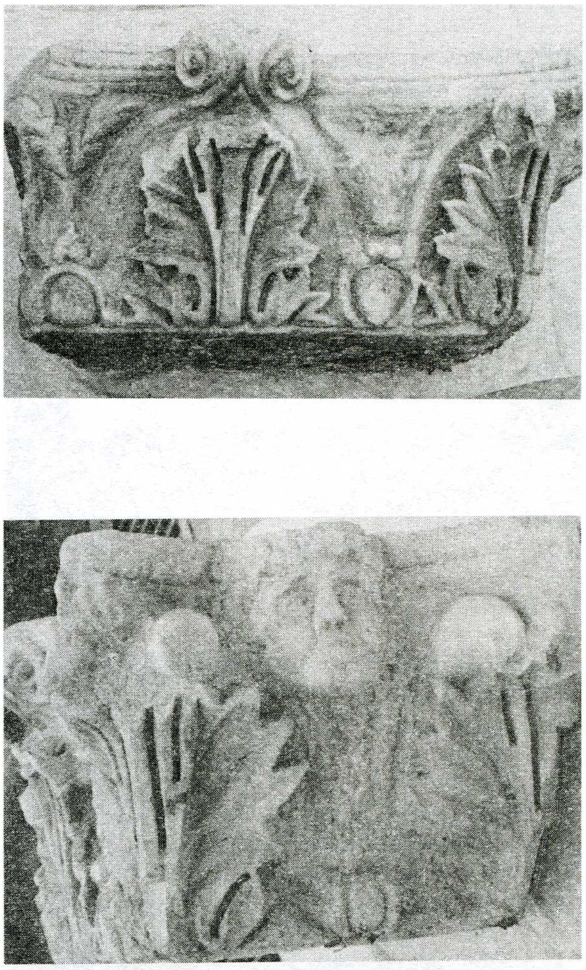
9

• Обр. 9. а, б) Антов римско-коринтски капител от Одесус. Fig. 9. a, б) Chapiteau rimo-corinthien à antes d'Odessos

[1] К. Рончевский. Варианты римских капителей, пер. с француского. М., 1935, с. 3 сл.; P. Pensabene. Scavi di Ostia, VII, Roma, 1973, p. 212, 218, 227, 230.

[2] Два от тях са публикувани от Д. Цончев и техните изображения не са включени в настоящите илюстрации, а са споменати в текста на изложението.

[3] Публикуван от Д. Цончев. Вж.: Д. Цончев. Принос към проучването на римската архитектура в Южна България. — ГМПлО, II, 1956, с. 150, обр. 64.

[4] Витрувий. Об архитектуре. Десять книг. М., 1936, IV, I, 11—12.

[5] E. v. Mercklin. Antike Figuralkapitelle. Berlin, 1962, p. 223, 231, 233, Nr 564, Abb., 1065—1067.

[6] E. Weigand. Baalbek und Rom. Die Römische Reichskunst in ihrer Entwicklung und Differenzierung: — JdI, XXIX, 1914, 62—63, Abb. 30.

[7] Ibidem, p. 45, Abb. 14.

[8] W. D. Heilmayer. Korintische Normalkapitelle. Studien zur Geschichte der römischen Architekturdekoration. Heidelberg, 1970, Taf. 1, 6.

[9] P. Pensabene. Scavi..., p. 94, tav. XXXII-333.

[10] M. Squarciapino. La Scuola di Afrodisia. Roma, 1943, tav. XXI; W. D. Heilmayer. Op. cit., Taf. 32 — 1, 2.

[11] W. D. Heilmayer. Op. cit., 93—101, Taf. 28 — 3, 4.

[12] Ив. Николаевић - Стойковић. Рановизантиска архитектонска пластика у Македонји, Србји Црној гори. Београд, 1957, 8—9, сл. 1—2.

[13] Св. Петрова. Капителът през римската епоха в Мизия и Тракия. Канд. дис. С., 1988, 123—125.

[14] Я. Младенова. Античната вила Армира край Ивайловград. С., 1991, инв. № 338.

[15] M. P. Rossignani. La decorazione architettonica in Parma. Roma, 1975, p. 43, tav. XI 1.

[16] E. v. Mercklin. Op. cit., p. 235 sqq.

[17] M. Squarciapino. Op. cit., p. 3 sqq.

[18] P. Pensabene. Op. cit., 97—98, tav. XXXIV-346.

[19] Ibidem, p. 97, tav. XXXIV-342.

[20] Ibibem, tav. C-3.

[21] Я. Младенова. Цит. съч., обр. 105, 106.

[22] Пак там, обр. 106 и др.

[23] Св. Петрова. Цит. съч., с. 139 сл.

[24] С. Н. Бобчев. Римско-коринтски капители от Югозападна и Северна България и мястото им в развитието на римско-коринтския капител. — ИАИ, XXXII, 1970, табл. IX, обр. 21.

[25] Д. Николов и колектив. ОНМ — Ст. Загора, водач, № 39.

[26] Д. Цончев. Цит. съч., с. 148, обр. 48.

[27] Времето на император Марк Аврелий. По данни на ст. н. с. Д. Николов и арх. В. Коларова.

[28] Вж. пиластровите римско-коринтски капители от вила Армира: Я. Младенова. Античната..., обр. 113, 114, 115, 118; В. Попова - Мороз. Един шедьовър на римската портретна пластика в Националния археологически музей. — ГНАМ, IX, 1993, 79—84 и цит. лит.

[29] Близък по оформяне на главата и косата до тип 2 на Каракала: K. Fittschen, P. Zanker. Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. — Beiträge zur Erschlieβung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur. Bd. 3. Mainz am Rhein, 1985, Beilage 67 a-d. По форма, пълнота на лицето и експресивност на изображението се доближава до първия портретен тип „самодържец" на Каракала (212—217 г.): K. Fittschen, P. Zanker. Op. cit., p. 105, Taf. 110—112, Sala X, Nr 2310.

[30] К. Рончевский. Цит. съч., с. 40 сл., с. 49 сл.

[31] P. Pensabene. Op. cit., tav. D 8.

[32] К. Рончевский. Цит. съч., рис. 28—31.

[33] V. Scrinari. I capitelli romani di Aquileia, Padova, 1952 p. 49.

[34] P. Pensabene. Op. cit., Nr 555—564, tav. LIII, LIV.

[35] Ibidem, Nr 554.

[36] Св. Петрова. Римско-йонийски капители от Мизия. — Археология, 1985, № 3, с. 18, обр. 7, с. 22, обр. 12.

[37] K. Gotllob. Le Sanctuaire d'Athena Pronaia. Relevé et restaurations. — Fouilles de Delphes, II, 2, 1925, Pl. 25, 26.

[38] К. Рончевский. Цит. съч., с. 41 сл.

[39] P. Pensabene. Op. cit., Nr 645, 648, 649.

[40] К. Рончевский. Цит. съч., с. 46 сл.

[41] Пак там, с. 50 сл.

[42] Пак там, рис. 45 и 46.

[43] Я. Младенова. Античната..., обр. 114 и 115.

[44] К. Рончевский. Цит. съч., с. 51 сл.

[45] W. D. Heilmayer. Op. cit., p. 103 sqq. Taf. 371.

[46] J. B. Ward-Perkins. Nicomedia and the Marble Trade. — PBSR, 48, 1980, p. 50 sqq.

[47] Я. Младенова. Цит. съч., обр. 122 и 123.

[48] НАМ, Закрита аркада, 338.

[49] Mano Zissi. Umetnicki pregled. Beograd, 1940, 3, p. 39.

[50] E. v. Mercklin. Op. cit., p. 143, Nr 376, Abb. 705.

[51] A. G. Mendel. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, III. Constantinoples, 1914, 549—550, No 1343 (66).

[52] T. Ivanov. Die römische Stadte in Ober- und Untermösien: — L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antica, Istituto per la storia e archeologia della Magna Grecia. Taranto, 1983, tav. XLV, 2.

[53] E. Weigand. Baalbek und Rom..., p. 89 sqq. Abb. 41, 42.

[54] К. Рончевский. Цит. съч., с. 45 сл.

[55] E. v. Mercklin. Op. cit., p. 152 sqq.

[56] E. Weigand. Baalbek..., p. 48.

[57] W. D. Heilmayer. Op. cit., p. 69, Taf. 14—3.

[58] Термините „Мизия" и „Тракия" са употребени условно в границите на дн. Република България. Те включват и по-късните административни преустройства по времето на Римската империя (като Горна Мизия, Долна Мизия, Крайбрежна Дакия, Вътрешна Дакия, Тракия и др.).

Chapiteaux rimo-corinthiens à antes de Mésie et de Thrace

SV. PETROVA

(Résumé)

L'auteur considère dans cette publication onze chapiteaux qui de par leur composition se rapprochent des chapiteaux rimo-corinthiens à colonnes et à pilastres. Ils sont découverts à Philippopolis (auj. Plovdiv), à Augusta Trajana (auj. Stara Zagora), à Odessos (auj. Varna), à Marcianopolis (auj. Devnja) et l'on en distingue quatre types.

Type I. Chapiteaux rimo-corinthiens à antes avec deux rangs de feuilles d'acanthe. Proviennent de Philippopolis et sont datés dans le troisième quart du IIe siècle (Fig. 1).

Type II. Chapiteaux rimo-corinthiens à antes avec deux rangs de feuilles d'acanthe, des caulis, un calice et des hélices (Fig. 2) — 5. Proviennent également de Philippopolis. Sont datés au IIe — jusqu'aux premières décennies du IIIe siècle.

Type III. Chapiteaux rimo-corinthiens à antes avec un rang de feuilles d'acanthe, des caulis, un calice, mais sans hélices (Fig. 6 et 7). Proviennent du Forum près de la Porte ouest de Augusta Trajana et sont datés dans le troisième quart du IIe siècle.

Type IV. Chapiteaux rimo-corinthiens en forme de lyre et de „S" double (Fig. 8 et 9). Proviennent de Mésie — Marcianopolis et Odessos. Sont datés dans le milieu — la deuxième moitié du IIe siècle.

Les chapiteaux rimo-corinthiens à antes subissent par rapport à la composition et à la sculpture l'influence des ateliers orientaux et témoignent de la maîtrise des tailleurs de pierres locaux formés par des maîtres-tailleurs de pierres d'Aphrodisia, d'Ephèse et de Pergame. Les chapiteaux sont appliqués dans la construction privée et publique, principalement au IIe siècle (le milieu, seconde moitié) et leur quantité par rapport aux chapiteaux à colonnes et à pilastres est très inférieure.

Надписите за строеж на градове (градъ зндатн) в старобългарската кирилска епиграфика

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

Този тип строителни надписи е значително по-рядък от останалите сведения за строеж на различни сгради. В последното обобщително изследване върху кирилската епиграфика у нас той отчетливо бе обособен в отделна група. Както и другите съобщения за строежи, надписите за изграждане на крепости се съставят по клишета. Тези стандартни формули са обикновено взаимствани от богатата правно-летописна практика на Византия. Вече през XIII—XIV в. паралели могат да се открият и в славянската правна книжнина[1].

И все пак надписите за строеж на градове изискват специално изследване. Колкото и да са близки с останалите строителни съобщения, те притежават специфични черти, произтичащи от пряката им връзка с държавната власт. Доскоро за надписи с такова съдържание се приемаха четири текста — Битолският (1015—1016)[2], Кърчевският (1197—1207)[3], Станимашкият (1230/1231)[4] и Козенският (неправилно наричан понякога Козяшки — XIV в.)[5]. В последно време към тази група прибавихме Ямболския надпис от 1356—1357 г. Оказа се, че в него се съобщава не за граница между имоти, а за построяването на нова кула към крепостта Дъбилин (Ямбол)[6]. След известно колебание решихме да присъединим и надписа за обновяването на крепостта Холъвник от 1397—1399 г. Макар да е изпълнен след падането на България под турска власт, той несъмнено е правен от българи и отразява българската традиция[7]. Но ето какво гласи текстът на въпросните надписи:

I. Битолски надпис.

[+ въ лѣто ѕфкг отъ створенїа мнра обновн са съ градъ знд] аемъ н дѣлаемъ їwаном самодръжъцемъ блъгаръско [мь н п] омощїѫ н молїтвамї прѣстъıа_владчнца нашеа _бца ї в[ъ з_аст]жпенїе їв ї връховънюю аплъ съ же градъ дѣлань быст[ь на оуб]ѣ_жнще н на спсенне ї на жнзнь блъгаромъ. начать_же [бысть] градъ с[ъ б]н[т]ола мца октовра въ к. коньчѣ же са мца... ...нсх[одаща съ самодръжъць б]ыстъ блъгарїнъ родомь оу[н_оу]к[ъ ннколы же ї рнѱнмна] благовѣрьноу сынь арона с[амо_нла] ж[е брата сѫща црѣ самодр]ьжавьнаго ıаже ї разбїсте [въщїпонѣ грьчьскѫ воїскѫ црѣ васїл] їа кде же възато бы зл[ато] . . . . _фоа. съ же в...црь ра[збїень бы цремь васїлїемь] ѕфкв го лѣт[а] оть створенїа мнра[въ ключн ї овсъпе лѣтоу се]моу нсходащоу.

II. Кърчевски надпис.

+ азъ врана доука велнкъ
сътъворн/хъ/ града крнцѵв /или м/а
..ѣ.. съца /р?/а. за молнтъ
въı калоіw/ана/ ц/а/рѣ.

III. Станимашки надпис.

+ в лѣт/о/: ѕ:ѱ:лф:
:енд/нкта/: д:б[ог]w[мь] въздвнже[н]
нъıн:ц/а/р/ъ: асѣнь. блъга
ромь. н гръкомь. таже
н прочнмъ страна
мь. постави алек
сѣ севаста. н ѕн
зда сен градъ:

IV. Козенски надпис.

. . . . арх . . . .
. . . . ъстол . . .
къ ствwрн г/ра/
дъ кwзѣнъ м
ѣсаца юнѣ кнд
д. . . днъ сватаг[о]. . .
[і]wан[а] цръков св
атаго нннолѣ.

V. Ямболски надпис.

+ вь днн б/лаговѣр/на[го]
ц/а/рѣ іw/ана/ алеѯанд/ра/ брата его мнх/анла/
сын/ь/ г/осподн/нь шншман поста
вн стльп/ь/ сън прѣд джбн
лнн вѣ лѣт/о/
ендикто і
н хто еще пw[роушнть]
да е проклѣть wт б/ог/а н
тні б/о/го/нос/ных/ь/ wт/е/ць.

VI. Холъвнишки надпис.

+wбновн сѣ сїн
. . . .
гр/а/д холъвн[н]кь
прн ц/а/рѣ нлднр[нм]
баазнт н прн се
баш[а] д. . . м. д. . .
шд. в. л. . .
л. д.

Съпоставяйки отделните текстове, може да се откроят някои общи черти. Във всички надписи задължително се представя името и титулатурата на управляващия в момента владетел. Единственото изключение е лошо запазеният Козенски надпис, но там липсват точно първите два реда — мястото, където обикновено стои името на владетеля. При четири от надписите заедно с владетеля е означен управителят на съответната област, в която се строи или обновява даденият град. От това правило се отличава само най-ранният Битолски надпис, докато в Козенския надпис името вероятно е съществувало, но е унищожено с първите два реда. Съвсем закономерно името и титлата на владетеля предшества името на управителя или началника на крепостта. Отклонение е само Кърчевският надпис и нататък ще стане ясно, че за това има политически причини.

Така схемата на надписите се оформя от имената на владетеля и управителя на областта (респ. на града), както и от съобщението за строителната дейност и датата на нейното извършване. Лаконичната композиция на текста може да бъде разширена с летописен епизод (Битолския надпис), дълга интитулация на владетеля (Станимашкия надпис), съобщение за строеж на друга сграда (Козенския надпис), проклятийни формули (Ямболския надпис). Това с нищо не променя основната схема. А нейният произход трябва да се потърси в древната традиция на Римската и Византийската империи. Поради изобилието от примери ще се ограничим само с данни от днешните български земи и територии в близост до тях.

Строежът на крепости в централизираната държава винаги е свързан със заповед на императора и с провежданата от него политика в дадена част от света. Към средата на II в. император Антонин Пий решава да укрепи провинция Тракия. Днес са се съхранили доста строителни надписи, показващи издигането на огромен брой президии и бургове в различни участъци от обширната провинция. Съдържанието им е стандартно и лаконично — интитулацията на императора, съобщението за строежа в съответния дял на провинция Тракия и името на нейния управител, легата и пропретора Гай Галоний Фронтон Квинт Марций Турбон[8].

Надписите за изграждане на крепости спадат към голямата епиграфска група на tituli operum publicorum[9]. В приведените примери се касае за строителство в голям мащаб и се дават само бройките на новите бургове и президии. Още В. Бешевлиев обаче предположи, че някои от тях са имали собствени възпоменателни строителни надписи[10]. Те не са се запазили, но за сметка на това са оцелели големите надписи за издигането на крепостните стени на Сердика и Филипопол от втората половина на II в.

Строежите стават най-общо по времето на император Марк Аврелий (161—180). Тук вече срещаме двата основни типа надписи — за обновяване и за пълно изграждане на крепостните укрепления. Иначе схемата е същата — император, съобщение за строителството и името на областния управител, фактически извършил тази дейност. Стените на Филипопол били поправени, когато легат в провинция Тракия бил някой си C. Pantuleius Graptianus[11]. Двата строителни надписа на Сердика дават името на тогавашния управител на Тракия — Азелий Емилиан[12].

Традицията се запазва и на прехода между Римската и Византийската империи. От времето на тетрархията са оцелели няколко надписа, разказващи за поправката на градовете Дуросторум, Трансмариска и Сексагинта Приста[13]. Голямото крепостно строителство от епохата на император Юстиниан I се оказва недостатъчно, за да спре устрема на варварските народи. Развитите римски градове изчезват или намаляват неимоверно. Първите векове на Византийската империя след катастрофалните нашествия от VII в. са белязани главно с надписи за поправка и обновяване на крепостните стени.

От различните примери бихме цитирали надписа за ремонта на укрепленията в Силимврия, направен при управлението на император Константин V Копроним (741—775). По негова заповед поправката е извършена от протоспатария Теофилакт, управител и дука на Тракия[14]. В IX в. обновяването на крепостта Силимврия продължава при император Михаил III и регентството на Теодора[15]. Малко по-късен е надписът за пълното възобновяване на Месемврия, станало при съвместното управление на императорите Василий I Македонец и Лъв VI Философ (879—886). Текстът не е запазен изцяло, но става ясно, че разрушеният от езичниците (българите) град е бил възстановен от някакво неизвестно лице, вероятно управител на областта[16]. Още един ремонт на градските стени е извършен през 1063 г. От надписа обаче е запазена само първата част и личат единствено имената на управляващата императорска двойка — Константин IX Мономах и Евдокия[17].

Изключително интересен е един строителен надпис, направен по време на съвместното управление на императорите Василий II Българоубиец и Константин VIII (978—1025). По всяка вероятност става дума за ремонт на Анастасиевата стена, бранеща подстъпите на столицата Константинопол срещу българските нападения. По императорска заповед поправката е осъществена от двама висши аристократи — Βασίλειος ὁ Γοῦτος, който е ἀρχηγέτης и таксиархът Елпидий Врахам[18].

Византийската практика за строителни надписи не претърпява съществени изменения през XI—XII в. Известен е един частично запазен текст, издълбан върху каменен блок от крепостната стена на Дидимотейхон (Димотика). От него се разбира само, че поправката е направена от Василий Комнин — вероятно управител на града и областта[19]. В този надпис не е оцеляло името на издаващия заповедта император. Отношенията между върховната и изпълнителната власт обаче много добре се виждат в един пасаж от „История“ на Никита Хониат. През 1189 г. видният историк е управител и апограф на Филипополската тема. Като такъв той получава заповед от император Исак II Ангел да поправи външната крепостна стена на областния център[20].

След средата на XIII в. във Византия се засилват центробежните тенденции, довели до разпадане и загиване на империята. Особено отчетливи стават те в резултат на гражданската война от 1341—1347 г. Междуособната война прави отделните аристократи все посамостоятелни и това ясно личи в административната практика. Характерен е примерът с възстановяването на укрепленията на Дидимотейхон. В 1352 г. протостраторът Константин Тарханиот поправя крепостната стена на града, страдал често в конфликта. Той обновява изцяло седем от кулите и на всяка от тях вгражда каменен блок със своя монограм[21]. Макар да управлява областта от името на императора, аристократът не споменава и дума за него в строителното съобщение.

През XV в. това става обичайно действие. Известни са няколко надписа за ремонти на отделни части от крепостта на о. Самотраки. Те са правени последователно от господаря на о. Енос, Паламед Палеолог Гатилузи, от аристократа Йоан Ласкарис Ронтакен и др. В тях не се казва нищо за управляващите владетели, но за сметка на това се появява името на майстора-строител[22]. Може би един от последните надписи в духа на старата традиция е оцелял в крепостта Кастро на о. Тасос. През 1403 г. твърдината е обновена из основи от Константин и Йоан от Константинопол — представители на император Мануил II Палеолог в краткото време, в което византийците отвоюват острова от турците[23].

След направените екскурси може твърдо да се каже, че българските надписи за строеж на градове са изпълнени в традицията на Римската империя. Известно изключение представлява Битолският надпис. Като отклонения в него се очертават липсата на прекия изпълнител и обширният летописен епизод. Тези моменти могат да се обяснят с тежкото положение на България след битката при Ключ и с все още живото влияние от прабългарските надписи[24].

Всички останали надписи са от XIII—XIV в. След въстанието на братята Асен и Петър в 1186 г. в България е предприето усилено крепостно строителство. Особено се акцентира на стратегическото укрепяване в планините и по-специално — в Стара планина. Никита Хониат пише, че българите се осланяли на многобройните си крепости, издигнати по непроходимите места над отвесните скали. При похода си от 1190—1192 г. император Исак II Ангел намира „... тамошните (българските — б. а.) градчета и крепости, защитени с много по-голяма сила от по-рано и заобиколени с новопостроени стени с издигащи се могъщи кули“[25].

През XIII—XIV в. в южнославянските държави се оформя и съответно законодателство по този въпрос. Задължението градъ ꙁидати е една от повинностите, които населението е било принудено да извършва. Отменянето му съответно е облекчение, дарявано от държавата като привилегия[26]. Строежът на градове е една от най-старите повинности към централната власт и води началото си още от Римската империя. Във Византия той е известен като καστροκτίσια, а в Русия го наричат „городовое дѣло“[27]. Чл. 127 от Законника на цар Стефан Душан дава правната формулировка, която несъмнено е действала и в България: ꙁа градаꙁиданїе: гдѣ се градь обори или коула[28] да га направѣ граждане тога-ꙁїи града и жоупа што ѥсть прѣдѣль тога града[29].

От последния пасаж се разбира, че реконструкцията на даден град е задължение на неговите граждани и на жителите на областта, в която той се намира. За изпълнението на ремонта отговаря управителят на тази област. Това добре се вижда от две взаимнодопълващи се дарствени грамоти, издадени във втората половина на XIII в. В 1300 г. сръбският крал Милутин нарежда изрично на управителя на Положката жупа да не привлича жителите на с. Речица за поправка на градове (града не ꙁидати). Причината се крие във факта, че селото е подарено на скопския манастир „Св. Георги Бързи“[30]. А само няколко десетилетия по-рано българският цар Константин Асен нарича положкия управител — кефалия, когато издава дарствена грамота на същия манастир[31]. Очевидно се касае за една и съща длъжност в двете държави, в чиито задължения влиза задължението да се поправят крепостните съоръжения. Въпросната повинност се отнася към т. нар. „царски работи“ или задължения към държавата.

Но нека се върнем към надписите за строителство на градове от XIII—XIV в. Хронологически най-ранен се явява Кърчевският надпис, изпълнен по време на управлението на цар Калоян (1197—1207). В него е споменат великият дука Врана, направил града по молба на българския владетел. Веднага прави впечатление необичайната форма на текста, в който лишеното от стандартната титулатура име на царя е вместено в самия край, докато това на византийския аристократ е на първо място.

Още Й. Иванов изказа хипотезата, че се касае за висшия сановник Теодор Врана, син на узурпатора Алексий Врана от времето на император Исак II Ангел[32]. Днес към казаното от видния историк могат да се добавят някои факти, извлечени от двама автори, разказващи доста подробно за тази интересна личност — Никита Хониат и Жофроа дьо Вилардуен. За пръв път по Калояново време Теодор Врана се появява в 1199 г. като управител на тракийската крепост Чорлу. Тогава той воюва с българския цар, чиито войски проникват далеч във византийските територии[33].

Следващото споменаване на аристократа е в края на 1205 г. В малкия отрязък от време са станали много събития — падането на Константинопол под ударите на Четвъртия кръстоносен поход, съюзът на цар Калоян с византийците, битката при Адрианопол и последвалото разпадане на българо-византийския съюз. Теодор Врана се очертава като изразител на антибългарските настроения, а гърците искат да го издигнат за стратег в Дидимотейхон. През 1206 г. той вече е васал на латинците и командва ромеите, минали на тяхна страна. Новият император Анри го назначава за стратег на Тракия и Родопите с център в Адрианопол. Като такъв Теодор Врана получава за съпруга Агнес, дъщеря на стария френски крал Луи VII и сестра на управляващия крал Филип II Огюст. Той остава верен васал на императора и посреща много от българските удари срещу държавата на латинците[34].

Вижда се, че Теодор Врана не може да бъде заподозрян в симпатии към българската държава. Единственият период от време, когато той може да бъде в съюз с цар Калоян, е между превземането на Константинопол (13. IV. 1204 г.) и лятото на 1205 г., в което краткият българо-византийски съюз се разпада. Но преди разтрогването му царят разгромява с ромейска помощ латинците при Адрианопол (14. IV. 1205 г.) и предприема поход към Серес, в чиито околности се е намирал град Кърчево.

Едва ли трябва да се съмняваме, че още при преговорите за съюз между българи и византийци през 1204 г. Теодор Врана е бил сред ромейските предводители. На първо време цар Калоян запазва византийското самоуправление във възвърнатите земи. Всъщност именно неговото нарушаване при превземането на Филипопол разбива съюзните отношения. Като се има предвид административното положение на Теодор Врана преди и след периода на българо-византийския съюз, съвсем не е изключено и тогава той да е бил определен за управител на Тракия и Родопите.

Точно като такъв той е могъл да издигне крепостните стени на Кърчево. Това обяснява използвания в надписа български език, но и странното, почти пренебрежително отношение към царя. Теодор Врана като че ли иска да подчертае своята независимост от българския владетел, който е трябвало да го помоли за строежа. Що се отнася до титлата доука (δούξ, dux), през XII в. тя има значение именно на управител на област, тема[35]. А специалните интереси на българската държава към района на Серес са още от времето на цар Асен I. През 1195 г. неговите войски завземат околните крепости и ги укрепяват здраво[36].

Станимашкият надпис е може би най-добре оформеният в структурно отношение текст. Изпълнен веднага след историческата победа при Клокотница в 1230 г., той носи чертите на класически римски строителен надпис. Цар Иван Асен II дава годината на строежа, подчертава правата си върху престола и своите завоевания, назовава местния управител (вероятно пряко отговарящ за строежа) и най-сетне тържествено обявява издигането на града[37]. Триумфалният и представителен характер на надписа личи в цялото му изпълнение.

Севастът Алексий не е известна историческа личност. Титлата му обаче е достатъчно показателна. През XII—XIV в. титлите на севасти и дукове са близки по съдържание, като обозначават областни и градски управители[38]. В дарствените грамоти те винаги фигурират заедно — Ватопедската, Виргинската, Мрачката. Особено интересен е примерът с Мрачката грамота (1347), където е отбелязана и връзката с управлението на областта (хо̀рата) — севастъі хоръі тоѧ дѹкн[39]. Много е важно да се отбележи, че още в самото начало на XIII в. градът Стенимахос става областен център в резултат на голяма административна реформа, извършена от византийската власт. В неговия район влиза дори самият Филипопол[40].

Поради лошата запазеност на първите два реда Козенският надпис не подлежи на пълно разчитане. Така не стават ясни имената на управляващия цар и прекия изпълнител. Все пак схемата е ясна и едва ли се е различавала много от предшестващите. Споменаването за строеж на църква свързва Козенския надпис с групата съобщения за строителство на храмове. Подобно съчетаване на информацията за издигане на укрепление и църква срещаме в една грамота на сръбския крал Милутин от 1300—1302 г., както и в ктиторския надпис на Хрельовата кула в Рилския манастир (1334—1335 г.)[41].

Едва ли е необходимо да се коментира високото положение на господин Шишман от Ямболския надпис — племенник на цар Иван Александър. В случая не е толкова важно дали той е административен управител на Ямболската област или я владее като апанаж[42]. Несъмнено е, че Шишман ръководи областта на Дъбилин и като такъв извършва ремонта на градската крепост. Същевременно аристократът е верен на централната власт (вероятно самият строеж е заповядан от Търновград) и почтително поставя името на царя пред своето.

Крепостта Холъвник е била важно предмостие на Никопол. В края на XIV — първата половина на XV в. за нея се водят много битки между турци и християни. Твърдината е нееднократно разрушавана и после — обновявана. По всяка вероятност отразената в надписа реконструкция е станала между пролетта на 1397 и началото на 1399 г. Тя е била необходима след разрушенията на крепостните стени, които военната експедиция на унгарския крал Сигизмунд причинява през юли 1395 г.[43]

От запазеното става ясно, че град Холъвник е обновен при султан Баязид I и при субаша с незапазено днес име. Както повечето титли и тази има различни значения в различни епохи. За нас обаче е важно едно от тях, което е характерно именно за това време. В заседание на сереския църковен трибунал от 1388 г. участват йереите, местните архонти и управителят на Серес — Кутлубей. Гръцкият документ го нарича „субаша и кефалия наш“ (σοῦπασα καὶ κεφαλὴ ἡμῶν)[44]. Няма съмнение, че случаят е аналогичен с надписа от Холъвник. Най-вероятно въпросният субаша е бил управител на Никопол и неговата област — последната територия на вече убития български цар Иван Шишман.

Много добре се вижда, че в повечето случаи надписите за строеж или обновяване на градове са с лаконичен и ясен текст. Това е така, защото те имат значение на административни наредби. Тази е главната черта, която ги отличава от пищния и многословен език на ктиторските надписи за строеж на църкви и манастири[45].

---

[1] Ст. Смядовски. Българска кирилска епиграфика IX—XV в. С., 1992, с. 62, 75—76.

[2] Ал. Бурмов. Новонамерен старобългарски надпис в НР Македония. — Пламък, 1959, № 10, 84—86; В. Мошин. Битольска плоча из 1017 године. — Македонски јазик, XVII, 1966, 51—61; Й. Заимов. Битолският надпис на Иван Владислав, самодържец български. Старобългарски надпис от 1015/1016 г. С., 1970. Тук надписът се дава по възстановката на Й. Заимов.

[3] Г. Стрезов. Два санджака от Източна Македония. — ПСп, XXXVI, 1891, с. 829; XXXVII—XXXVIII, притурка № 2; Г. Баласчев. Среднобългарски надпис във Валовишката котловина. — Отечество, 10. VI. 1917, 2—3; Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, 29—34; Ph. Malingoudis. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel, I. Thessaloniki, 1979, 47—49. Текстът тук е даден по Й. Иванов.

[4] В. Златарски. Асеневият надпис при Станимака. — ИБАД, II, 1911, 231—247; Ph. Malingoudis. Op. cit., 60—62; Текстът тук е по В. Златарски.

[5] (?) Намерен надпис до Котел. — ПСп, XXXV, 1890, 523—525. Този надпис е изчезнал веднага след първата публикация, чийто автор даже е неизвестен. По тази причина днес трябва да се задоволим само с първоначалния препис. Допълването на Ив. Дуйчев за първите два реда (... патриарх... първопрестолник) е произволно и, както личи от преписа, не е обосновано, вж. Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, II. С., 1944, с. 291.

[6] Ив. Гълъбов. Ямболският надпис. — В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, 421—426; Ph. Malingoudis. Op. cit., 84—86; Н. Овчаров. Ново тълкуване на Ямболския надпис от 1356/1357 г. — Старобългаристика, 1995, № 2, 102—106; Тук е даден текстът по Ив. Гълъбов.

[7] Cr. Floresçu. Cetatea Turnu. — Revista istorica română, XV, 1945, № 4, p. 461; H. Chircă, C. Bălan. O inscripţie din 1397—1398 privitoire la st ărînirea turceasca de la Turnu. — In: Studii şi materiale de istoire medie, III, 1959, 359—364; D. Elian, C. Balan, H. Chirca, O. Diaconescu. Inscriptiile medievale ale Romaniei, Oraşul Bucureşti. Bucureşti, 1965, 786—787; Ив. Гълъбов. Приносът на епиграфския материал за решаване на лингвистични проблеми. — ИНМВ, XII, 1976, 32—34. Текстът тук е даден по Ив. Гълъбов.

[8] В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. С., 1952, 33—36; М. Мирчев. Нови епиграфски паметници от Черноморието. — ИВАД, XII, 1961, 15—16; Хр. Бюклиев, Л. Гетов. Два нови епиграфски паметника за укрепителната дейност на Антонин Пий в Тракия. — Археология, 1964, № 1, с. 29.

[9] Е. Федорова. Латинская эпиграфика. М., 1969, с. 201.

[10] В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 36.

[11] Б. Филов. Възобновяването на Пловдивската крепост във времето на Марк Аврелия. — ИИД, IV, 1915, 15—16.

[12] М. Станчева. Надписът за изграждането на крепостта на гр. Сердика. — Векове, 1972, № 1, 51—54; Втори надпис за крепостната стена на Сердика. — Археология, 1975, № 3, с. 30 сл.; G. Mihailov. Une nouvelle inscription de l'enceinte de Serdica. — Revista italiana di epigrafia, XXXVIII, 1976 (Faenza), p. 21 etc.

[13] J. Kolendo. Une inscription inconnue de Sexaginta Prista et la fortification du Bas-Danube sous la Tetrarchie. — Eirene, Praha, 1966.

[14] G. Seure. Antiquités thraces de la Propontide. — Coll. Stamoulis. — BCH, XXXVI, 1912, 563—566.

[15] Ibidem, p. 567; CIG, No 8683.

[16] В. Бешевлиев. Три приноса към българската средновековна история. — В: Сб. в чест на М. Дринов. С., 1960, с. 292; V. Velkov. Inscriptions de Mesembria. — In: Nessebre, I. Sofia, 1969, 214—216.

[17] V. Velkov. Zur Geschichte Mesembrias im 11. Jahrh. — Byzantinobulgarica, II, 1966, 267—273.

[18] G. Seure. Op. cit., 569—571.

[19] G. Asdracha, Ch. Bakirtzis. Inscriptions byzantines de Thrace VIIIe—XVe s. „Αρχαίολογικου“ Δελτίου, XXXV, 1980 (Athènes), 1986, p. 265.

[20] Гръцки извори за българската история (ГИБИ), XXV. С., 1983, с. 37.

[21] C. Asdracha, Ch. Bakirtzis. Op. cit., 268—270.

[22] Ibidem, 273—278.

[23] Ch. Bakirtzis. Trois inscriptions de Kastro (Thasos). — BCH, Suppl. V, Thasiaca (1979), 455—458.

[24] В случая имаме предвид факта, че тогава българските земи са сведени до минимум и цар Иван Владислав поема изцяло в свои ръце контрола върху остатъците от държавата. Не трябва да се забравя обаче, че в прабългарските строителни надписи се дава само името на управляващия владетел. Пак там са характерни засилените летописни моменти, вж. В. Бешевлиев. Първобългарските надписи. С., 1992, 206—216. Наред с това искаме да направим една бележка от епиграфско естество. Основните изследвачи на Битолския надпис (Й. Заимов, В. Мошин) приемат, че Битолската крепост е издигната за [оув]ѣжіщє. Ще приведем един пример с грамота от XIV в., в която се казва, че един укрепен град е даден на манастира „Св. Богородица Левишка“ за даѥть прибѣжище вь дьнь напасти, вж. Споменици за средновековната и по-новата историја на Македонија, III. Скопје, 1980, 266—267.

[25] ГИБИ, XXV, с. 26, 41.

[26] Например грамотата на цар Константин Асен от средата на XIII в. и грамотата на крал Милутин от 1300 г., вж. Й. Иванов. Цит. съч., с. 587; Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I. Скопје, 1975, с. 211.

[27] С. Бобчев. Старобългарското право. С., 1910, с. 356; А. Тарановски. Историја српског права, I. Београд, 1935, с. 27; А. Соловјев, В. Мошин. Грчке повелье српских владара. Београд, 1936, 452—453.

[28] Става дума за вътрешната цитадела на града, вж. Н. Овчаров. Град и замък на Балканите XII—XIV в. Въпроси на типологията и терминологията. — Минало, 1995, № 1, 32—38.

[29] Ст. Новаковић. Законик Стефана Душана, цара српског. Београд, 1898, с. 97.

[30] Споменици..., I, с. 223.

[31] Й. Иванов. Цит. съч., с. 583.

[32] Пак там, с. 33 сл.

[33] ГИБИ, XXV, с. 55.

[34] Пак там, с. 85, 92—93; Жофроа дьо Виллардуен. Завладяването на Константинопол (Превод и бележки на Ив. Божилов). С., 1985, 117—119, 122. Агнес е доведена в Константинопол за жена на сина на император Мануил I Комнин, Алексий. Бракът обаче не се осъществява поради узурпацията на престола от Андроник Комнин, който взема Агнес за себе си. След смъртта му вдовицата продължава да живее в Константинопол. Сватбата с Теодор Врана е могла да стане не по-рано от май 1204 г. (след превземането на Константинопол) и не по-късно от август 1205 г., когато Агнес е спомената като негова съпруга.

[35] Г. Острогорски. Сабрана дела, II. Београд, 1969, 113—114; J. Ферльуга. Ниже војно-административне јединице тематског уређења. — ЗРВИ, II, 1953, 62—98.

[36] ГИБИ, XXV, с. 47.

[37] Вж. например един от надписите за издигане на Сердикийската крепост: „На добър час! Най-великите и Божествени императори, цезари, Марк Аврелий Антонин Август, победител на германците, победител на сарматите, баща на Отечеството, велик жрец, и Луций Аврелий Комод Август, победител на германците, победител на сарматите, дадоха крепостни стени на града на сердите, когато управител на провинция Тракия бе Азелий Емилиан."

[38] К. Јиречек. Историја Срба, III. Београд, 1922, с. 20; М. Андреев. Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право. С., 1965, с. 152.

[39] Й. Иванов. Цит. съч., с. 592.

[40] Л. Максимовић. Византијска провинијска управа у доба Палеолога. Београд, 1972, с. 21; C. Asdracha. Les Rhodopes dans la deuxième moitie du XIIIe s. Prosopographie. — REB, XXXI, 1973, 275—276.

[41] Споменици..., I, с. 295; Л. Прашков. Хрельовата кула. С., 1973, с. 125.

[42] Ив. Божилов. Фамилията на Асеневци (1186—1460). Просопография и генеалогия. С., 1985, с. 237.

[43] Български средновековни градове и крепости, I. С., 1981, 146—147.

[44] Споменици..., I, с. 368.

[45] Когато довършвахме тази статия, не ни бе известен един важен надпис от Шуменската крепост. Той е шестредов и доста нечетлив, но се разбира, че някаква група хора е строила „кулата" на твърдината (и съградихмъ коулѫ), вж. К. Попконстантинов, В. Антонова. Епиграфски паметници от XII—XIV век от средновековния Шумен. — В: Преслав, IV. С., 1993, с. 357. Ние подробно ще се спрем на надписа другаде. Тук ще отбележим, че несъмнено става дума за строежа на вътрешното укрепление в смисъла, изяснен в една наша студия, вж. Н. Овчаров. Град и замък на Балканите XII—XIV в. Въпроси на типологията и терминологията. — Минало, 1995, № 1, 32—39.

Les inscriptions se rapportant à la construction de villes градъ ѕидати dans l'épigraphie cyrillique paléobulgare

N. OVČAROV

(Résumé)

L'auteur considère dans le présent article les inscriptions se rapportant à la construction de villes et de fortifications en paléobulgare, parvenues jusqu'à nous et datant des XIe—XIVe siècles. A l'exception de l'inscription de Bitolja du XIe siècle, les autres inscriptions (de Krčevo, de Stanimaha, de Kozen et de Jambol) sont des XIIIe—XIVe siècles. Il y ajoute aussi l'inscription se rapportant à la reconstruction de la fortification de Holavnik près de Nikopol, effectuée à la fin du XIVe siècle par le sultan Bayazid. Bien que les travaux aient été réalisés par les Turcs, le style et la langue de l'inscription sont bulgares.

On constate que les inscriptions paléobulgares se rapportant à la construction de villes sont gravées dans la tradition antique existant dans des Balkans depuis le temps de l'Empire romain. Les analogies avec les textes byzantins synchroniques du même genre montrent que dans cette direction aussi les deux cultures orthodoxes se développent parallèlement. Les inscriptions se rapportant à la construction de villes informent aussi des changements socio-économiques: en l'occurrence — de la transition d'un puissant Etat centralisé à un morcellement féodal.

Материали и съобщения

За някои аспекти на погребалния обред в Тракия през I—IV в.

ВЕСЕЛИН ИГНАТОВ

Погребалните практики през I—IV в. в Тракия са били предмет на редица досегашни изследвания[1]. До голяма степен те осветлиха гробните съоръжения, инвентар и обред на местното население през този период. Въпреки това срещат се и особености в погребалния ритуал, малко известни в нашата литература поради разпространението им в сравнително ограничена територия в Тракия или поради това, че са били пренебрегвани.

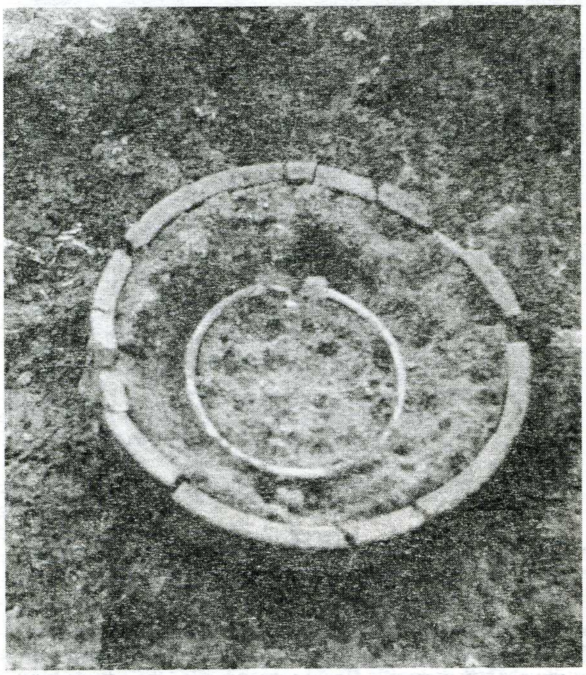

1

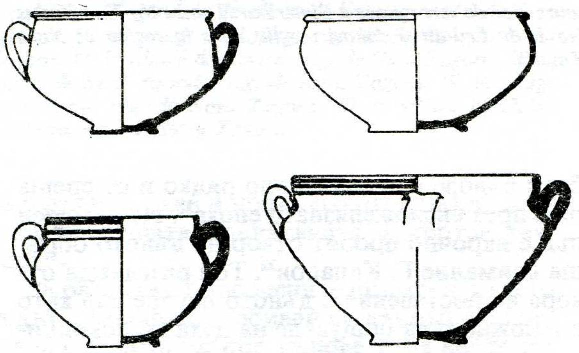

2

• *Обр. 1. Поставяне на чаша в по-голям глинен съд. От гроб № 45 от надгробна могила, южно от град Твърдица. Fig. 1. Mise de coupe dans un récipient d'argile plus grand. Tombe No 45, d'un tumulus situé au sud la ville de Tvardica*

• *Обр. 2. Форми на глинени съдове — кратери. Fig. 2. Formes des récipients d'argile: cratères*

Обект на настоящата работа са две явления в погребалната практика на тракийското население през първите векове на новата ера. Това са поставянето в гробовете на някои видове съдове един в друг и пробиването на отвори върху други глинени съдове.

Намирането на съдове един в друг е засвидетелствано с поставянето на бронзово ойнохое в патера[2], лампичка в кернос[3] или в гърне[4], и струпването на много съдове един върху друг[5]. Разглеждайки погребалния обред, проф. д-р Л. Гетов смята това като указание за една по-формална обредност, свързвайки го и с предримската епоха[6].

Вниманието си ще спра на поставянето на глинена или стъклена чаша в друг по-голям глинен съд (обр.1). Обичаят на поставяне чаша в по-голям съд е регистриран върху ограничена територия в Тракия[7]. Тези съдове са предимно представители на трапезната керамика и са предназначени за течности. По-големите съдове са представени най-често от среднодълбоки съдове[8] (познати в българската археологическа литература като купи[9], урни[10], гърнета[11], паници[12] или без да бъдат уточнявани[13]) (обр. 2), и по-рядко от гърнета[14]. През разглеждания период в Тракия не е позната класическата форма на кратер, което затруднява определянето на даден съд като такъв. Много вероятно е т. нар. среднодълбок съд да е видоизменена форма на класическия кратер, поела неговите функции. Към тази мисъл освен предназначението на разглежданите т. нар. среднодълбоки съдове навежда и формата на съд от могилен гроб, датиран към средата на I в. от Чаталка, Старозагорско[15](обр. 3*). Тя е най-близка до тази на класическия кратер и може да се приеме като междинна. По-нататък в хода на изложението този вид ще бъде назоваван условно кратер.

Докато по-големите съдове в известните ни случаи са винаги глинени, то при чашите се срещат и стъклени (обр. 4)[16]. При всички случаи, когато в един гроб се срещат глинени и стъклени чаши, то в големия съд е намирана стъклена чаша. Глинените чаши си приличат по това, че са снабдени с две симетрично разположени дръжки, но се различават по формата си. Най-често се среща широко разпространената като форма през II—IV в. в Тракия чаша — тип II по Кабакчиева[17]. Трябва да спомена, че при надгробните плочи със сюжет погребално угощение чашата е важен атрибут и се среща много често[18].

Намирането на кратер или гърне с поставена в него чаша като гробен дар води към следните изводи за тяхното използване при погребалния обред:

1. Били са използвани за извършване на възлияние по време на погребалния обред, сложени за извършване на такива в задгробния живот, или и за двете.
2. Поставяни са в гроба като комплект — съдове за консумация на вино (мляко, вода) от покойника за из път и по време на отвъдния му живот.
3. Служили са за измиване на присъстващите по време на погребалния обред и след това са оставяни като нещо вече нечисто, омърсено[19] или поставяни като съдове за миене на покойника за отвъдния свят.
4. И последно — поставяни са в знак на почит, признание към покойника. Поднасянето на чаша е уважение както от по-нискостоящия към по-високостоящия, така и обратното[20].

Тези предложения, взети поотделно, не биха издържали една по-сериозна критика. Затова те не бива и да се разглеждат изолирано едно от друго. Наслагвайки ги, без да търсим едно-единствено предназначение, ще се приближим възможно най-близко до тяхното използване в погребалния ритуал. Тези съдове са универсални и могат да бъдат използвани както като ритуални, така и в бита. Липсата на подобно съчетание в богатите гробове се дължи най-вероятно на факта, че там то е заместено от по-скъпите бронзови съдове. Поставянето на комплект (кратер с чаша) в датираните досега находки обхваща периода от средата на I до средата на IV в. и е най-добре регистрирано на територията на Старозагорското поле (обр. 5).

Другата особеност в разглеждания регион, на която ще се спра, е пробиването на отвори върху някои съдове, преди или по време на поставянето им в гроба. Намирането на пробити съдове е сравнително рядко и се среща още през късножелязната епоха[21]. На намерен съд с нарочно пробит отвор на дъното обръща внимание Г. Кацаров[22]. Той разглежда отвора на поставения с дъното нагоре съд като възможност за общуване на духа на покойни-

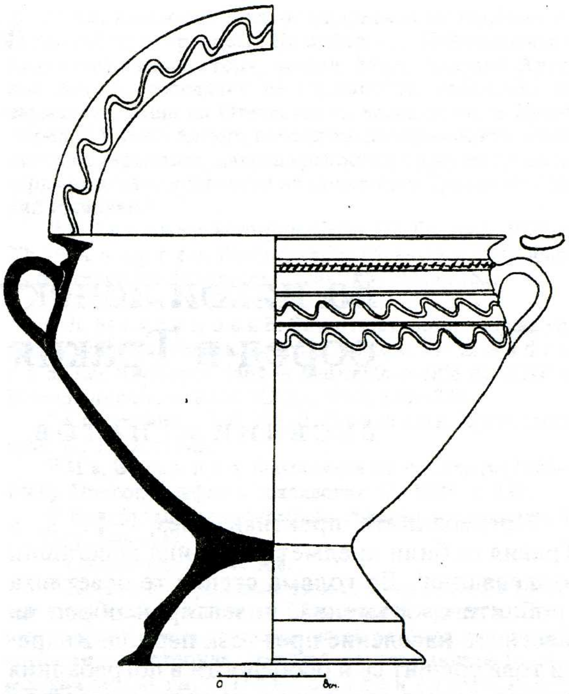

3

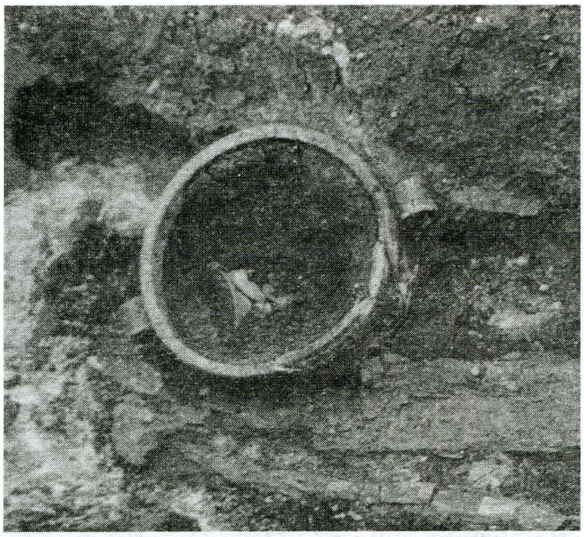

4

• *Обр. 3. Глинен съд — кратер от Чаталка, Старозагорско. Fig. 3. Récipients d'argile: cratère de Čatalka, dans la région de Stara Zagora*

• *Обр. 4. Кратер с поставена в него стъклена чаша. От гроб № 20, надгробна могила № 1, м. Бодакови могили, с. Пет могили, Новозагорско. Fig. 4. Cratère avec une coupe de verre posée à l'intérieur. Tombe No 20, tumulus No 1, du lieu-dit Bodakovi mogili, dans la région de Nova Zagora*

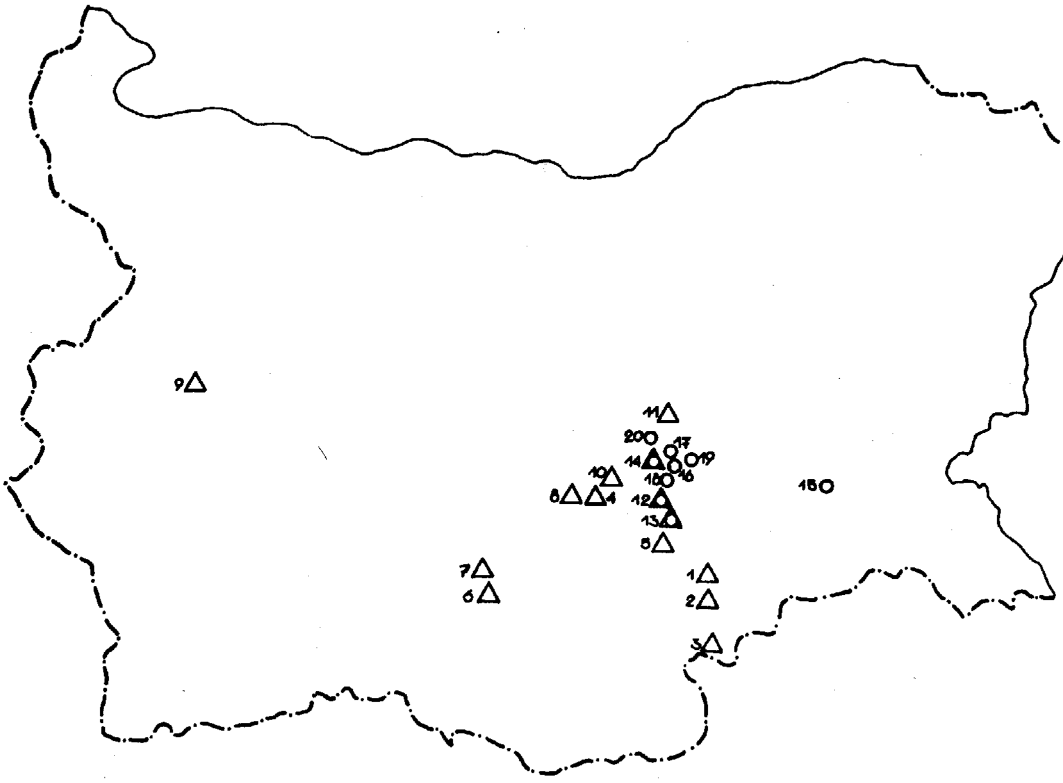

5

• *Обр. 5. Карта с регистрирани: поставяне на чаша в по-голям съд; пробиване на отвор върху глинени съдове:*
1. с. Хлябово (Гердеме), Харманлийско. 2. с. Младиново (Ения), Свиленградско. 3. Свиленград. 4. с. Кирилово (Св. Кирилово), Старозагорско. 5. Обручище, Старозагорско. 6. с. Мулдава, Асеновградско. 7. с. Болярци, Асеновградско. 8. м. Чаталка, Старозагорско. 9. София. 10. Стара Загора. 11. Твърдица. 12. с. Любенец, Новозагорско. 13. с. Пет могили, Новозагорско. 14. с. Караново, Новозагорско. 15. с. Люлин, Ямболско. 16. Нова Загора. 17. с. Кортен, Новозагорско. 18. с. Стоил войвода, Новозагорско. 19. с. Съдиево, Новозагорско. 20. с. Долно Паничерево, Старозагорско. Fig. 5. Carte enregistrant: une mise de coupe dans un récipient plus grand et un percement d'ouverture sur des récipients d'argile: 1. le village de Hljabovo (Gerdeme), rég. Harmanli. 2. Le village de Mladinovo (Enija), rég. de Svilengrad. 3. Svilengrad. 4. le village de Kirilovo (St.-Kirilovo), rég. de Stara Zagora. 5. le village d'Obručište, rég. de Stara Zagora. 6. Le village de Muldava, rég. d'Asenovgrad. 7. le village de Boljarci, rég. d'Asenovgrad. 8. le lieu-dit de Čatalka, rég. Stara Zagora. 9. Sofia. 10. Srara Zagora. 11. Tvardica. 12. le village de Ljubenec, rég. de Nova Zagora. 13. Le village de Pet Mogili, rég. de Nova Zagora. 14. le village de Karanovo, rég. de Nova Zagora. 15. le village de Ljulin, rég. de Jambol. 16. Nova Zagora. 17. le village de Korten, rég. de Nova Zagora. 18. le village de Stoïl Vojvoda, rég. de Nova Zagora. 19. le village de Sadievo, rég. de Nova Zagora. 20. le village de Dolno Paničevo, rég. de Stara Zagora

ка с живите, така и чрез него (отвора) да достига до душата принасяната в жертва течност[23].

За разлика от посочените примери, където съдът е намиран пробиван на дъното и е поставян с дъното нагоре, съдовете, на които ще обърна внимание през разглеждания период I—IV в., са пробивани предимно странично (обр. 6).[24] Това е засвидетелствано в почти същия район, като в някои случаи в един гроб се срещат и двете практики[25]. Пробиваните съдове са преди всичко споменатите вече чаши с две дръжки, но са познати и случаи на странично пробиване върху гърне[26] и амфорка[27]. Пробиването на отвор върху чашата е извършвано специално за погребалния обред, което е видно и от намирането на започнати и недовършени отвори върху някои чаши (обр. 7)[28]. Относно пробиването на този отвор може да се допусне, че е извършван като ритуално повреждане на съд, за да не може да бъде използван от живите или за един вид умъртвяване на съда, за да може по-лесно да придружи душата отвъд. За това явно не е необходимо цялостно пробиване на съда, а е достатъчно и започването му, като се има предвид, че тази работа не е нито трудоемка, нито продължителна.

Както вече споменах, има случаи, когато двете разглеждани явления се срещат в един гроб и винаги, дори когато имаме няколко чаши, то пробитата е вътре в кратера[29]. А при останалите случаи, където е намирана пробита чаша, е липсвал кратер, в който да е била поставяна. Откриването на глинени съдове с нарочно пробит отвор обхваща още по-малка територия (обр. 5) и е в границите от I в. пр. н. е. до края на III в.

След всички примери и разсъждения върху тези погребални практики, можем да допуснем, че съдовете са използвани ритуално (за

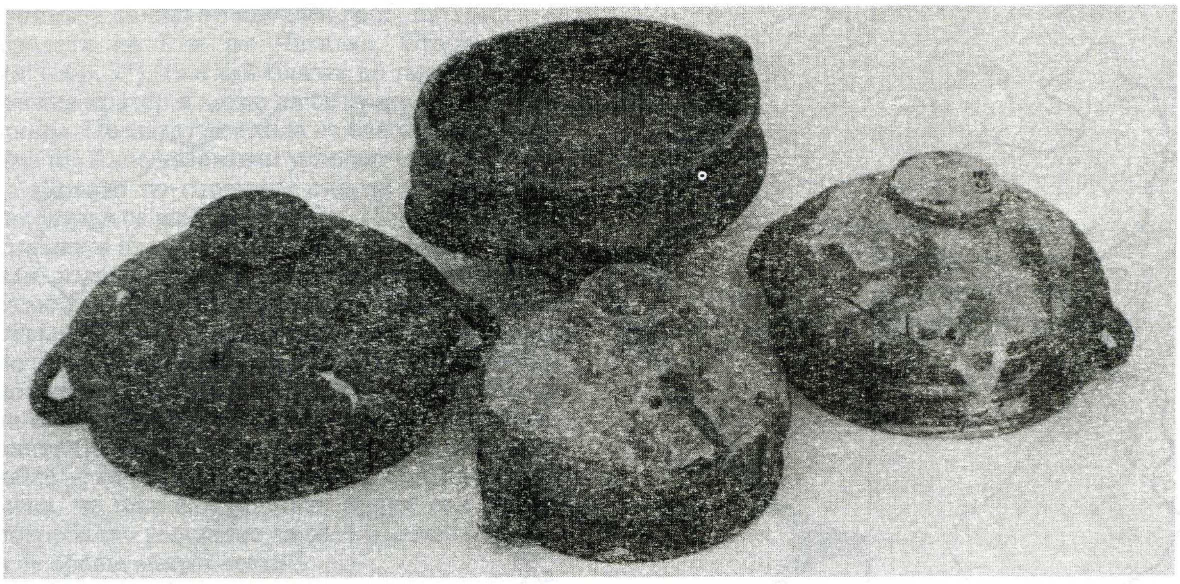

6

• *Обр. 6. Чаши с пробити отвори. Fig. 6. Coupes avec des ouvertures percées*

извършване на възлияния) и впоследствие поставяни като гробен дар. Отново ще повторя , че тези трапезни съдове (кратер и чаша) са с универсални функции и са употребявани изключително често, което се потвърждава от присъствието им при археологически проучвания в некрополи и селища в региона през разглеждания период.

Това, че най-често е пробивана чашата и нейното изключително разпространение в гробовете през I в. пр. н.е. — III в. от н. е. подсказва особеното значение, което изпълнява при погребалните практики. Много често в някои гробове се намира само чаша, докато за намирането на кратер без чаша няма сведения. Това поставяне само на чаша, без друг по-голям съд, подсказва, че дори и само с нея е било възможно извършването на всички ритуални действия. Естествено, то не означава, че разглежданите съдове са незаменими за тези действия, а че са най-достъпните и често използвани.

Самото изложение не може да претендира за изчерпателност, поради оскъдната информация за тези погребални практики в настоящия момент. Затова трудно се проследява със сигурност териториалното разпространение и хронологическите граници на разглежданите погребални практики. И ако действително те са разпространени върху ограничен район, то може да се търси една племенна обособеност, която да попълни бялото петно в историческата география на този район.

• ***Изразявам благодарност на колегата Кр. Калчев (Ст. Загора), който направи илюстрацията за обр. 3.***

• *Обр. 7. Чаши със започнат, но недовършен отвор. Fig. 7. Coupes avec des ouvertures commencées, mais non terminées*

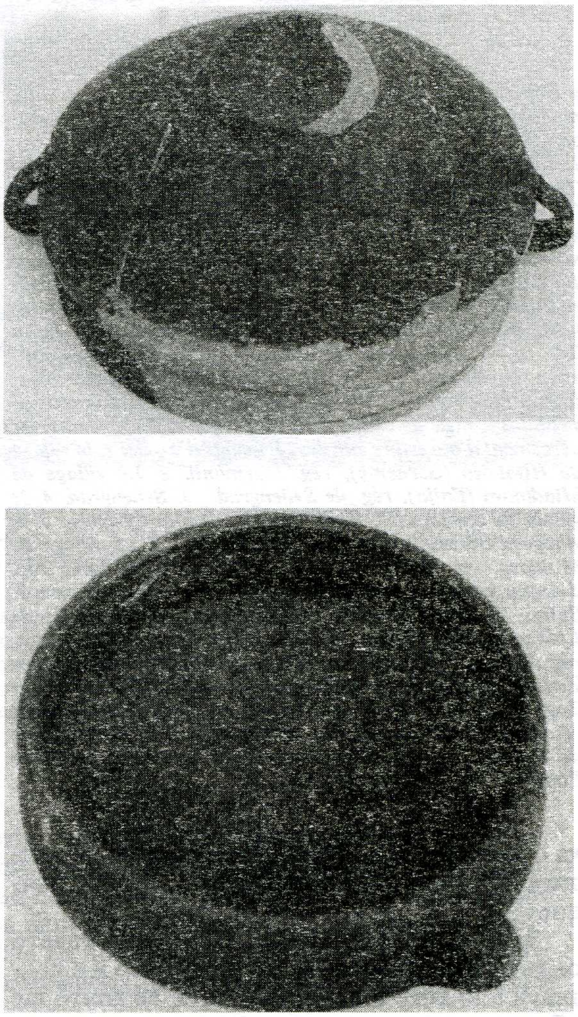

7

[1] В. Миков. Надгробните могили в България. — В: Сб. Археологически открития в България. С., 1957, 219—240; Д. Аладжов. Разкопки на тракo-римски могилен некропол в Меричлери. — ИБАИ, XXVIII, 1965; Л. Гетов. Погребални обичан и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I—IV). — Археология, 1970, № 1; П. Детев. Разкопки на могилния некропол при с. Чернозем. — ГНАМП, VII, 1971; Л. Гетов. Тракийски могилен некропол от римска епоха при Кабиле. — Кабиле, I, 1982, 40—78; Хр. Буюклиев. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. — РП, XVI, 1986; Хр. Буюклиев. Гробни съоръжения и погребален ритуал в тракийските могилни некрополи през римската епоха в комплекса „Марица—Изток". — В: Сб. Марица—Изток. Археологически проучвания. С., 1991, 105—111; Кр. Калчев. Надгробни могили източно от Стара Загора. — В: Сб. Марица—Изток. Археологически проучвания, 2, 1994, 171—188; Г. Китов. Предварителни резултати от разкопките на „Голямата" могила край с. Мъдрец в района на „Марица —Изток". — В: Сб. Марица—Изток. Археологически проучвания, 2, 1994, 157—160.

[2] Хр. Буюклиев. Тракийският могилен некропол..., 31—32 и цит. лит. Авторът има становище, че се касае за ритуален реквизит, свързан с погребалния обред или с жреческите функции на погребаните.

[3] Ив. Велков. Археологически вести. Могилно погребение при с. Дъбник. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 214.

[4] Ив. Велков. Новооткрити старини. Гиген. — ИАИ, III, 1925, с. 250.

[5] П. Детев. Цит. съч., с. 48 сл.

[6] Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения в българските земи през римската епоха I—IV в. (кандидатска дисертация). С., 1970, с. 54, забележка 1.

[7] К. Шкорпил. Мегалитни паметници и могилища (старини в Черноморската област — част 1). Материали за археологическа карта на България. Кн. IV. С., 1925, с. 66; В. Миков. Разкопки в Сакар-планина. — ГНМ, VI, 109—110; Ив. Велков. Разкопки около Мезек и гара Свиленград. — ИАИ, XI, 1937, с. 151; Т. Герасимов. Разкопки на могили при с. Свети Кирилово. — ИАИ, XV, 1946, с. 183; Хр. Буюклиев. Тракo-римски могилен некропол в района на промишлен комплекс „Марица—Изток". — Археология, 1962, № 1, с. 50 и 52; Р. Морева, П. Ангелова. Могилни гробни находки от Асеновградско. — Археология, 1968, № 3, с. 31 сл.; Хр. Буюклиев. Тракийският могилен некропол..., с. 14 и 48; В. Писарова. Подкурганная могила в окрестностях Сердики. — В: Първи международен симпозиум „Севтополис". Надгробните могили в Югоизточна Европа. В. Търново, 1994, с. 237; Кр. Калчев. Надгробни могили източно ..., 171—172; Т. Кънчева-Русева, Кр. Велков, В. Игнатов. Спасителни археологически разкопки на надгробна могила южно от гр. Твърдица. — В: Сб. АОР през 1994 г., Смолян, 1995, с. 78; В. Игнатов и Кр. Велков. Гробни съоръжения и обред от надгробна могила край с. Любенец. — В: Сб. в чест на Люба Огненова, в гробове № 17 и 25 (под печат); В. Игнатов. Тракийска надгробна могила от римската епоха край с. Пет могили, Новозагорско. — В: Сб. Надгробни могили в Новозагорско (под печат) в гробове № 5, 11, 12, 15, 16, 19, 20, 21, 23, 24, 26 и 32; среща се и в античен плосък некропол край с. Караново (гроб № 72), непубликувани проучвания.

[8] Т. Герасимов. Цит. съч., с. 183, обр. 70; Хр. Буюклиев. Тракo-римски могилен..., с. 52, обр. 8 б; Хр. Буюклиев. Тракийският могилен некропол..., с. 14, табло 1_{11}; К. Калчев. Надгробни могили източно...., Кат. № 6, 10, 13, 15, 20, 24; В. Игнатов и Кр. Велков. Цит. съч., кат. № 2_1, 8_1; В. Игнатов. Цит. съч., табл. III_{5-1}, VI_{11-1}, VII_{12-1}, VIII_{15-1}, IX_{16-1}, X_{19-1}, XI_{20-9}, XII_{21-1}, XIII_{23-1}, XIII_{24-1}, XIII_{26-1}, XIX_{31-2}.

[9] Кр. Калчев. Надгробни могили източно..., Кат. № 6, 10, 13, 15, 20, 24; В. Игнатов и Кр. Велков. Цит. съч., кат. № 2_1, 8_1; В. Игнатов. Цит. съч., табл. III_{5-1}, VI_{11-1}, VII_{12-1}, VIII_{15-1}, IX_{16-1}, X_{19-1}, XI_{23-9}, XII_{21-1}, XIII_{23-1}, XIII_{24-1}, XIII_{26-1}, XIX_{32-2}.

[10] Хр. Буюклиев. Тракийският могилен некропол..., с. 14; Същият. Тракo-римски могилен..., 52.

[11] Г. Кабакчиева. Керамика от вилата при Ивайловград II—IV в. — РП, XV, 1986, с. 24, табло 34_{394}, гърнета, тип III.

[12] Д. Аладжов. Цит съч., с. 95, обр. 15_6; Л. Гетов. Тракo-римски могилни погребения от Казанлъшко. — Археология, 1969, № 1, 4, обр. 13 и 44, обр. 18.

[13] В. Миков. Разкопки в Сакар..., с. 116, обр. 103а и 118, обр. 105 а; Д. Цончев. Приноси към старата история на Пловдив. Нови археологически паметници от Пловдивска област. С., 1938, с. 95, обр. 99, обр. 111; П. Детев. Цит съч., с. 54, обр. 25_1; Р. Морева и П. Ангелова. Цит. съч., с. 31, обр. 9.

[14] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 66, обр. 53 а; В. Миков. Разкопки в Сакар..., с. 110, обр. 87 а; Р. Морева и П. Ангелова. Цит. съч., с. 31, обр. 5; В. Писарова. Цит. съч., с. 237, обр. 2.

[15] Хр. Буюклиев. Тракийският могилен некропол..., табло 1_{11} (в първичната публикация авторите определят съда като кратер — Д. Николов, Хр. Буюклиев. Нови тракийски могилни погребения от Чаталка, Старозагорско. — Археология, 1967, № 1, с. 14, обр. 11 б).

[16] Хр. Буюклиев. Тракийският могилен некропол..., с. 14; В. Писарова. Цит. съч., с. 237, обр. 3; В. Игнатов. Цит. съч., в гробове № 11, 20, 32.

[17] Г. Кабакчиева. Цит. съч., с. 17, тип. II, табло 17.

[18] К. Шкорпил. Антични паметници от западното Черноморско крайбрежие. — ИБАИ, XIV, 1940/42, 32—52; Тончева, Г. Сюжетът „погребално угощение" върху паметници от Одесос. — Археология, 1961, № 4, с. 20 и сл.; Г. Тончева. Хронологическо развитие на плочите с „погребално угощение" от Одесос. — Археология, 1964, № 4, с. 37.

[19] И до днес в Новозагорско, използвани при погребения съдове се оставят във или на гроба като нечисти.

[20] Г. Кацаров. Обредът поднасяне на чаша. — ИБАИ, XV, 1946, 166—167.

[21] Г. Кацаров. Антични паметници из България. — ИБАД, V, 1915, с. 13; Г. Китов. Тракийска гробница-мавзолей край град Стрелча. — Векове, 1977, с. 1, 18.

[22] Г. Кацаров. Цит. съч., с. 13.

[23] Пак там, с. 17.

[24] В. Игнатов и Кр. Велков. Цит. съч., гроб. № 17; В. Игнатов. Цит. съч., гробове № 5, 15, 16, 19, 24, 31; Кр. Велков. Случайни находки от надгробни могили в музея — Нова Загора. — В: Сб. Надгробни могили в Новозагорско (под печат) чаши от с. Люлин; и от непубликувани гробни находки от фонда на музея в Нова Загора, намерени в : Нова Загора № 1259; с. Ст. войвода № 1094; с. Съдиево № 1589; с. Любенова махала № 1103; с. Караново № 5247 и 5256; с. Долно Паничарево № 1124.

[25] В. Игнатов и Кр. Велков. Цит. съч., гроб № 17; В. Игнатов. Цит. съч., гробове № 5, 15, 16, 19, 24, 31.

[26] В. Игнатов и Кр. Велков. Цит. съч., гроб № 20.

[27] В. Игнатов. Цит. съч., гроб № 32.

[28] Пак там, в гроб № 15 и 23.

[29] В. Игнатов и Кр. Велков. Цит. съч., гроб № 17; В. Игнатов. Цит. съч., гробове № 5, 19, 24, 31.

Sur certains aspects du rite funéraire aux Ier—IVe siècles en Thrace

V. IGNATOV

(Résumé)

L'objet de la présente communication sont deux phénomènes dans la pratique funéraire de la population thrace au Ier siècle av. n. è. jusqu'au IVe siècle de n. è. Ce sont la mise d'une coupe d'argile ou de verre dans un récipient d'argile plus grand et le percement d'ouvertures sur des récipients d'argile. On émet l'hypothèse que les plus grands récipients représentent une forme modifiée du cratère classique. Les particularités indiquées sont liées à des actes rituels accompagnant le rite funéraire. Les récipients considérés sont des récipients de table (cratère et coupe). Etant universels, ceux-ci peuvent être utilisés tant comme objets rituels que comme objets utilitaires. Ces phénomènes sont enregistrés principalement sur le territoire de la plaine de Stara Zagora et ils couvrent une période allant du Ier siècle av. n. è. au IVe siècle de n. è.

Херакъл и Хиполита. Към интерпретацията на каничка № 154 от Рогозенското съкровище*

КОСТАДИН РАБАДЖИЕВ

Предложеното заглавие следва първоначалната интерпретация на сцената върху каничка № 154 от Рогозенското съкровище, недостатъчно обоснована в първичната публикация[1]. Досега в научната литература бяха изказани две мнения, тълкуващи изобразената сцена. Първото принадлежи на Иван Маразов, който преосмисля сцената като битка между херой и амазонка, обозначени чрез гръцките образи на Херакъл и Хиполита, но в нейния тракийски вариант, при който херoят бива победен, а „тракийската амазонка" запазва социалния си статус на войн[2]. Второто мнение принадлежи на Иван Венедиков, който вижда в Херакловия антагонист Аполон Дерайнос — закрилник на траките в Абдера, който побеждавайки Херакъл, защитава тракийските интереси в трибалското нашествие срещу града[3]. Общото между двете мнения е отредената на Херакъл роля на победен херой, което и наложи настоящата статия с идея, резюмирана в предложеното заглавие.

1. Антагонистът

Сцената (обр. 1) се вписва сред многобройните изображения на амазономията[4]: не е изненада представянето на амазонската царица като пеши войн (първа група от иконографската класификация на J. Boardman[5]), такава е изобразена тя и върху най-ранния паметник — вотивен керамичен щит от Тринт, рисуван в геометричен стил от края на VIII — началото на VII в. пр. Хр.[6], върху многобройни чернофигурни вази от VI в., както и паметници на гръцката класика[7]. При много от паметниците оръжието на амазонката е дълго копие, което тя нерядко насочва срещу Херакъл. Особено ясно това е изразено върху няколко атически чернофигурни вази, на които изправените в решителност фигури на Херакъл и на амазонката изпълват с напрежение за изхода от двубоя, въпреки че самото присъствие на могъщата фигура на Херакъл е достатъчен гарант за крайния резултат (обр. 2 и 3)[8].

Включените в сцената грифон[9] и протоме на кон откриваме заедно с амазонка върху боспорски пеликета от IV в. (предимно от втората му половина), пресъздаващи борбата на амазонка (обикновено ездачка) с грифон. Специално бих посочил тип, при който главата на амазонката е поместена между главите на грифон и кон[10]. Иван Маразов обяснява участието на грифона в сцената като белег за лиминалния характер на самата амазонка (в социална, географска и етнографска позиция)[11], докато Иван Венедиков разглежда грифона

---

* Настоящата статия е посветена на ст.н.с. *Люба Огненова Маринова* с благодарност и прочетена на научната сесия в нейна чест през 1991 г.

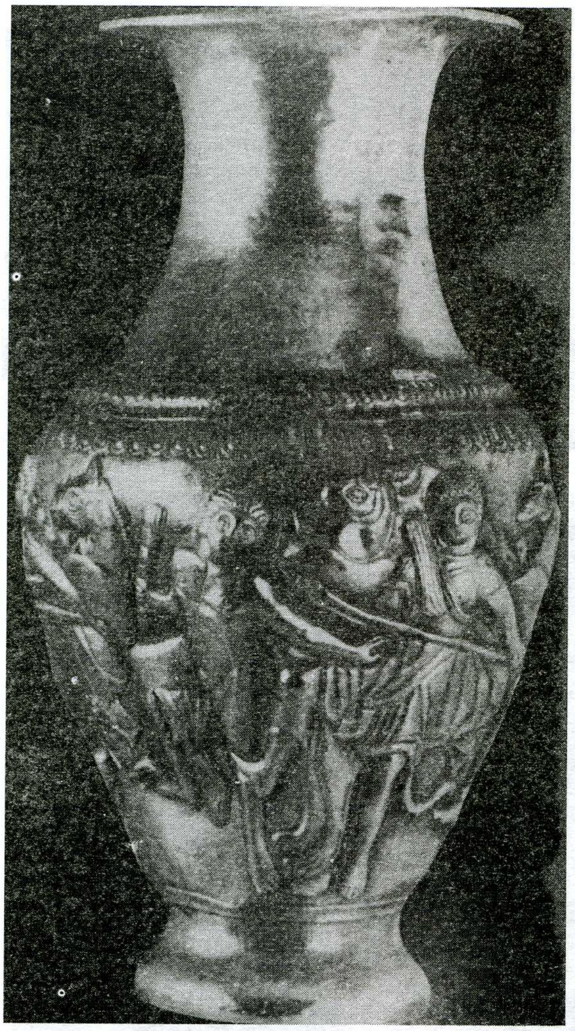

1

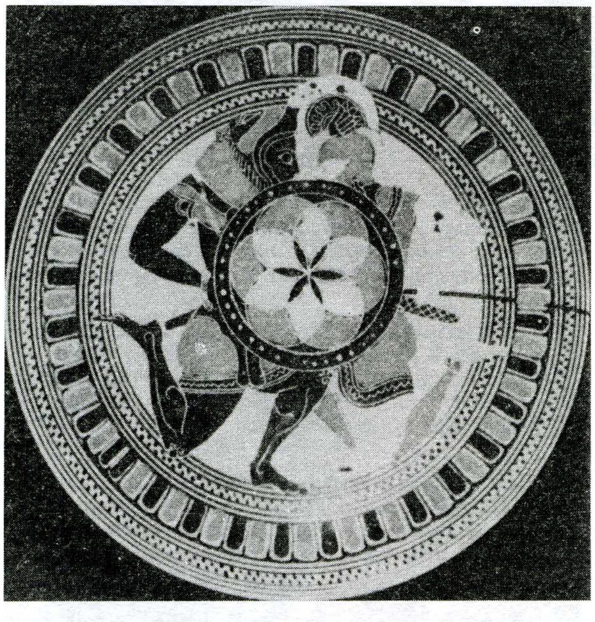

2

• Обр. 1. Херакъл и Хиполита. Каничка № 154 от Рогозенското съкровище Инв. № Б-460, Исторически музей — Враца. Fig. 1. Héraclès et Hippolyte. Broc No 154 du trésor de Rogozen. No d'inventaire B-460, Musée d'histoire, Vraca

• Обр. 2. Херакъл и амазонка. Чернофигурна атическа купа от втората четвърт на VI в. пр. Хр. Ню Йорк. Fig. 2. Héraclès et une Amazone. Coupe atique à figures noires de la seconde moitié du VIe s.av. J.-Ch., New York

като спътник на Аполон Дерайнос (почитан от траките в Абдера) и затова емблема върху сечените в града монети[12]. Възражението ми срещу тази интерпретация се основава на факта, че грифонът върху аверса на монетите на Абдера е традиционен символ на колонистите-преселници от Теос, върху монетите на който също е изобразяван грифон[13]. Това поставя под съмнение и твърдението на Иван Венедиков, че включената в сцената конска глава е знак за участие в тракийското нападение срещу Абдера и на съседна Моронея, върху монетите на която има изображение на кон[14].

Иван Маразов убедително разглежда фигурата и облеклото на Херакловия антагонист като женски: къс хитон, закопчан на раменете с кръгли аграфи[15]. Само бих допълнил, че надиплената дреха, наметната през дясното рамо и под лявата мишница на амазонката и развяваща се зад нея, е хламидата, преметната по същия начин и при амазонката от фриза на мавзолея в Халикарнас (обр. 4), където откриваме и най-точни паралели на нейното облекло[16].

2. Победителят

Това, което наблюдаваме върху каничката от Рогозенското съкровище, първоначално изненадва — изобразеният момент от борбата не излъчва победител. Нещо повече, позата на Херакъл — наклонен леко в посока, обратна на действието, с прегънат назад десен крак в профил, сякаш отстъпващ от полесражението; и Хиполита — с насочено в главата на героя копие и с повдигнат десен крак, поставен върху коляното на левия крак на Херакъл, всичко това сякаш убеждава, че изходът от изобразения двубой няма да е в полза на Херакъл. Като прибавим към това и несъмненото тракийско производство на каничката, идеята за преосмисляне на гръцката иконографска схема през призмата на „тракийски амазономит“ се налага доста убедително.

Вече бяха упоменати случаи, при които елинската иконографска схема не демонстрира изход от борбата, но самото присъствие на Херакъл е достатъчно условие за нейния завършек (обр. 2 и 3), защото този код е еднозначен — той изявява единствено победителя и при преминаване в чужда културна среда[17]. Само при пръв поглед позицията на Херакъл създава впечатлението за отстъпление на героя от битката. Идентична е позата му върху бронзовия набузник на шлем, атически тип, от с. Гърло (обр. 5)[18]. Въпреки че при Рогозенската каничка лъвската кожа отсъства като атрибут, изпод бедрото на десния крак на хероя е провиснала част от кожата (вероятно една от задните лапи), както е при набузника — сигурно указание, че схемата е копирана небрежно[19]. Иконографският тип е твърде популярен: откриваме го в бронзовата пластика още от архаиката — вдигнат заплашително кривак в дясната ръка, протегната напред лява ръка с лъка, присвитият напред ляв крак в профил и напрегнатият „хероически диагонал“ на торса и на десния крак във фас[20] (позата на Херакъл върху набузника и каничката е огледално обърната и наклонена назад). В мраморната пластика един от най-ранните паметници е метопата с Херакъл и амазонка от храм Е в Селинунт от времето на строгия стил (обр. 6)[21]. Типът е доразвит блестящо в класическото изкуство: мраморният фриз от храма на Аполон Епикуриос във Фигалия от последната четвърт на V век със сцени от амазономахията (обр. 7)[22]. Въпреки че и тук Херакъл е обърнат огледално на позата му върху Рогозенската каничка, наклонът на тялото е в посока, обратна на действието — нападащ амазонка, торсът и левият крак, на която образуват диагонал, пресичащ този на Херакъл в уравновесено и симетрично действие. Идентична на паметниците от Тракия, е позната на хероя Ехелос върху мраморен релеф от Фалерон до Атина, датиран около 400 г. (обр. 8)[23]. Торсът е наклонен назад и образува диагонал с изпънатия напред ляв крак във фас, докато десният е прегънат в коляното назад и в профил. Както и при Рогозенската каничка главата е във фас и наклонена надясно, лявата ръка е протегната напред

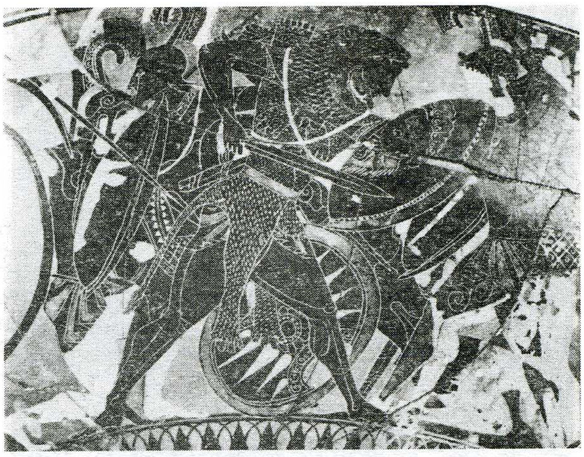

3

• Обр. 3. Херакъл и амазонка. Чернофигурна атическа купа от втората половина на VI в. пр. Хр. Лондон. Fig. 3. Héraclès et une Amazone. Coupe atique à figures noires de la seconde moitié du VIᵉ s. av. J.-Ch., Londres

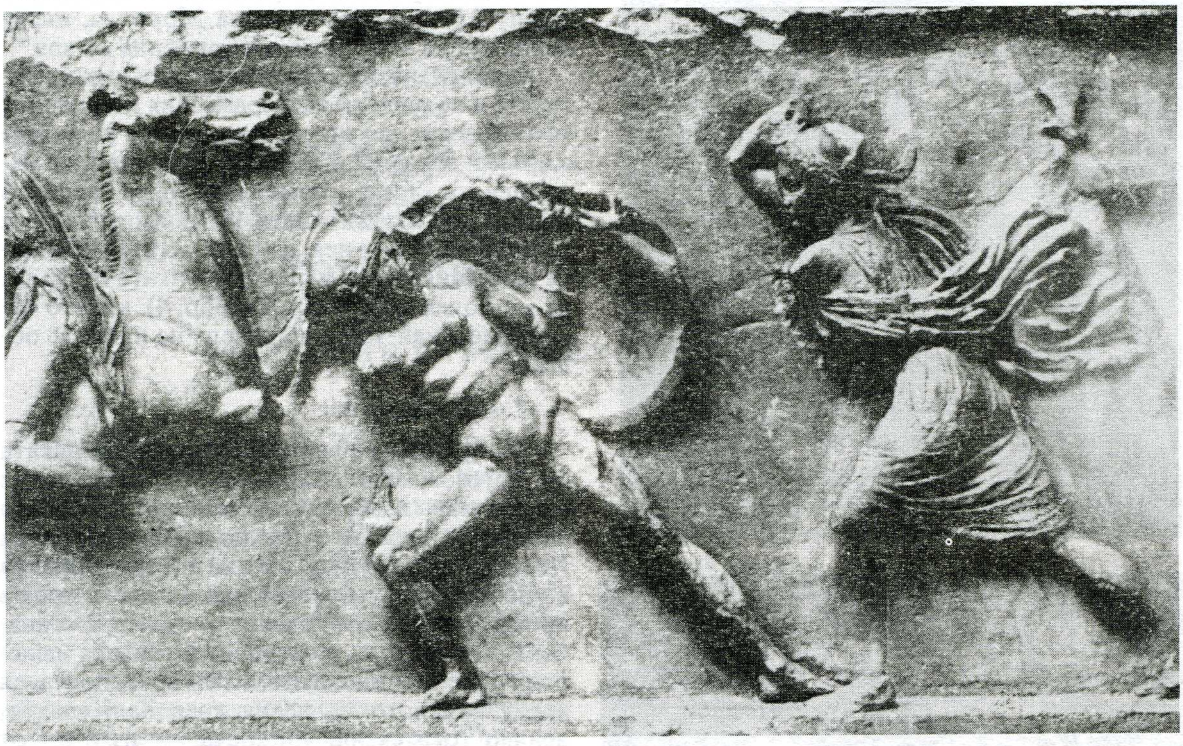

4

• Обр. 4. Амазономахия. Фрагмент от мраморния фриз на мавзолея в Халикарнас. Средата на IV в. пр. Хр. Британски музей. Fig. 4. Amazonomachie. Fragment de la frise de marbre du Mausolée à Halicarnasse. Le milieu du IVᵉ s. av. J.-Ch., Museée britanique

• Обр. 5. Херакъл. Бронзов набузник на шлем от с. Гърло, Пернишко. Инв. № 6650, НАМ — София. Fig. 5. Héraclès. Chanfrein de bronze du village de Garlo, de la rég. de Pernik. No d'inventaire 6650, Musée national d'archéologie — Sofia

• Обр. 6. Херакъл и амазонка. Метопа от храм Е в Селинунт. Втората четвърт на V в. пр. Хр. Национален музей — Палермо. Fig. 6. Héraclès et une Amazone. Métope du temple E à Selinunt. Second quart du Vᵉ s. av. J.-Ch., Musée national, Palerme

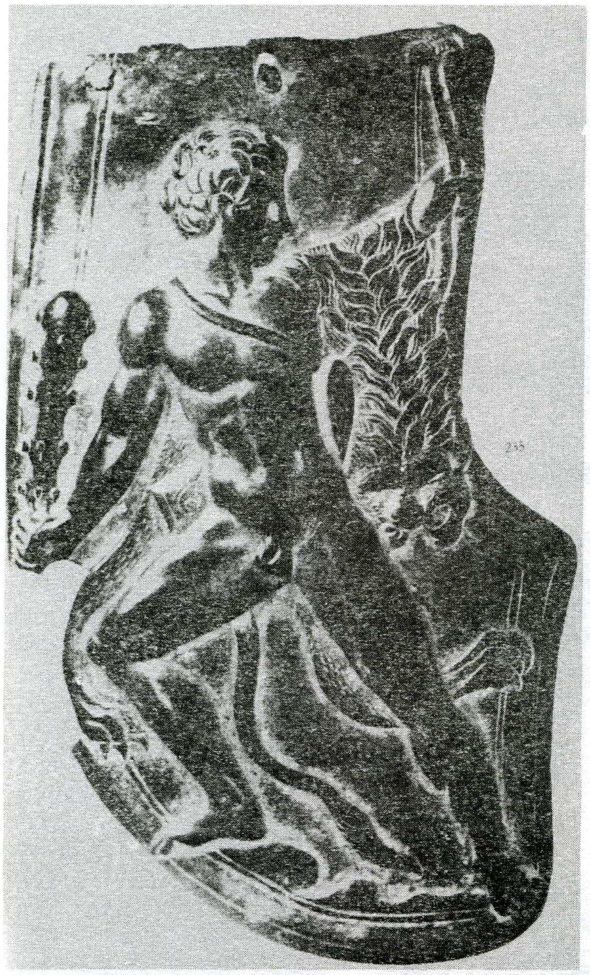

5

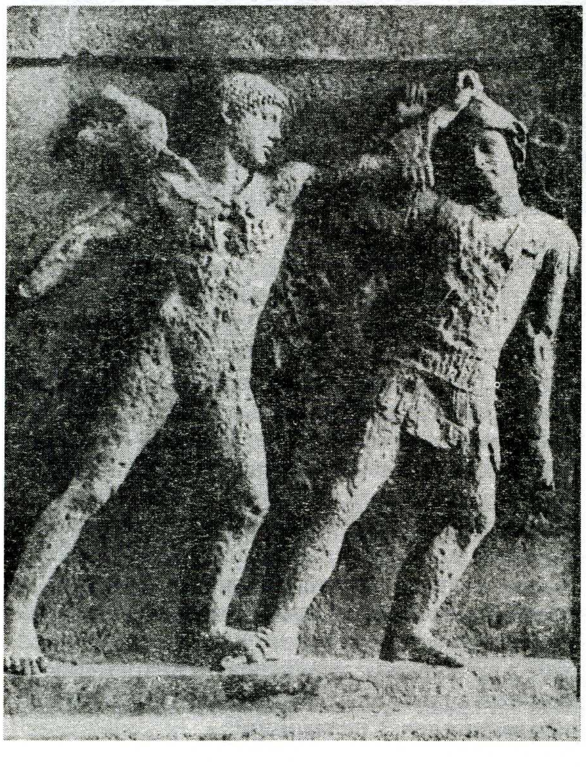

6

(тук към конете), а дясната е присвита леко към тялото и вдигната нагоре (вероятно държи камшик, а върху каничката — кривак). Същата поза откриваме и върху фрагмент от фриза на Мавзолея в Халикарнас от средата на IV в., на който е представен Херакъл и победената вече амазонка, коленичила в краката му (обр. 9)[24]. Както и при каничката, лявата ръка е протегната към амазонката, а във вдигнатата дясна ръка държи кривака. Аналогична е позата на тялото и на левия войн върху бронзова фалера от скитско могилно погребение (Большая Близница), на която е представена битката на двама войни с амазонка на кон (обр. 10)[25]. С протегнатата встрани лява ръка левият войн е сграбчил амазонката за шлема ѝ и я смъква от коня. Върху рогозенската каничка лявата ръка на Херакъл също е протегната към Хиполита в областта на кръста, където би трябвало да е коланът ѝ, но жестът прилича по-скоро на отблъскване. Самото тяло на амазонката е наклонено леко назад и вдигнатият нагоре десен крак, застъпил лявото коляно на Херакъл, създава по-скоро впечатление за нестабилност и политане назад, отколкото жест на надмощие. Положението на тялото ѝ напомня донякъде фигурата на единия от войните върху централната сцена на горит от скитско могилно погребение в Солоха (обр. 11)[26]. Левият войн (отново левият) е предаден анфас и позата му повтаря тази на Херакъл от Рогозенската каничка. Разликата се състои единствено в това, че той е облечен и държи в дясната си ръка изправен меч вместо кривак. С протегнатата си встрани лява ръка е хванал за косата възрастен войн-конник и го смъква от приклекналия на предните си крака кон. Тялото на възрастния войн е леко извито, като десният му крак повтаря движението на десния крак на амазонката — присвит в коляното и вдигнат нагоре в опита му да го постави върху коляното на противника, докато левият крак е също предаден в профил (на амазонката от каничката той е анфас) и доста повече присвит в коляното, като по този начин е демонстрирано падането му от коня. Сцената на борба върху гората повтаря схемата от фалерата, където войнът също е сграбчил амазонката за косата и се опитва да я смъкне от коня. Подобни сцени са известни и в репертоара на Херакловите победи над амазонки (трета група от иконографската класификация на J. Boaedman[27]).

Приведените тук паралели на сцената върху каничка № 154 са произведения на гръцки ателиета: скитският горит от Солоха носи характерните черти от стила на т.нар. „етнографски реализъм“ на изделията, работени в гръцки ателиета и ориентирани към художествения вкус на скитската аристокрация[28]. Подобно твърдение е в сила и за атическите пеликета от Кимерийски Боспор, за което свиде-

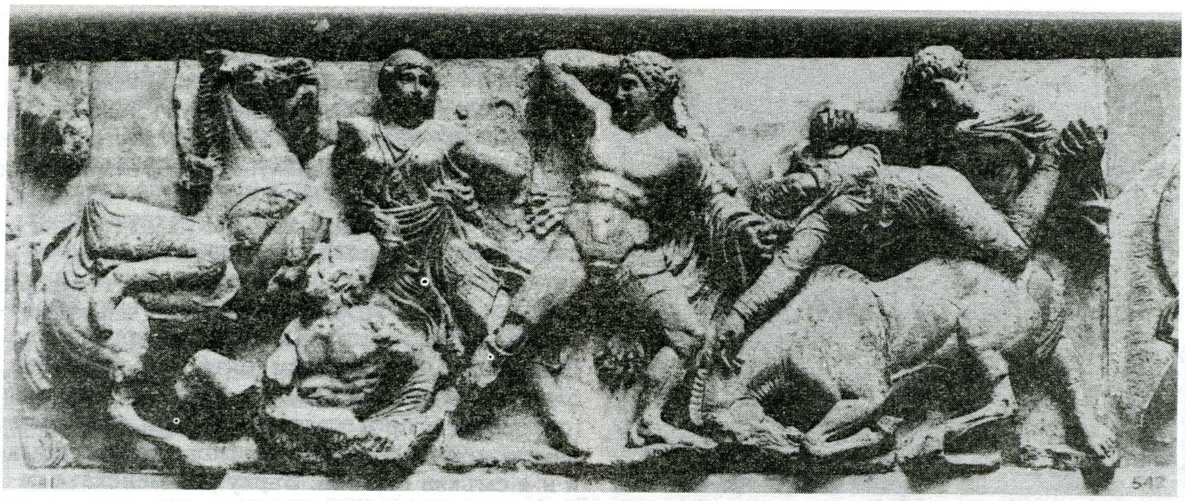

7

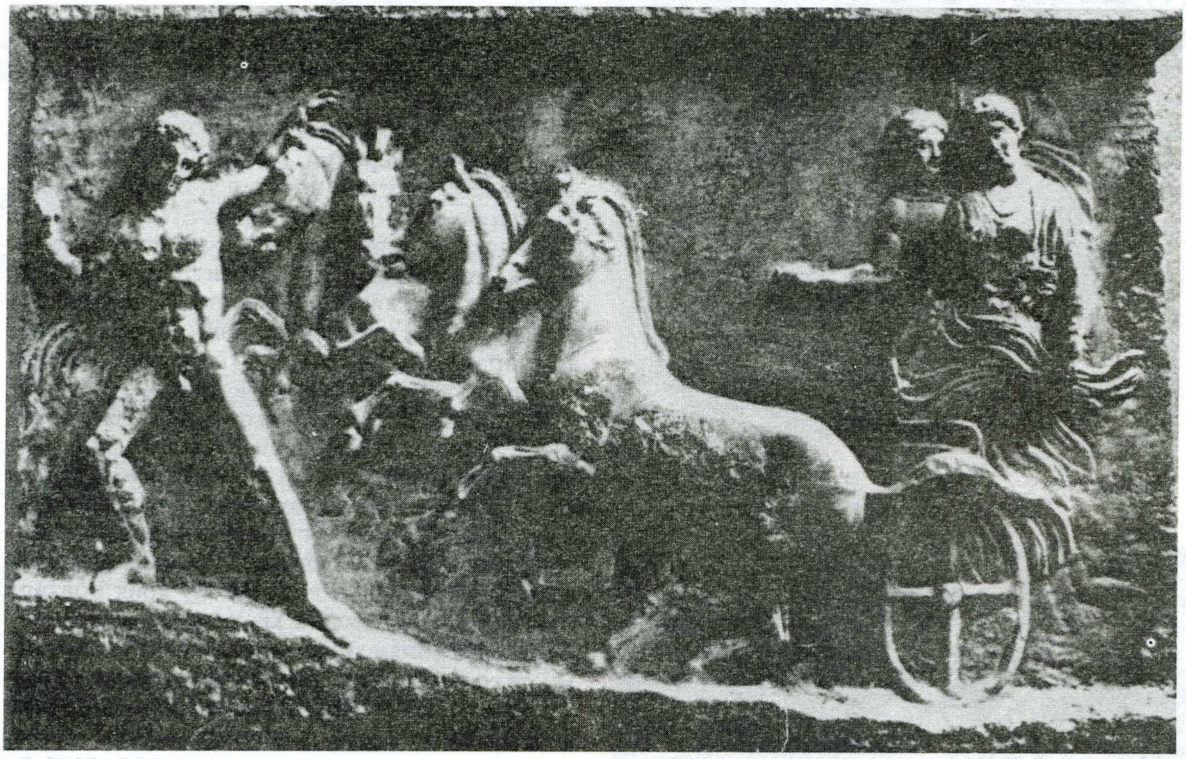

8

телстват сюжетите върху тях[29]. За разлика от тях сцената върху Рогозенската каничка е твърде конвенционална, а фигурите схематични: мускулатурата е третирана графично, лицата и на двамата противници са в пълен фас, свитият в коляното десен крак на Херакъл виси във въздуха и създава илюзията за крачка назад, докато при другите паметници това е „оправдано“ с неравности на изобразения терен — при релефа от Фалерон се дължи на наклона на терена (обр. 8), при паметника от Гърло тялото е вписано във формата на набузника (обр. 5), а сцената върху фалерата от Большая Близница композиционно е решена с оглед на кръглата ѝ форма (обр. 10). Подобна кръгла форма бих предположил и за прототипа на сцената с Херакъл и Хиполита върху Рогозенската каничка, който майсторът е разгърнал във фриз от три последователни и идентични повторения (обр. 12). Наистина сцената носи идеята за художествена завършеност, но все пак бих предположил, имайки предвид положението на тялото на амазонката, че тя е включвала и коня, от който Херакъл я смъква, хващайки я с лявата ръка за колана. Тракийският торевт е опростил схемата, като от коня е запазил единствено главата — познатият стремеж към знаково изразяване на действието и сюжета, като украсата е подчинена на формата на предмета, за когото е предназначена. Постигнатият резултат е статичност в композицията, особено в сравнение с динамичното напрежение на елинските прототипи на сцената[30], изкуство, изразяващо идеи, а не емоции[31].

9

10

• *Обр. 7. Амазономахия. Фрагмент от мраморния фриз на храма на Аполон Епикуриос във Фигалия. Последната четвърт на V в. пр. Хр. Британски музей. Fig. 7. Amazonomachie. Fragment de la frise de marbre du temple d'Apolon Epicurios à Phigalia. Dernier quart du Ve siècle av. J.-Ch., Musée britannique*

• *Обр. 8. Ехелос и нимфата Басида. Мраморен релеф от Фалерон до Атина. Около 400 г. пр. Хр. Национален музей – Атина. Fig. 8. Echélos et la nymphe Bassida. Relief en marbre de Phaleron près d'Athènes. Environ 400 ans av. J.-Ch., Musée national, Athènes*

• *Обр. 9. Херакъл и амазонка. Фрагмент от мраморния фриз на мавзолея в Халикарнас. Британски музей. Fig. 9. Héraclès et une Amazone. Fragment de la frise de marbre du Mausolée à Halicarnasse. Musée britannique*

• *Обр. 10. Амазономахия. Бронзова фалера от скитско могилно погребение (Большая Близница). IV в. пр. Хр. Ермитаж – Санкт Петербург. Fig. 10. Amazonomachie. Phalère de bronze d'un enterrement tumulaire scythe (Bol'saja Bliznica). IVe siècle av. J.-Ch., Ermitage, Saint-Petersbourg*

3. Интерпретацията

Амазономитът за елините изразява борбата с варварския свят, където цари хаос и представите са обърнати (жена — войн)[32], но преди всичко свят, който е враждебен. Затова има основание интерпретацията на сцените от амазономахията в релефната украса на Съкровищницата на атиняните в Делфи (метопите от източната страна), на Партенона в Атина (метопите от западната страна) и др. като митичен прототип за определени исторически събития — борбите и победите над персите, което се потвърждава и от източни елементи в облеклото на амазонките в изображенията след V в.[33] Популярни след VI в. в гръцкото изкуство са и тракийските елементи в облеклото на амазонките[34], което отново поставя въпроса за тракийската интерпретация и за целите на тракийския торевт при подбора на копираната сцена, тъй като амазонката върху Рогозенската каничка е в гръцки одежди. Защото сюжетите върху атически пеликета, предназначени за скитския пазар (откривани на територията на Кимерийски Боспор) тренират скитски(?) митове за битки на аримаспите и на амазонките с грифони (Hdt. 4, 13; 4, 27), а самите те са облечени в скитски одежди[35].

Победата над амазонката като идея за предбрачни борби, в които девойката е победена, за да се превърне в съпруга[36], е популярна представа повече в т.нар. „варварски свят“, особено за времето, към което се отнася и Рогозенската каничка. Съпоставка предлагат няколко италийски паметника — бронзови апликации за етруски съдове, на които е представена борбата на Херкле (Херакъл) с жена, въоръжена с късо копие или меч, което тя насочва срещу героя, като и тук борбата не излъчва победител. Жената се идентифицира с Уни (Юнона), а върху етруски огледала е изобразена и като съпруга на Херакле[37]. Римската обредна практика ѝ посвещава пояса на булката, чийто възел, наричан „Херкулесов“, младоженецът е трябвало да развърже на брачното ложе[38]. Но целта на Херакловия подвиг е именно поясът (коланът) на Хиполита, който отсъства в изображението върху Рогозенската каничка, въпреки че лявата ръка на Херакъл е протегната точно към мястото, където би трябвало да е изобразен. Това, смятам, означава единствено, че тракийският торевт копирал схемата, е пропуснал елементи, които е смятал за несъществени, без и да подозира тяхното значение в семантиката на сцената. Единствената му цел е била да украси каничката, за което е използвал и популярния елински мит за Херакъл — победител на амазонки.

Но въпросът за целта на тракийския торевт остава. Дали използвайки иконографски схеми, създадени в чужда културна среда, той

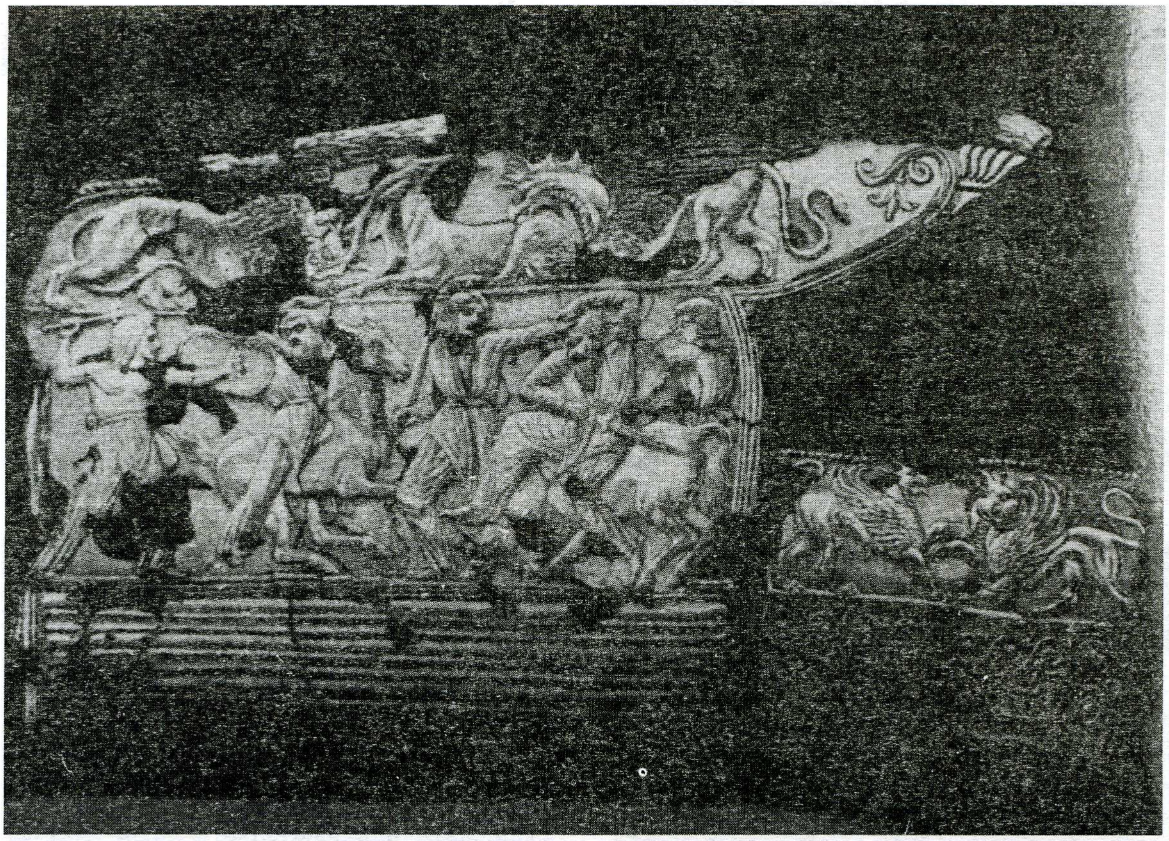

11

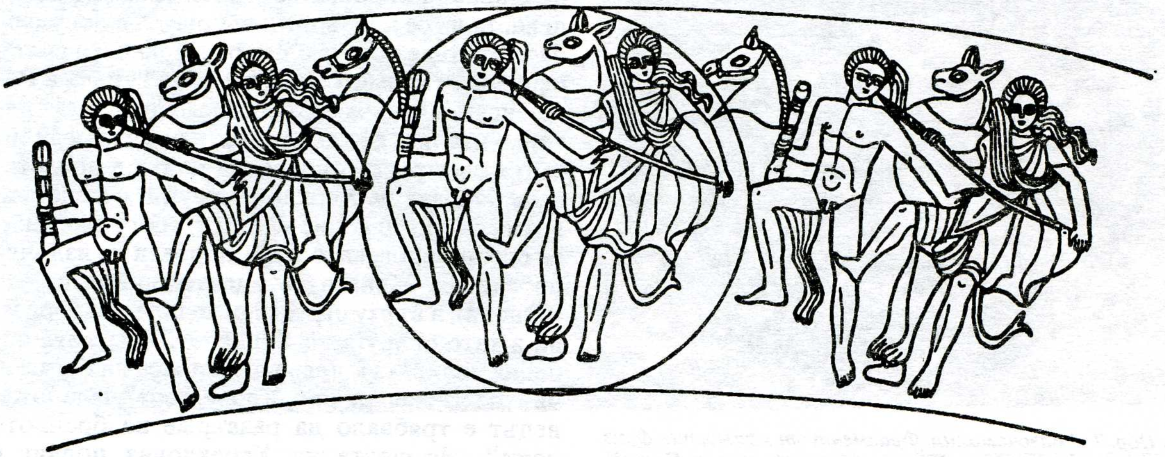

12

№ 154

• *Обр. 11. Сребърен горит с позлата от скитско могилно погребение (Солоха). Начало на IV в. пр. Хр. Ермитаж – Санкт Петербург. Fig. 11. Gorite d'argent avec dorure d'un enterrement tumulaire scythe (Soloha). Début du IVᵉ s. av. J.-Ch., Ermitage*

• *Обр. 12. Каничка № 154 от Рогозенското съкровище. 360° изглед на декоративния фриз. Fig. 12. Broc No 154 du trésor de Rogozen. Vue à 360° de la frise décorative*

е проявил недостатъчна сръчност в представянето на Херакловата мощ, или неубедителната атака на амазонката се дължи отново на неумението на художника да доведе замисъла си докрай? С други думи, победителят Херакъл ли е изобразен или победеният тракийски херой[39]? И още един въпрос, който обобщава казаното дотук: имаме ли основание да предполагаме тракийска интерпретация на елинската иконографска схема.

Фактът за функционирането на паметника в тракийска среда обезмисля превода на чужд език на собствените идейни достижения в контактите между производител и потребител[40]. Ако в надписите това се налага поради отсъствието на тракийска писменост, то примерите за собствени изразни средства (дори и сред паметниците от Рогозенското съкровище) са достатъчни. По-скоро тук се касае за изборност при възприемането на мотиви, близки до религиозното мислене на траките, които отговарят на собствените им идеологически концепции, но и за използването на гръцкия образен език, за да се предадат идеите на гръцкия мит, който еленизиращата се тракийска върхушка добре познава[41].

Основание за тези идеи намирам и в предложената от мен дата на паметника. Приведените паралели са отнесени най-общо към IV в., а за по-точна дата на Рогозенската каничка смятам втората половина на века. Идея за подобно твърдение ми дава един паметник, оказвал изключително влияние върху изкуството на ранния елинизъм — фризът на Мавзолея в Халикарнас, дело на Скопас и неговата школа, пресъздаващ сцени от битките на елини с амазонки, в който се откриват и най-близките паралели на Херакловата фигура (обр. 9) и на облеклото на амазонката (обр. 4). От друга страна, необходимо е време между облечения Херакъл върху сребърната апликация за щит от Панагюрище[42] и голия херой от Рогозенската каничка. Още повече, че ако за Панагюрската апликация може да се предположи заимстването на мита на вербално ниво, то тук тракийският торевт е използвал готови схеми, създадени в гръцките ателиета, което е и неговото приобщаване към света на елинизма, белязано за Тракия от македонското присъствие след 341 г. пр.Хр.

---

[1] Б. Николов. Каните от Розенското съкровище. — Изкуство, 36 (1986), № 6, с. 26; Б. Николов, Сп. Машов, Пл. Иванов. Тракийското сребърно съкровище от Рогозен. — ИМСЗБ, 12 (1987), с. 49 сл.; Б. Николов, Сп. Машов, Пл. Иванов. Рогозенското тракийско съкровище. — В: Тракийското съкровище от Рогозен. С., БАН, 1988,119—124.

[2] Ив. Маразов. Героят в изображенията от Рогозенското съкровище. — Проблеми на изкуството, 20 (1987), № 2, с. 28 сл.; Ив. Маразов. Тракийската амазонка № 154 от Рогозенското съкровище. — Изкуство, 39 (1989), № 2, 29—34; Iv. Marazov. The Catalogue: Jug No 154. — In: The Rogozen Treasure. S., 1989, p. 184 f.

[3] Iv. Venedikov. The Hyperboreal Deities in the Thracian pantheon. — In: The Rogozen Treasure. Publishing House of the Bulgarian Academy of Science. S., 1989, 80-84; Ал. Фол. Политика и култура в Древна Тракия. С., Наука и изкуство, 1990, с. 83.

[4] За многобройните варианти на мита и името на Херакловия антагонист: J. Boardman. Herakles. Herakles and the Amazons (Labour IX). — In: LIMC, 5 (1990), p. 71; като най-популярен е вариантът с Хиполита (Apollod. 2, 5, 9).

[5] J. Boaedman. Op. cit., p. 71 ff.

[6] D. Bothmer. Amazons in Greek Art. The Clarendon Press, Oxford, 1957, p. 1f, Pl. I, 1 a-b; Fr. Brommer. Herakles. Die zwölf Taten des Helden in Antiker Kunst und Literatur. Böhlau verlag. Köln, Wien, 1979, 35, Taf. 23 a.

[7] D. Bothmer. Op. cit.; J. Boardman. Op. cit., p. 71 ff.

[8] D. Bothmer. Op. cit., Pl. 17/2, 33/1. При значителния брой паметници, разбира се, съмнението е спестено на зрителя, като е демонстриран изходът от двубоя: Херакъл държи амазонката за шлема ѝ — метопът от храм Е в Серинунт (D. Bothmer. Op. cit., p. 119 f, Pl. LXVI, 3); амазонката, изобразена коленичила пред Херакъл — метопът от Хефестиона в Атина (J. Boardman. Op. cit., No 1706); изобразена е паднала в краката на Херакъл — метопи от храма на Зевс в Олимпия и Съкровищницата на атиняните в Делфи (D. Bothmer. Op. cit., p. 120 f; 117 f; Pl. LXVI, 2).

[9] Изображението е интерпретирано като мечка единствено от: R. F. Hòddinott. The Thracians and their Religion. — In: The New Thracian Treasure From Rogozen, Bulgaria. British Museum Publications Ltd. London, 1986, p. 29; B. Hoddinott. Thracian Goddesses and Priestesses in the Rogozen Treasure. — In: The Rogozen Treasure. Papers of the Anglo-Bulgarian Conference. 12 March 1987. British Museum Publications Ltd. London, 1989, p. 45.

[10] С благодарност на ст.н.с. Люба Огненова-Маринова за споделените идеи : М. М. Кобылина. Поздние боспорские пелики. — МИА, 19 (1951), 136—170, рис. 2/2.

[11] Ив. Маразов. Героят в изображенията от Рогозенското съкровище..., с. 28; Ив. Маразов. Мит, ритуал и изкуство у траките. С., Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 1992, 269—285.

[12] Iv. Venedikov. Op. cit., p. 84.

[13] C. M. Kraay. Archaic and Classical Greek Coins. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1976, p. 35, 152, Pl. 5/95.

[14] Iv. Venedikov. Op. cit., p. 84. Според Р. Ходинот изобразената глава на кон е символ на богатствата на амазонките (R. Hoddinott. Op. cit., p. 29). Моето мнение съм изразил в § 2.

[15] Ив. Маразов. Тракийската амазонка..., с. 29 сл. Облеклото на амазонката (Аполон според Иван Венедиков) значително се отличава от дрехата на божеството с лък в ръка от каничка № 157 (също Аполон според Иван Венедиков), а паралелът с одеждите на Аполон върху ритон от Панагюрското златно съкровище за мен остава неясен, тъй като там Аполон е загърнат до кръста в мантия, а торсът му е останал гол (Iv. Venedikov. Op. cit., p. 81; 84).

[16] G. Rodenwaldt. Die Kunst der Antike (Hellas und Rom). Propyläen Kunstgeschichte (III). Berlin, 1927, Pl. 430. Богдан Николов тълкува изобразената хламида за развързания пояс на амазонската царица, като освен това той наблюдава отляво лък, който аз не мога да видя (Б. Николов. Цит. съч., с. 26).

[17] Подобен извод застъпва и Петър Цацов в интерпретацията си на сцената върху каничката (П. Цацов. Изобретателни програми на тракийското изкуство в ранния елинизъм. — Археология, 1987, № 4, с. 20).

[18] Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., Български художник, 1973, № 235; Ив. Маразов. Героят в изображенията от Рогозенското съкровище..., с. 28; Б. Николов, Сп. Машов, Пл. Иванов. Рогозенското тракийско съкровище..., с. 124. Иван Маразов привежда като аналог на изображението върху набузника бронзова апликация (вероятно от въоръжение) от Virginia Muzeum с изображение на сатир, доста подобно що се касае до позата на фигурата, но различна по отношение на действието, което тя извършва (Ив. Маразов. Ритоните в Древна Тракия. С., Български художник, 1978, с. 147, фиг. 133).

[19] Не бих интерпретирал показаната част от лъвската кожа като атрибут на Херакъл (Б. Николов, Сп. Машов, Пл. Иванов. Рогозенското тракийско съкровище..., с. 119 сл.; Iv. Marazov. Op. cit., p. 184), а по-

скоро свидетелство за небрежно третиране (непознаване?) на детайлите от тракийския торевт при копиране на иконографска схема, създадената в чужда културна среда.

[20] J. Boardman. Op. cit., No 29 ff.

[21] D. Bothmer. Op. cit., p. 119 f, Pl. LXVI, 3.

[22] L. Ognenova-Marinova. Les motifs décoratifs des armures en Thrace au IVe siècle av. n. ère. — Actes du premier Congrès International des études Balkaniques et sud-est Européennes. II. Archéologie, Historie de l'antiquité, Arts. S., 1969, p. 403, note 29; D. Bothmer. Op. cit., p. 215 f, Pl. LXXXVIII; G. M. A. Richter. The Sculpture and Sculptors of the Greeks. Iale University Press, New Haven and London (4th ed.), 1970, p. 68, fig. 111; J. Boardman. Op. cit., No 2458.

[23] M. Алпамов. Художественные проблемы искусства Древней Греции. M., Искусство, 1987, обр. 159.

[24] J. Boardman. Op. cit., No 2459.

[25] Skythische kunst. Altertümer der Skythischen Welt. Mitte des 7. bis zum 3. Jahrhundert v.u. Z. Aurora — Kunstverlag, Leningrad, 1986, Abb. 200.

[26] А. П. Манцевич. Курган Солоха. Публикация одной коллекции. Л., Искусство, 1987, кат. № 53.

[27] J. Boardman. Op. cit., p. 71 ff.

[28] Д. С. Раевски. Елинските художествени занаяти в Скития и Тракия. — Изкуство, 35 (1985), № 2, 22—26.

[29] М. М. Кобылина. Цит. съч., с. 136 с л.

[30] Л. Огненова-Маринова. Казанлъшката гробница — шедьовър на тракийското изкуство. — В: Сб. Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, с. 21.

[31] Ив. Маразов. Наколенникът от Враца. С., Български художник, 1980, с. 7 сл.

[32] Ив. Маразов. Тракийската амазонка..., 29—34.

[33] H. A. Shapiro. Amazons, Thracians and Scythians. — GRBS, 24 (1983), No 2, p. 106, note 9; 114.

[34] Ibid., 107—110.

[35] Херодот. История (прев. П. Димитров). С., Наука и изкуство, 1990; М. М. Кобылина. Цит. съч., 136—170.

[36] Ив. Маразов. Тракийската амазонка..., 29—34.

[37] R. Peter. Hercules. — In: Lex. Myth., 1-2 (1884), 2263 f, 2259 f; S. J. Schwarz. Hercle. — In: LIMC, 5 (1990), p. 253, No 364, 395.

[38] R. Peter. Op. cit., 2259 f.

[39] Иван Маразов смята, че изобразената сцена не е от мита за Херакъл и Хиполита, тъй като тук героят е победен, а такъв случай Херакъл не е записал в своята биография (Ив. Маразов. Тракийската амазонка..., с. 31).

[40] Според Иван Маразов гръцкият мит е станал език, чрез който траките са изразили своите мито-ритуални представи (Ив. Маразов. Тракийската амазонка..., с. 34).

[41] С тези думи се разграничавам от тълкуването на Херакловия образ като гръцка форма на местен херой (Ив. Маразов. Героят в изображенията от Рагозенското съкровище..., с. 28 сл.; R. Hoddinott. Rogozen and Thracian Religion: The Indo-European Factor. — In: The Rogozen Treasure. Papers of the Anglo-Bulgarian Conference, 12 March 1987. British Museum Publications, London, 1989, p. 51; B. Hoddinott. Op. cit., p. 45). Своето мнение бих подкрепил с едно съизмеримо събитие: изпълнените от гръцки певци песни за „широката Спарта" и „седмовратната Тива" на сватбата на дъщерята на тракийския цар Котис в първата половина на IV век пр. Хр. (Athen. 4, 131a). Щастливо съвпадение е и посвещение на Хермес и Херакъл (средата на III век пр. Хр.) от двама посветители, единият от които се е нарекъл Трибалос (Γρίβαλλὸς), открито в гимнасион в Ай-Ханум, Афганистан (Александрия Оксиана в Бактрия?), а информацията дължа на колегата Никола Теодосиев, за което му благодаря (Г. Кошеленко. Греческий полис на Эллинистическом Востоке. М., Наука, 1979, с. 154). Този проблем е дискутиран по-обстойно във втора глава на дисертацията ми: „Херакъл (Херкулес) в Тракия. IV век пр. н. е. — IV век от н.е." С., 1992.

[42] Б. Филов. Паметници на тракийското изкуство. — ИБАД, 6 (1916/18), 18—21, табл. III-1; К. Рабаджиев. Херакъл върху апликацията от Панагюрище (проблеми на интерпретацията). — ГСУ ИФ, LXXXVII (1994), книга „Археология" (под печат).

Héraclès et Hippolyte. Contribution à l'interprétation du petit broc No 154 du Trésor de Rogozen

K. RABADŽIEV

(Résumé)

Dans cet article est discutée l'interprétation dans la littérature moderne de la frise en relief sur le petit broc No 154 du Trésor de Rogozen. L'auteur argumente l'interprétation de la scène comme une lutte entre le demi-dieu grec, Heraclès, et la reine des Amazones, Hippolyte, qui est aussi un mythe populaire et un sujet plastique dans l'art hellénique. Sur la base de monuments sortis des ateliers helléniques est supposé un prototype qui avait été copié par le maître thrace, pas assez habilement d'ailleurs, si l'on en juge d'après les critères esthétiques de l'art grec. Ce qui explique aussi les différentes interprétations du code plastique dans l'approche de la scène et l'interprétation des idées qu'elle avait suscitées chez ceux parmi lesquels elle avait fonctionné. La datation de la fabrication du broc prend en considération aussi la date du Mausolée à Halicarnasse, dans le relief avec l'amazonomachie, sur lequel sont également les parallèles les plus proches des deux combattants.

Tout cela donne raison à l'auteur de considérer que l'apparition de cette scène en Thrace hellénistique témoigne non tellement d'une interprétation thrace du sujet que d'une aspiration évidente à adhérer à la culture hellénique dont la langue mythologique n'est pas étrangère à l'aristocratie thrace prohellénisante.

Ранновизантийски скални обекти от района на Крива река, Република Македония*

БЛАЖО ГЕОРГИЕВСКИ

До неотдавна Североизточна Македония бе една от най-слабо проучените области в новата държава, особено в археологически аспект. Малкото данни в научната литература се основават главно на случайни находки, откривани от селяните при обработката на земята или изграждане на частни и обществени постройки.

През последните години археологическите проучвания в Република Македония видимо напреднаха. Започна планомерно изследване на нейната територия, свързано с програмата по изработване археологическа карта на страната. Последваха краткотрайни разкопки, обикновено със защитен характер. Това в пълна степен се отнася до разглеждания в настоящата статия район. Резултатите от изследването на този богат на археологически паметници край са още начални и непълни[1]. Все пак някои от проучванията неочаквано дадоха информация, която по своето значение надхвърля местния принос.

Геоморфологическите особености на този дял от Македония са ясно изразени. Западно е територията на община Куманово, свързана с географските и историческите граници на областта Жеглигово. Просторното Жеглиговско поле изцяло е обградено с висок планински венец, на чиято източна част най-забележителна точка е Страцин — естествена твърдина и граница. На тази народна бариера е и административната граница между ранноримските и късноримските провинции Moesia и Thracia срещу Dardania и Dacia Mediterranea[2].

Районът е преобладаващо планински и труден за комуникации. Долината на Крива река е единствената естествена връзка, по която са минавали културните влияния между Запада и Изтока. По този не съвсем удобен път, използван още в праисторическо време, е воделът и античната комуникация от Scupi към Pautalia[3]. Археологическите находища са концентрирани именно на пътното трасе, в близост до реката и тесните плодородни низини, докато в планините селищата са били малко на брой.

Сред регистрираните археологически обекти от няколко културноисторически епохи и от различни видове, особено значима е категоризацията на укрепените селища. Тези обекти имат различно местоположение, обусловено от функциите, характера и необходимостите на времето, когато са строени. Процентно най-много са твърдините, издигнати или обновени през IV—VI в. Те спадат към вече добре познатите видове на военни, цивилни и военно-цивилни крепости. Добрата съхраненост на тези обекти позволява и без археологически разкопки да се види големината, обликът, фортификационната система и градоустройството на всяка от тях. По-прецизната хронология пък е възможна благодарение на богатия подвижен материал, намиран по повърхността.

Тук ще се спра на шест твърдини, спадащи към различни видове, но с еднаква датировка. Става дума за късноримски и ранновизантийски крепости, които бяха технически заснети през последните няколко години при работа върху цялостното топографско картографиране на древните обекти в района на Крива Река. Освен териториалната близост и еднаквата датировка, тези паметници имат още една интересна подробност. На тях са констатирани редки обекти (къщи с по-малки помощни помещения, скални стълби, ходници, канали и др.), които изцяло или частично са издълбани в камъка. Напомням, че в известната литература засега те са без аналогии в подобните твърдини от Македония и извън нея[4].

Големо Градище, Конюх.

Тази крепост не е непозната в научната литература[5]. Намира се на 18 км източно от Куманово и на около 2 км северно от с. Конюх. Селището без съмнение е най-голямото и най-значителното в района на Крива Река. Явно е късноримско и ранновизантийско средище на светската и духовната власт. Твърдината край Конюх е и последен дардански пункт при преминаването в Средиземноморска Дакия и главен контролен пункт на участъка Скупи-Пауталия.

Останките на Големо Градище са наистина впечатляващи. Цялото пространство на акропола е пресечено от скални стълби, канали, проходи, между които са разположени жилищни постройки. Особено интересен комплекс са няколкото обекта, врязани изцяло в скалата западно от акропола. Повечето от тях са малки помещения, имащи спомагателни функции спрямо една голяма сграда, вероятно използвана за живеене. Последната притежава всички елементи за удобен бит: прозорци, врата, издялани в камъка маса и седалки край нея.

Освен тези свързани с ежедневния живот обекти, на конюшкото Големо Градище са регистрирани и мащабни скални всичания, очевидно отнасящи се към фортификацията на града. С такава цел е и извършеното регулиране в коритото на Крива Река, чийто бряг е издълбан в скалата в права линия паралелно на северната крепостна стена.

Пещер, Шопско Рударе.

Намира се на 2 км източно от конюшкото Големо Градище и на същото разстояние от с. Шопско Рударе. Това е по-малко, укрепено късноантично село, на чиято северна страна се издига гол скален връх с почти вертикални склонове. Градоустройствената схема на този дял от селището е много интересна. Около петдесет по-големи и по-малки обекта са изцяло или частично вдълбани в долната част на отвесната скала. Открояват се редове равномерно всечени дупки за дървени носещи греди.

Долно Градище, Филиповци.

Обектът се намира на 8,5 км западно от Кратово[6], на дълъг скален рид, издигащ се високо над река Петрошница. Твърдината обхваща територия с прибилизителна големина 1 ха. Тя е изцяло оградена със здрава стена, следваща конфигурацията на терена. Вероятно това е късноантичен кастел, контролирал част от пътя, водещ към рударската Кратовска област.

Вътрешността на крепостта е покрита с правилно ориентирани основи на гъсто разположени сгради. Впечатляващо е, че селището е изградено по план и според предварително замислена схема, отговаряща най-добре на терена. Интересни обекти на филиповското Долно Градище са една цистерна и десетина по-малки помещения, издълбани в скалата. Намират се в южния дял на твърдината, който е силно ерозирал. В основата на тези обекти се наблюдават плитки и дълбоки конусовидни врязвания в скалата, които заедно с големия брой фрагменти от питуси, недвусмислено показват функциите на помещенията.

Долно Градище, Опила.

Обектът се намира западно от Крива Паланка, приблизително на 1,5 км от шосето Куманово—Крива Паланка[7]. Развалините са на десния бряг на Крива Река върху масивен равен рид, доминиращ над околността. Позицията на тази крепост е изразено стратегическа. Тя е издигната на място, откъдето могат да се контролират двата прохода от провинция Дардания към Дакия: северният, който през

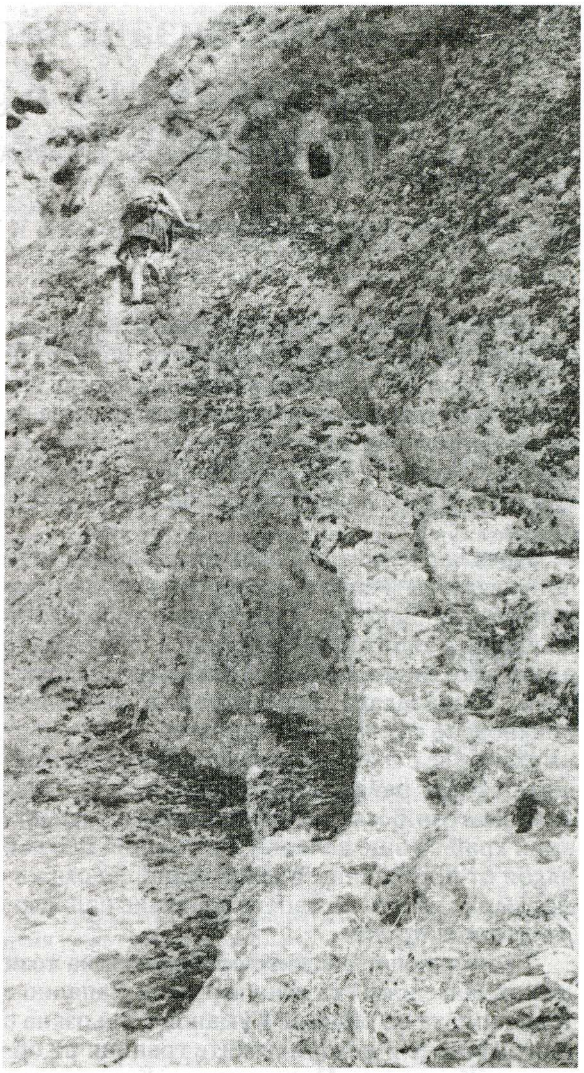

1

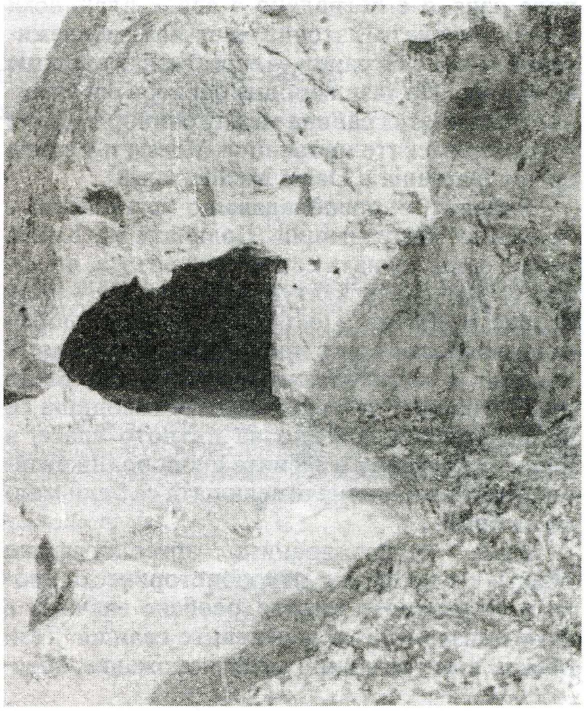

2

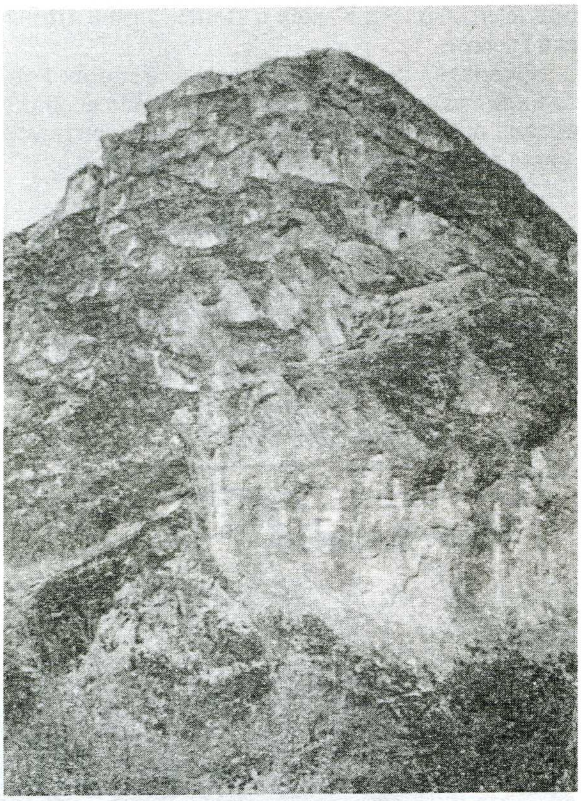

3

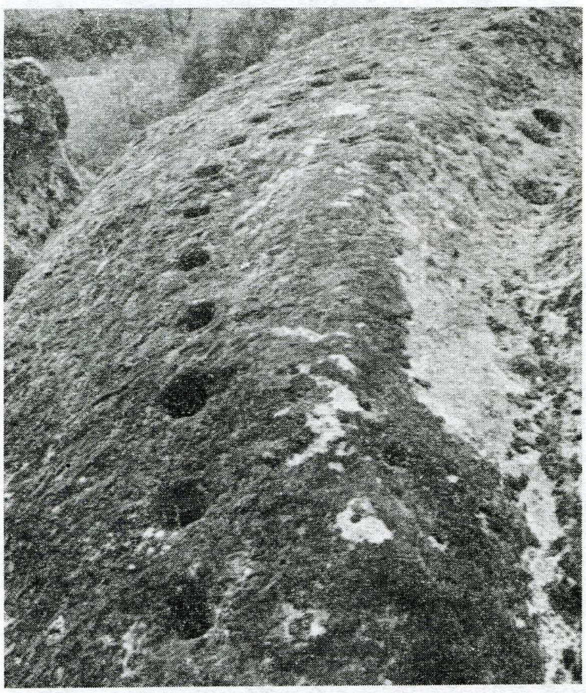

4

• *Обр. 1. Големо Градище. Конюх — общ изглед. Fig. 1. Golemo Gradište. Konuh — vue générale*
• *Обр. 2. Големо Градище. Конюх — вход към пещерата. Fig. 2. Golemo Gradište. Konuh – entrée vers une grotte*

• *Обр. 3. Пещер, Шопско Рударе — общ изглед. Fig. 3. Pešter, Šopsko Rudare — vue générale*

• *Обр. 4. Пещер, Шопско Рударе — редове от дупки за греди. Fig. 4. Pešter, Šopsko Rudare — rangs de trous pour poutres*

Страцин води към Славишкото поле, и южният, който на изток пробива към долината на Крива Река.

Останки от архитектура се откриват рядко на няколко места, където почвата е оголена от ерозия. Там се забелязват и сгради, чиито основи са вдълбани в скалата. На това място е регистриран много интересен обект, какъвто досега не е откриван в нашите краища. Става дума за тунел, всечен между скалите на западния дял от селището. Той е широк 3 м и висок повече от 2 м. Търсейки заровени съкровища, любопитните селяни отдавна са го прокопали на дължина от 30 м. Може би пред нас се очертава таен изход, за какъвто така често се споменава в легендите за всяка твърдина.

Град, Канарево.

Обектът се намира на 20 км източно от Куманово и на около 2 км североизточно от с. Канарево[8]. Лежи на доминиращ скален рид, който се издига на десния бряг на р. Градошница, непосредствено преди вливането ѝ в р. Петрошница.

Град се очертава като голямо късноантично село. В някаква степен животът там е продължил и през средновековието. В централната част на селището се вижда голяма плоска скала, леко спускаща се на юг. Територията е естествено защитена от три страни. Изкачването е възможно единствено от северната страна по ниска седловина, която е пресечена от тесен канал с посока изток—запад. Каналът има почти отвесни стени и е врязан в скалата по цялата си дължина. В централния и южния дял на укреплението се откриват и няколко сгради, вероятно с правоъгълна основа.

Жеглиговски Камен, Младо Нагоричане.

Жеглиговски Камен е известен още като Костоперска Карпа или Св. Петка. Намира се приблизително на 9 км източно от Куманово, край новия път Куманово—Крива Паланка[9]. Става дума за комплексно археологическо находище (праистория, античност, средновековие), чиято главна територия се намира върху масивна базалтова плоча с почти отвесни склонове. На самото плато се откриват останки от зидани постройки и многобройни следи от проходи, стълби, сгради, врязани направо в скалата.

През 1987—1988 г. на Жеглиловски Камен частично бе разкопан и проучен комплекс от няколко свързани помещения, изцяло вдълбани в меката скала-туф[10]. Все още не са определени функциите на обекта и това се дължи на непълните археологически проучвания. Като предварителна хипотеза може да се предложи идеята, че по-голямата част или целият обект е бил използван за събиране на дъждовната вода, т.е. като цистерна. За такава роля говорят изсечените канали, резервоари и останките от хидрофобна мазилка, оцеляла в почти всички части на комплекса[11].

В края на нашия преглед ще посочим, че подобни следи се намират само на още един обект в Република Македония. На хълма Маркови Кули край Прилеп се откриват идентични паметници с тези от района на Крива Река. Напомням, че датировката на обектите от Маркови Кули е в тясна връзка с хипотезата за живота на славянското племе берзити през X—XI в.[12] Подобно датиране имат и останките на конюшкото Големо Градище. Това хронологическо определяне се основава на предпоставката, че скалните обекти на Голямо Градище са килии на отшелници. Времето на тяхното създаване вероятно е периодът на разцвет в монашеския живот — XI в.[13]

Редица въпроси около функционалната, хронологическата и културноисторическата същност на разглежданите обекти остават все още открити. Без цялостни археологически разкопки те могат да бъдат решени само в сферата на научните предположения. Едно обаче е сигурно, всички досега познати обекти се намират в рамките на къснoримски и ранновизантийски укрепления-селища, имащи приблизително еднаква датировка — IV—VI в. Забележително е, че някои от тях не следват градоустройствената схема на селището, което е белег, че биха могли да са изсечени в скалите в последните години от съществуването на селището или непосредствено след загиването му, т.е. след VI в. Това се отнася особено за обектите от акропола на селището при Жеглиговски Камен и Пещер при с. Шопско Рударе.

Очертава се и вторият важен въпрос: кои са били създателите на тези според нас необикновени обекти? Кой е живял сред суровите условия и сивотата на студените голи скали?

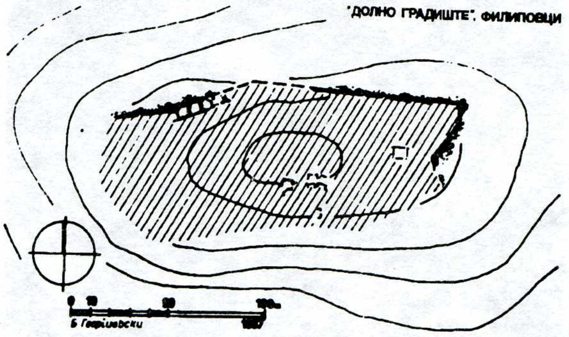

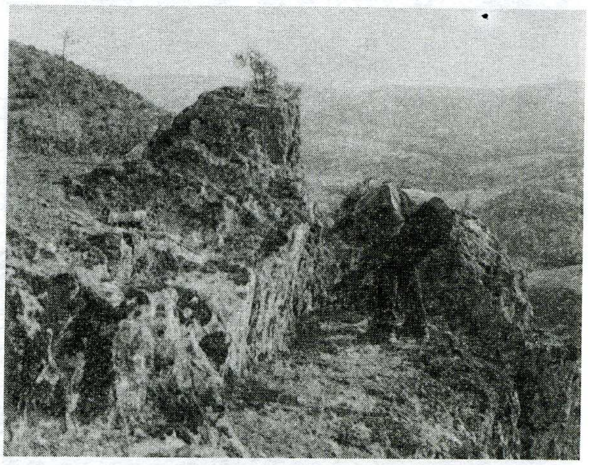

5

6

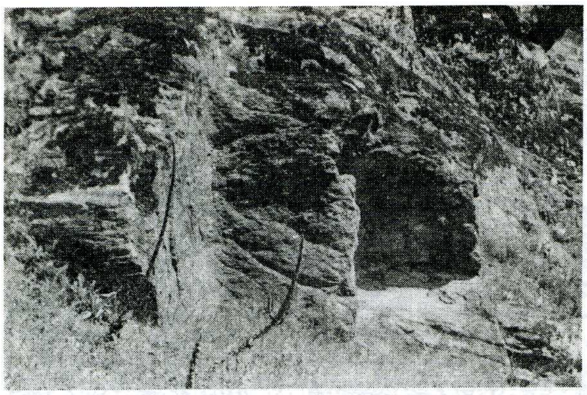

7

- *Обр. 5. Долно Градище, Филиповци: а) общ план; б) цистерна на скалите. Fig. 5. Dolno Gradište, Opila: a) plan général; б) citerne dans les rochers*
- *Обр. 6. Долно Градище, Опила – изкуствена пещера. Fig. 6. Dolno Gradište, Opila – grotte artificielle*
- *Обр. 7. Долно Градище, Опила – скална ниша. Fig. 7. Dolno Gradište, Opila – niche de roche*
- *Обр. 8. Град, Канарево – план. Fig. 8. Grad, Kanarevo – plan*
- *Обр. 9. Град, Канарево – общ изглед. Fig. 9. Grad, Kanarevo – vue générale*
- *Обр. 10. Жеглиговски Камен, Младо Нагоричане – план на скална църква. Fig. 10. Žegligovski Kamen, Mlado Nagoričane – plan d'une église rupestre*
- *Обр. 11. Жеглиговски Камен, Младо Нагоричане – вътрешност на скална църква. Fig. 11. Žegligovski Kamen, Mlado Nagoričane – intérieur d'une église rupestre*

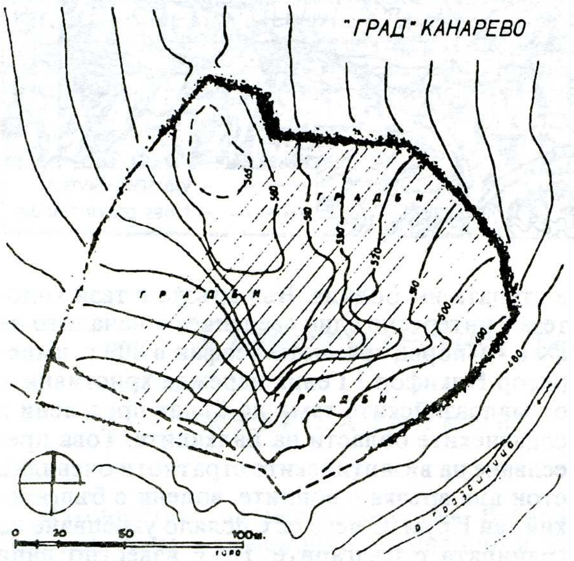

8

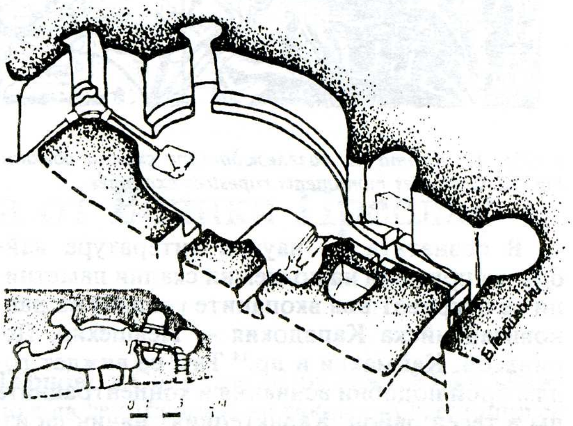

10

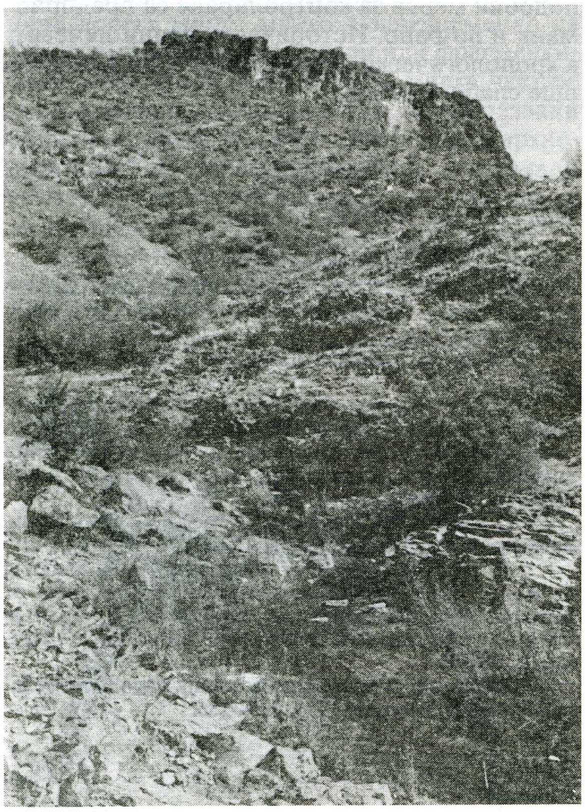

9

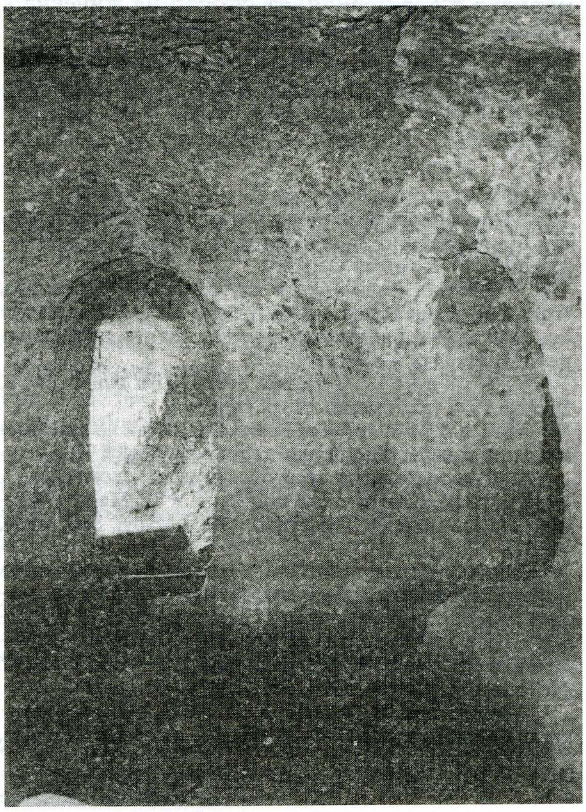

11

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ

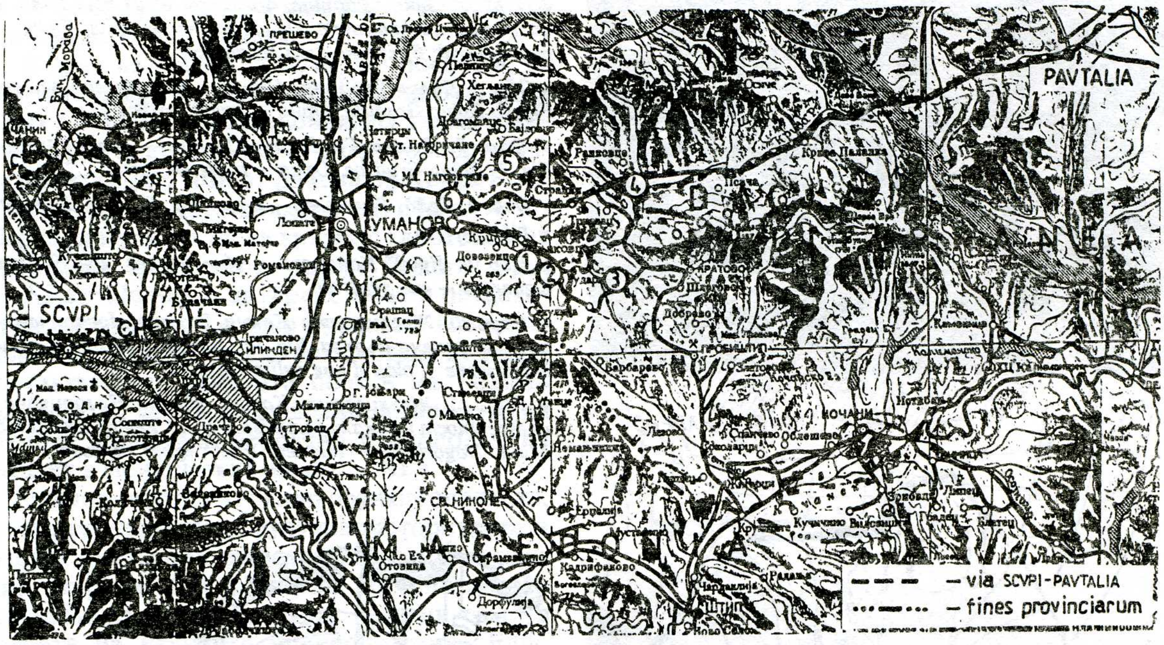

12

• *Обр. 12. Карта на разглежданите скални обекти.*
Fig. 12. Carte des monuments rupestres examinés

В познатата ни научна литература най-близки примери на подземни скални паметници се откриват във вкопаните градове на ранновизантийска Кападокия — Невшехир, Деринкьой, Каймакли и др.[14] Там се виждат голям брой подобни всичания и концентрацията им в тесен район. Характерният начин на изработка и специфичният способ на живеене в такива места насочва към мисълта, че в района на Крива Река са били заселени малоазийци. Те са изградили жилища, подобни на тези в старата им родина. Във връзка с тази хипотеза е интересно едно сведение от началото на IX в.[15] Според хрониста Теофан в 809 г. император Никифор I Геник нарежда християните от малоазийските теми да бъдат преселени в славянските области на Балканите. Това преселване на византийските стратиоти очевидно стои във връзка с войните, водени с българския хан Крум. С него се е целяло укрепване на границата с българите. Не е известно дали подобни мерки за контролиране са предприемани и по-рано. Исторически данни липсват, а хронологическите податки са скромни и все още слабо познати.

---

[*] Предложената за печат статия на Блажо Георгиевски е преведена на български език и представена в редакцията от Николай Овчаров.

[1] Археологическа карта на общините Куманово, Кратово и Крива паланка (вътрешна информация и документи на Републиканския завод за защита паметниците на културата — Скопие).

[2] I.Miculčič. Teritorija Scupa, Živa Antika, sv. 2, Skopije 1971 (вж. приложената карта).

[3] Б. Георгиевски. Римски патишта во кумановскиот регион. — Macedoniae acta Archaelogica 10.

[4] За произхода на тези обекти пръв споменава: I. Mikulčič. Kasnoantička utur ħenja u SR Macedoniji — pokušaj klasifikacije, Materijali, XXII, Novi Sad, 1986, s. 107.

[5] За останките при Конюх е писано повече пъти. Най-подробни данни и техническо заснемане на твърдината при локалитета Големо Градище дава: И. Микулчиќ. Безимени градови код Коньуха и Дренова. — Археолошки преглед, 15. Београд, 1973, 177—182; същият: Историја, Х. Скопје, 1974, 366—368, и пос. лит.

[6] Tabula Imperii Romani, K-34, 54; Б. Георгиевски. Долно Градиште—Филиповци. — Arheološki Pregled, 1987. Ljubljana, 1989, 131—133 и пос. лит.

[7] Tabula Imperii Romana, K-34, 93.

[8] Tabula Imperii Romana, K-34, 67.

[9] Б. Георгиевски. Жеглиговски Камен — Костоперска карпа. — Arheološki Pregled, 1987. Ljubljana, 1989, 56—59 и пос. лит.

[10] Камък от вулканичен произход, който се дълбае лесно.

[11] Б. Георгиевски. Подземниот објект кај Куманово. — Лихнид, 7, Охрид, 1989, 95—99.

[12] Б. Бабиќ. Метеријалната култура на македонските Словени во светлината на археолошките истражувања во Прилеп. Прилеп, 1986, с. 26.

[13] С. Радојчиħ. Црква у Коньуху. — Зборник радова византолошког института, САН, XXI, Београд, с. 4.

[14] Интересни податки за общите културни влияния от Изток, намерили отражение в някои паметници от Източна Македония, могат да се видят у: К. Трајковски. Ранохристијанска гробница во Мородвис. — Лихнид, 7, 89—94.

[15] Византийски извори за историју народа Југославије, I (кн. 3). Београд, 1955, 235—236.

Monuments rupestres de la haute époque byzantine de la région de Kriva reka, en République de Macédoine

B. GEORGIEVSKI

(Résumé)

Cet article est le rapport présenté à Sofia en 1990 par l'archéologue macédonien, Blazo Georgievski, mort dans des circonstances tragiques. Il s'était proposé comme objectif à long terme l'étude des monuments rupestres dans les régions de Kumanovo et de Kriva Palanka qui représentent de l'intérêt pour les spécialistes. La mort tragique ne lui a pas permis de terminer ses recherches. Cependant, on trouvera dans la recherche préliminaire quelques-uns des monuments nouvellement découverts, tels Golemo Gradište, près du village de Konjuh; Pešter, près du village de Šopsko Rudare; Dolno Gradište, près de Filipovci; Dolno Gradište, près du village d'Opila; Grad, près du village de Kanarevo; Žegligovski Kamen, près du village de Mlado Nagoričane. L'auteur parvient à l'idée que les monuments rupestres (habitations, passages secrets, défilés) datent de la période IVe—VIe siècles, mais qu'une partie de ces monuments peut être datée jusqu'au XIe siècle. Il les rapproche des monuments analogues de Capadoce et suppose qu'ils sont dûs à une population provenant d'Asie mineure, qui s'était instalée dans les Balkans.

NIKOLAJ OVČAROV

Осветителни тела от Велики Преслав

ЖИВКО АЛАДЖОВ

Източниците на осветление във Велики Преслав не са разглеждани специално, а за средновековните осветителни тела не е отделяно досега много място. Същевременно на бял свят излязоха доста цели или фрагментирани светилници, като само за малка част бе своевременно съобщено. Тук са използвани наличните данни от обект „Преславска архиепископия" и някои публикувани материали като подтик по-обобщаващо изследване в тази област.

Метални свещници: Публикуван от Т. Тотев (обр. 1) е фрагмент от четирикрак свещник с мотива двуглаво конче, който на базата на местонамирането и на аналогии от Велико Търново и Силистра се датира в XIII в.[1] Важно е да се отбележи, че такъв тип свещници се запазват доста късно, дори до Възраждането[2]. Много е вероятно намерените в Преслав метални крачета, оформени като животински лапи, да са от подобни по характер три- или четирикраки свещници, но за съжаление на по-запазени фрагменти досега не сме попаднали.

Глинени лампи: Един такъв, почти изцяло запазен екземпляр (обр. 2) бе открит при разкопките на ранната северна крепостна стена[3]. Представлява паничкообразен съд (долен диаметър 68 — 72 мм; горен — 88—92 мм и височина 22 мм), със слив (улей) и дръжка в срещуположния край, която сега не е запазена. В средата е оформен полусферичен купол (диам. 50 и вис. 25 мм) с два отвора — овален отгоре (25x20 мм) и кръгъл отпред към слива (диам. 8 мм). Между полусферичната част и околовръстния брод е оформен улей с ширина 6—12 мм и дълбочина 15—16 мм. Няма съмнение, че горният отвор е бил за фитила на лампата, а страничният е свързвал централната кухина с околовръстния улей. Тъй като страничният отвор не е на нивото на дъното

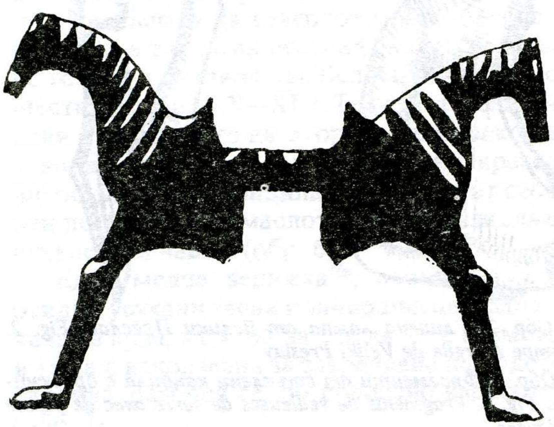
1

• Обр. 1. Фрагмент от бронзов свещник с двуглаво конче. Fig. 1. Fragment de bougeoir de bronze avec un petit cheval à deux têtes

на двете части, а на 6—8 мм по-високо от него, най-вероятно е била използвана и вода наред с маслото, както се практикува и до днес. С това се е целяло най-вече икономичност, но и безопастност при употребата. Местонамирането на лампата над рушевините на ранната северна крепостна стена, начинът ѝ на изработка, включително посипването на дъното с пясък, ме карат да мисля, че лампата е изработена по времето на Първото българско царство, най-късно до началото на XI в.[4]

Стъклени кандила: От тях са открити два характерни фрагмента. От стъклената част са запазени късове от право устие, без устен ръб с малки дръжчици (обр. 3), които се залавят от самото устие. При разкопките на Преславската патриаршия са открити два по-запазени фрагмента. Първият[5] е с бледозелен цвят, прозрачно стъкло с въздушни мехурчета в него. Диаметърът на съда е бил около 65—70 мм. Запазената сега височина на фрагмента е 30 мм, а дебелината на стената е 2 мм. Дръжчицата е с размери: диам. на сечението — 3,5 мм, височина 27 и ухо 4х11 мм. Вторият[6] фрагмент е, изглежда, от по-фин съд, който е имал подобен диаметър. Стъклото е белезникаво, също с мехурчета, но стената е по-тънка — под 1 мм. Запазената височина на фрагмента е 25 мм. Дръжката е подобна на горната, диаметърът на сечението е 3,5 мм, височината — 23 мм. Ухото е с размери 4х8 мм. Възстановяването на стъклената част като трапезна чашка или конус, но без столче, снабдена с три дръжчици — уши по горния ръб, не представлява трудност.

От металния носач на кандилата са запазени добре също два броя, а Д. Овчаров[7] е публикувал още един от Преслав — (Чупката) като бронзова верижка. Първият[8] е изработен от медна тел в две сечения. От по-дебелата е оформена широко отворена кука (обр. 4), а в другия край завършва с ухо. В него се залавят трите по-тънки телчета, които и в двата си края имат уши. В долния край на последните са закрепени три малки кукички, направени от същата по сечение тел. Тези последните се закачат за стъклената част на кандилото, в оформените в горния край дръжчици. Общата височина на носача е 27—28 мм.

Вторият метален носач[9] също е изработен от медна тел (обр. 5), но е с малко по-сложно изпълнение. Горната кука е от същата по сечение (1,5 мм) тел, но трите продължения надолу са от значително по-тънка медна телчица (0,5 срещу 1 мм). След като са прекарани през ухото, всяка една от тях е прегъната на две и са сплетени. За съжаление долните им части не са се съхранили, но несъмнено те са завършили с по едно ухо, за което е била закрепена кукичката, която от своя страна се е захващала за стъкления съд. Размерите на носача са подобни на предходния, запазената дължина е

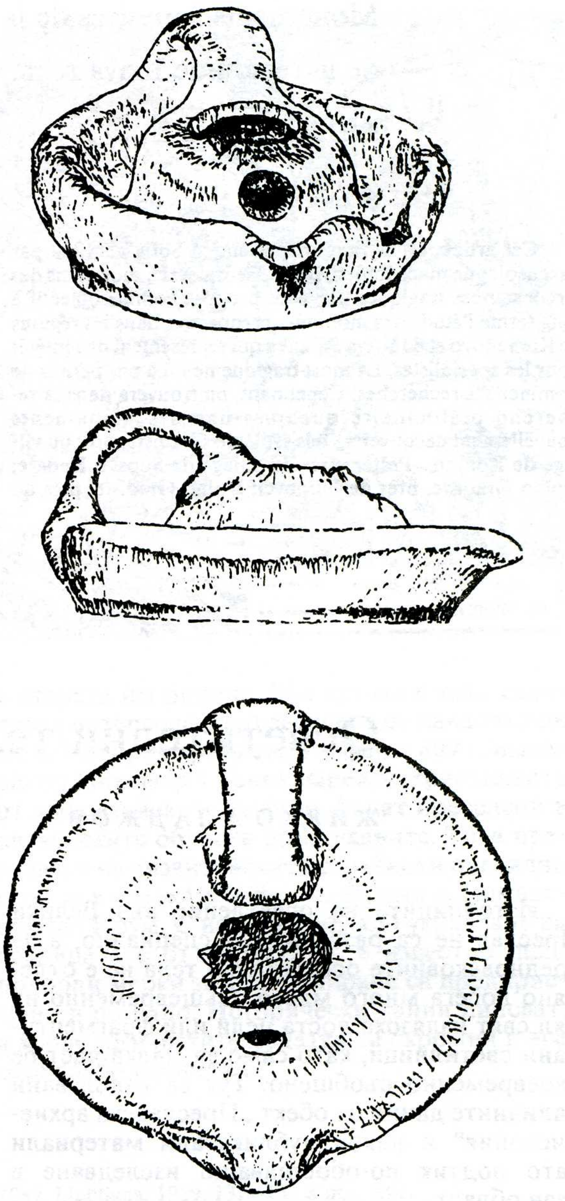

2

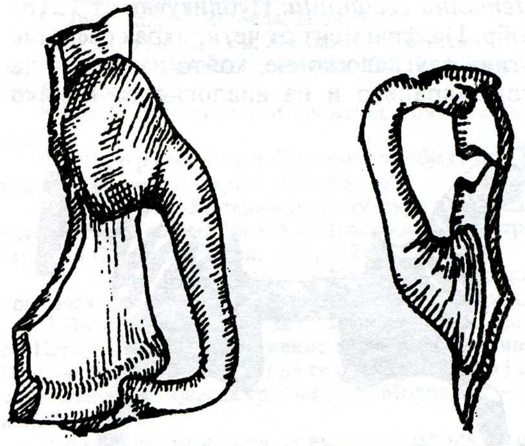

3

• *Обр. 2. Глинена лампа от Велики Преслав. Fig. 2. Lampe d'argile de Veliki Preslav*

• *Обр. 3. Фрагменти от стъклени кандила с дръжчици. Fig. 3. Fragments de veilleuses de verre avec de petites poignées*

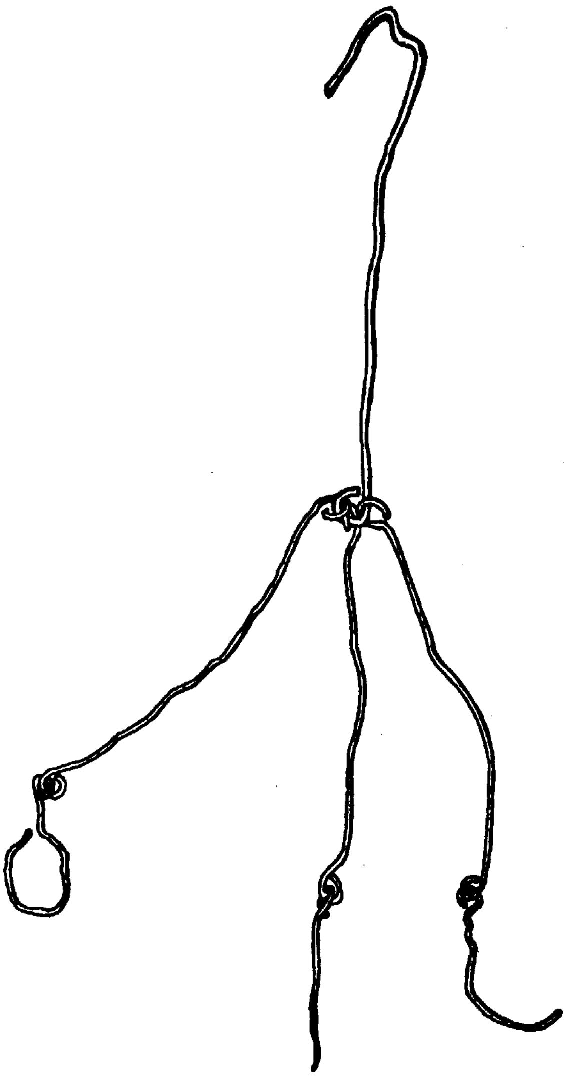

4

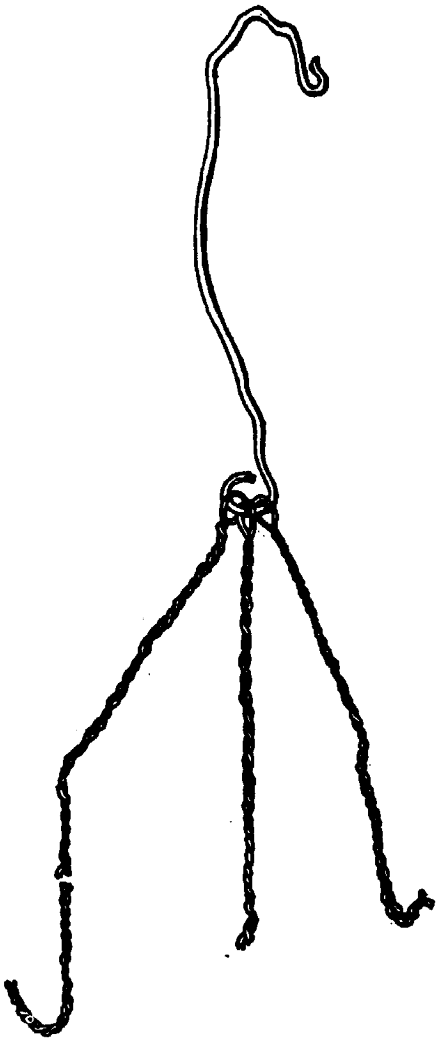

5

- *Обр. 4. Метални носачи на стъклени кандила. Fig. 4. Supports métalliques de veilleuses de verre*

- *Обр. 5. Метален носач на стъклено кандило. Разкопки на Преславската патриаршия. Fig. 5. Support métallique de veilleuse de verre. Fouilles du Patriarcat de Preslav*

24 см. Местонамирането на отделните детайли — в дъното на северното разклонение на клоаката и в рушевините над баните, показват, че този вид кандила във Велики Преслав е съществувал още в X—XI в. Те остават непроменени и по времето на Второто българско царство, а подобни са намерени и на Царевец[10]. Фитилът на тези кандила се е крепял от свободен поплавък над маслото, което е изпълвало стъклената чашка (обр. 6).

Една медна верижка[10а], съставена от S-овидни усукани звена и завършваща с една кукичка в края, ме кара да мисля, че е възможно и тя да е използвана за закрепване на подобни кандила, разбира се, по-прецизно изработени (обр. 7).

Керамични светилници: Запазени са два по-цели фрагмента, които заслужават нашето внимание. Керамичните светилници от този тип имат обикновено конусовидно столче, цилиндрична средна част и паничкообразен горен край. Дръжката се разполага или в средната част или пък се залавя и за паничкообразния завършек. Последният бива по-разлат и плитък или с по-извисени стени и снабден със слив (улей) (обр. 8). Паничката е покрита изцяло отвътре със зелено-кафява глазура, а отвън частично и на петна. При единия екземпляр[11] диам. на паничката е 11 см при височина 3 см, а дъното е напълно плоско. При втория[12] диаметърът е 10 см, а височината е 3,5 см. В средата на дъното е оформена пъпка.

Конструкцията на тези светилници позволява по мое мнение една универсална употреба. Той може еднакво добре да се използва и като кандило със свободен пламък, и като свещник, особено при втория екземпляр, където изпъкналостта в средата на дъното позволява и по-добро закрепване на свещта.

Характерните особености на керамиката, глазурата и местонамирането недвусмислено

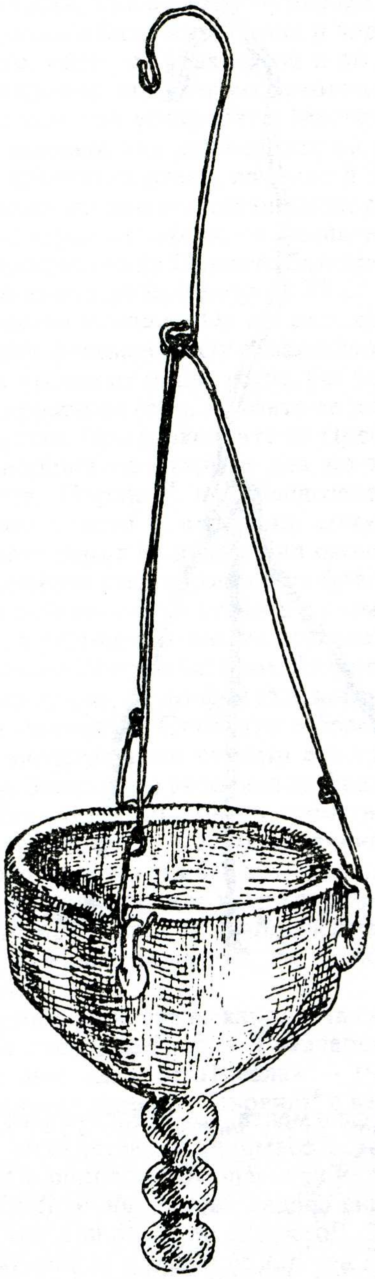

6

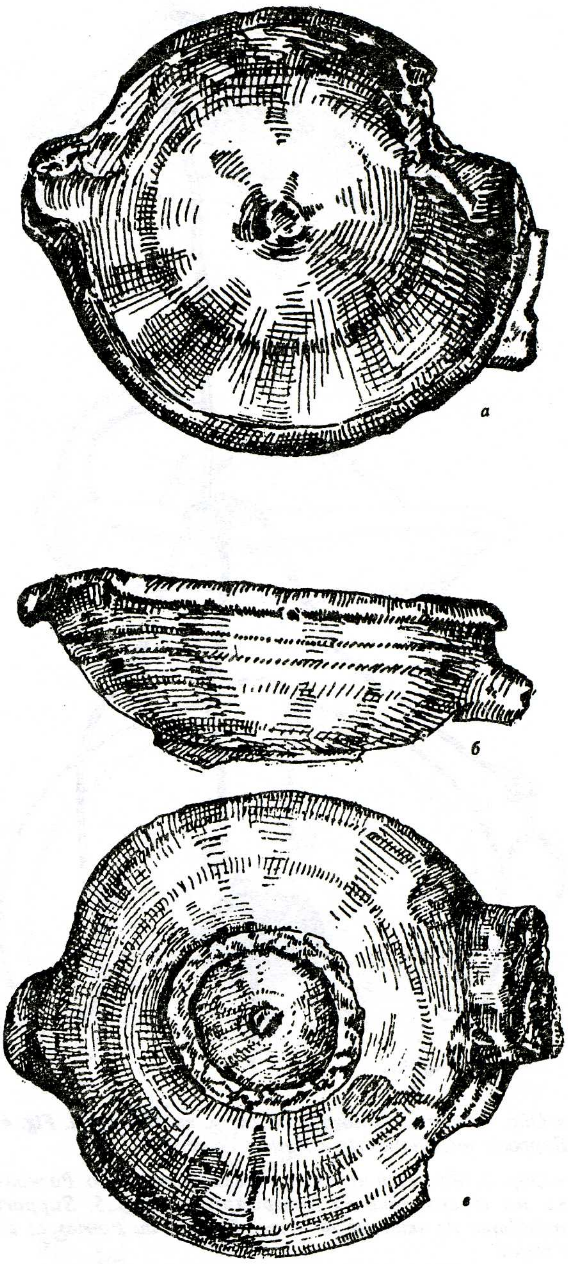

8

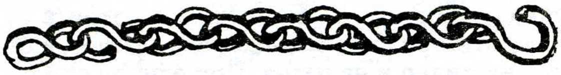

7

• *Обр. 6. Възстановка на стъклено кандило с метален носач. Fig. 6. Reconstitution de veilleuse de verre avec support métallique*

• *Обр. 7. Медна верижка с S-овидни звена, вероятно от кандило. Fig. 7. Chaînette de cuivre aux maillons en forme de „S", vraisemblablement de veilleuse*

• *Обр. 8. Фрагмент от керамичен светилник – горната паничка с пъпка в средата: а) поглед отгоре; б) поглед отстрани; в) поглед отдолу. Fig. 8. Fragment de bougeoir de céramique: la coupe supérieure avec un bouton au milieu: a) vue d'au-dessus; б) vue du côté; в) vue d'au-dessous*

сочат, че керамичните светилници са се използвали в по-късната епоха, което за Велики Преслав означава XII–XIII в.

Накрая искам да се спра на още една група керамични изделия, третирани от някои като капаци на съдове, а от други като свещници[13]. Обикновено те представляват кухи конусни тела с профилирана, а често пъти и издигната периферия. Снабдени са с една дръжка, а в средата, на най-високото място, се оформя конично или цилиндрично тяло, в което често пъти има вертикален отвор надолу. От трите добре запазени фрагментирани свещници по-специално внимание заслужава един паметник[14], при който в най-горната част е оформена малка паничка със слив (улей) и, което е особено важно, той е срещуположен на дръжката. Това е едно категорично свидетелство в полза на интерпретацията на паметника като свещник, вместо като капак на съд.

Друг фрагмент[15] има паничкообразна форма, равно и плоско дъно (диаметър 10 см) и издигнати до 3 см стени. Високо извитата дръжка се залавя за стената и вътре за дъното на съдчето. Подобни паметници са известни и от Царевец[16], макар да не е съвсем ясно каква е точно употребата им — като свещник или кандило.

Последните два паметника са открити в боклучни ями от XI и началото на XII в., което предопределя и тяхната датировка.

Публикуваните паметници от Велики Преслав, колкото и малко и зле запазени да са, хвърлят светлина върху бита на обитателите на града. Самото наличие на специални осветителни тела говори за по-издигнато и заможно население, за градския бит. Все пак глинената лампа и керамичните светилници и свещници изглежда са за по-обикновените граждани, докато стъклените кандила и по-художествените метални свещници са били предназначени за по-първите хора на града. Да не говорим за поликандилата и лампадите[17], които са осветлявали дворците и палатите на царя и неговите приближени. Както стана ясно в хода на изложението, осветителните тела са се променяли и във времето — първоначално по-обикновени и скромни, след това по-представителни, а накрая отново делнични и семпли, като по такъв своеобразен начин сякаш са отразявали възхода и падението на средновековния град Велики Преслав. Найсетне, всеки принос в изучаването бита на старите българи е от голямо значение, тъй като днес знаем много повече за духовния им живот, отколкото за делника на обикновения човек.

Любопитно е да се знае как е ставало закрепването на кандилото към стената. П. Гатев предполага, че един вид железни клинове от Плиска и Преслав с две уши в края са служели точно за тази цел[18]. В ушите са се закрепвали по една бронзова халка, като разстоянието между тях не е голямо. Общо взето, тази идея е доста примамлива, но се нуждае от известно допълване. Ако едната халка е служела за закрепване на кандилото, то какво е било предназначението на другата? Може би на нея се е закрепвала верижката, на която се е държала бронзовата пинсета[19], необходима за обслужването както на кандилото, така и на свещниците. Друга възможност е двете халчици да са начало на цяла верига, на която да се е окачвало кандилото. Накрая, предполагаемата верижка с една голяма халка в края може би е служила за закрепването на друг вид източник на светлина — борина или факла.

---

[1] Т. Тонев. Части от бронзови свещници от Преслав и Силистра. — Археология, 1975, № 1, 50—56.

[2] Пак там, с. 55; Г. Атанасов. Средновековни традиции във формата на свещници от ново време. — Българска етнография, 1988, № 3, 29—38.

[3] Ж. Аладжов. Разкопки и проучвания на ранната северна крепостна стена на Велики Преслав. — Плиска—Преслав, 4, 1985, с. 171, табло V, 19.

[4] Лампата се пази в музей Велики Преслав. ОФ, 720.

[5] Пол. инв. № 27 778.

[6] Пол. инв. № 21 214.

[7] Д. Овчаров. Разкопки и проучвания на източната крепостна стена на Вътрешния град. 1970—1976 г. — Плиска—Преслав, 4, 1985, с. 155, обр. 43.

[8] Пол. инв. № 23 416.

[9] Пол. инв. № 22 823.

[10] Я. Николова. Домашният бит и въоръжение в двореца на Царевец според археологическите материали. — Царевград Търнов, 2, 232—235.

[11] Пол. инв. № 23 719.

[12] Пол. инв. № 27 952.

[13] С. Георгиева. Керамика от двореца на Царевец. — Царевград Търнов, 2, 45—46.

[14] Пол. инв. № 19 377.

[15] Пол. инв. № 27 952; 28 472.

[16] С. Георгиева. Цит. съч., 45—46.

[17] Пол. инв. № 28 472; Известно е, че са съществували поликандила и лампади, но засега идентифицирането на техните фрагменти и останки за съжаление е невъзможно. П. Георгиев предположи, че една от т.нар. розети от Преславска рисувана керамика е подобен паметник, но идеята не намери други последователи и посолидни аргументи в нейна защита.

[18] Тази идея ми беше съобщена в частен разговор.

[19] Такава пинсета бе разкрита при разкопките на ранната северна крепостна стена на Велики Преслав. Вж. Ж. Аладжов. Цит. съч. с. 171, обр. V, 13.

Appareils d'éclairage de Veliki Preslav

Ž. ALADŽOV

(Résumé)

Dans cette communication on essaie de systématiser toutes les données disponibles relatives aux appareils d'éclairage utilitaires. On distigue plusieurs groupes de chandeliers, de lampes d'argile, de bougeoirs d'argile, de veilleuses de verre, de polyveilleuses. Ils sont présentés dans différentes quantités de fragments plus ou moins bien conservés. Sans aucun doute, ils ont été utilisés différemment, les uns beaucoup plus souvent, les autres — plus rarement, les uns par des gens ordinaires, les autres par des gens d'une sutuation sociale plus élevée. Enfin, on perçoit certaines limites chronologiques en ce qui concerne les différents types d'appareils. La communication s'appuie sur les matériaux nouvellement arrivés du „Patriarcat de Preslav" (et des régions autour de lui) ainsi que sur des données connues déjà.

За моливдовулите на Катакалон, „Стратег на Йоанопол“

ДИМИТЪР СТОИМЕНОВ

Предмет на настоящите бележки са пет от намерените в Преслав моливдовули на византийски военни управители, принадлежащи на императорския протоспатарий и стратег Катакалон. Техният издател предлага два варианта за разчитане на топонима, където той е резидирал — Йоанопол (Преслав) и Хелиопол. Поради липса на данни за съществуването на град и стратегия с име Хелиопол, приема първата възможност[1]. Моливдовулите са датирани след август — септември 971 г. — края на войната на император Йоан Цимисхий (969—975) срещу България. Това разчитане и тази датировка бяха възприети в редица изследвания[2].

Едно по-внимателно проучване на надписа показва, че освен началната буква Н от четвъртия ред е сигурна и втората буква Л, което личи ясно и на фотографията на печат № 253 (табл. 24). От петия ред са сигурни четири букви ΊΠΟΛ, освен първата, от която се вижда само една хаста | (№ 255). При това положение, при липсваща само една буква, името на града може да е единствено НΛНΠΟΛ (Ἡλῃουπόλεως).

Сведения за този град съществуват в историческите извори, и то за периода който ни интересува — 70-те години на Х в.

В писмото на император Йоан Цимисхий до арменския цар Ашот III Багратид (запазено в историческото съчинение на Матей Едески), където се описва византийският поход в Сирия, Финикия и Палестина се казва, че след като завладели град Хемс (Емиса на р. Оронт) войските се отправили към „Ватолвēка, наричан Хелиополис, т. е. Град на Слънцето, град твърде обширен, богат и знаменит, обкръжен със страшни стени“[3]. Местният гарнизон се опитал да пресрещне врага, но бил отблъснат зад укрепленията на града. След неколкодневна обсада крепостта е превзета, а много от жителите ѝ отведени в плен. Византийската войска се отправя към Дамаск, който е завладян на 29 май 975 г.[4] Както се установява от контекста на извора, Хелиопол е превзет в края на април — началото на май 975 г. Като се има предвид, че във всички завладени градове императорът е поставял стратези[5], може да се смята, че тази дата е terminus post quem за назначаването на Катакалон за стратег на Хелиопол. Той вероятно е един от първите негови стратези в периода април—май 975 г. — 990 г., датата на първото освобождаване на североизточните български земи от византийската власт и terminus ante quem, когато неговите писма са получени в Преслав.

От друга страна, стратегия Хелиопол е първата засвидетелствана засега византийска стратегия след тези, изброени в Ескориалския тактикон, с което се потвърждава предполагаемото му съществуване до 974/975 г.[6] Тя се е намирала на около тридесетина километра северно от Дамаск на мястото на древния Баалбек във Финикия, известен с прочутия си храм на Слънцето[7]. Може би не е случаен фактът, че върху три от печатите на Катакалон е изобразено слънце с осем лъча.

От всичко изложено дотук следва, че управлението на императорския протоспатарий и стратег Катакалон не трябва да се свързва с българските земи, а неговото име да се включва в списъка на византийските им военни управители.

---

[1] И. Йорданов. Печатите от стратегията в Преслав (971—1088). С., 1993, 135—136, № 252—256 и табл. 24. Авторът предполага, че при вариант на името Хелиопол трябва да се разбира град Плиска, преименуван на името на Св. Илия.

[2] Д. Стоименов. Временна византийска военна администрация в българските земи (971—987/989). — ГСУ — Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Т. 82(2). С., 1988, 1991, с. 49 сл. и пос. там лит.

[3] J. David. L'Univers ou Histoire et description de tous les peuples, de leurs religions, moeurs, coutumes, etc. Syrie moderne. Paris, 1848, p. 205; Х. Кучук-Йоаннесов. Письмо императора Йоанна Цимисхия к армянскому царю Ашоту III. — ВВ, 10, 1903, с. 96.

[4] P. Walker. The „Crusade“ of John Tzimisces in the light of New Arabic Evidence. — Byzantion, 47, 1977, p. 314.

[5] Х. Кучук-Йоаннесов. Цит. съч., с. 98.

[6] Д. Стоименов. Цит. съч., с. 50.

[7] J. David. Op. cit., p. 204, 206.

Критика и рецензии

ROMAN JEWELLERY. A COLLECTION OF THE NATIONAL ARCHAELOGICAL MUSEUM – SOFIA, 1991. 219 p., 587 ill. by Ljudmila Ruseva-Slokoska; published by the Bulgarian Academy of Sciences through Cromwell Editions, London.

Добрите книги върху римски накити наподобяват дивите орхидеи — рядко се срещат, но винаги е голямо удоволствие съприкосновението с тях. Тази книга е особено добре дошла, тъй като едва през последните години римски находки от Източна Европа стават известни на западната аудитория. Много музеи в България, Румъния дори в Русия започват да се очертават като източници на информация за този вид материал и търговските му пътища във и извън границите на Римската империя. За тези от нас, които работят в северозападните части на империята, качеството на източноевропейския материал е едно неочаквано откритие. В предлаганата книга човек се среща както с неочаквани паралели, така и със съвсем нови находки.

Колекцията от римски накити, съхранявани в НАМ, се състои от 337 паметника. Тя включва обеци, торкви, огърлици, гривни и пръстени. Повечето накити са изработени от злато и сребро, но не липсват и бронзови образци. Употребяват се и полускъпоценни камъни. Сред находките има дори една двусъставна гривна от ахат. Колекцията се отличава с голямо количество изцяло запазените екземпляри, което би могло да се обясни с историята на колекцията. Повечето паметници в нея са случайни находки или гробни дарове. Многобройни са и придобитите по време на разкопки на термите край Акве Калиде, светилището на Зевс и Хера в Калисторум (Копиловци), светилището на Херос при Диниклий. Само отделни екземпляри от колекцията имат по-ранни публикации.

Трудът започва с обща характеристика на римските накити от Мизия и Тракия, след което на всеки един тип накити е посветена отделна глава. Тази част е богато илюстрирана с великолепни цветни фотоси. Типологията е създадена с оглед улесняване групирането и датирането на паметниците. Втората част на книгата се състои от същински каталог, където всеки паметник е ясно вписан с указан инвентарен номер, местонамиране, обстоятелства на намирането, детайлно описание, датиране и паралели. Всеки един от паметниците е придружен с черно-бяла снимка.

И въпреки че понякога и орхидеите не са съвършени, в конкретния случай недостатъците са малки в сравнение с нивото на постиженията. На места английският превод се нуждае от корекции, срещат се и печатни грешки, които би трябвало да бъдат отстранени още при сравняването на коректурите. В първата глава, посветена на общата характеристика на накитите, на места са използвани вторични извори, а не първичните текстове. Въпреки че сравненията са правени с материала от Източна Европа, в малка степен се използва и такъв от Западна Европа. Тези проблеми обаче добре илюстрират трудностите при достъпа до информация и не отнемат от полезността на книгата.

Като цяло книгата е много обстойна и е пример за добре свършена работа, която може само да допринесе за нашето знание за търговията с луксозни стоки в рамките на Империята през римската епоха. Д-р Русева-Слокоска трябва да бъде поздравена.

ЛИНДЗИ АЛАСЪН-ДЖОНС

IATRUS – KRIVINA. SPÄTANTIKE BEFESTIGUNG UND FRÜHMITTELALTERLICHE SIEDLUNG AN DER UNTEREN DONAU BAND V: STUDIEN ZUR GESCHICHTE DES KASTELLS IATRUS (FORSCHUNGSSTAND 1989). Akademie Verlag Berlin, 1995. 139 S., 16 Tafeln und 6 Beilagen.

Томът се състои от Увод и 10 статии с най-разнообразно съдържание, които представляват резюме на най-важните резултати на българо-германските разкопки в кастела Ятрус при с. Кривина, Русенско, през 1958—1981 г. и от 1984—1989 г. Автори на Увода са проф. д-р Зигмар фон Шнурбайн, директор на Римско-германската комисия във Франкфурт на Майн, филиал на Германския археологически институт в Берлин, и д-р Клаус Вахтел, ръководител на Секция за праистория и ранна история в Берлин, дългогодишен участник в разкопките. Те смятат, че изборът на Ятрус за съвместните международни разкопки и проучвания се е оказал много сполучлив за изследване на историята и културата на късноримския кастел и ранновизантийския град Ятрус, както и на откритото старобългарско селище върху развалините. Също така те са спомогнали за солидната подготовка на германските участници, които преди това имаха теоретични познания по класическите езици (латински и гръцки) и класическата археология на Гърция и Рим[1]. Правилното определяне на секторите и на техните ръководители и участници спомогна за сполучливото решение на важните проблеми: топография, фортификация, градоустройство, обществена и жилищна архитектура, икономически и религиозен живот и приносът на разкопките в Ятрус за изясняване на комплексните проблеми на част от ивицата на Долнодунавския лимес (IV — началото на VII в.). Обаче многогодишните методически разкопки са водени само вътре в чертите на крепостните стени (intra muros). Авторите на Увода вярно оценяват важното стратегическо местоположение на кастела Ятрус до десния бряг на р. Янтра, която само на около 3 км се влива в р. Дунав. Затова препоръчват в бъдеще да се обърне внимание и на терените навън от крепостните стени, да се потърсят евентуално по-стари селища, да се локализират некрополите на Ятрус и др. Ние предлагаме да се разкопае цялата днес запазена площ на Ятрус, като навсякъде се стигне до стерилен пласт. По такъв начин Ятрус ще е първият римски кастел по долния Дунав в дн. Северна България, който ще бъде почти цялостно разкрит и проучен. Така ще се реши окончателно и справедливо поставеният въпрос, дали под дн. Ятрус е имало по-ранен римски лагер или пътна станция на Крайдунавския път от Сингидунум за делтата на Дунав и какво е отношението на многобройните открити римски бронзови монети от времето на император Тиберий (14—37) до Лициний I (308—324) към периодизацията на Ятрус. Те едва ли са попаднали случайно. Следователно трябва да се проучи въпросът за *един период — А*, който предшества период А. Този важен кръстопътен обект не би могъл да остане неизползваем до IV в. от римските завоеватели. Оттук покрай р. Янтра е водел вътрешен път към град Никополис ад Иструм, основан от имп. Траян (106), и нататък на юг.

Бернхард Дьоле разглежда поселищния период *А* в Ятрус, който се поставя между 320 и 350 г. Той се спира на топографията, уличната мрежа и обществената архитектура. Централно място заема *„принципията“* (principia — мн. число) — сградата, в която се е намирал щабът на войсковата част (обикновено конна част) начело с командира на частта. Засега тя е втората принципия, разкрита в България след принципията на VIII Августов и I Италийски легион в лагера Нове (на 4 км източно от гр. Свищов на десния бряг на Дунав). Прецизните разкопки са установили плана, размерите и архитектурното устройство на сградата: правоъгълен перистилен двор в римско-дорийски ордер и правоъгълна зала, която завършва на запад с полукръгла апсида. Разглеждат се други принципии в Римската империя и се правят сравнения. Към принципията води *главната улица* „виа претория“ (via praetoria), която започва от единствената *Източна порта* и има дължина 150 м и ширина 7 м. Двете ѝ страни са оформени с величествени варовикови колонади в римско-дорийски стил. На север и юг от улицата са разположени магазини (tabernae) и обществени постройки. Южно от принципията се намира правоъгълна зала (XVII) и друго помещение на изток. Тук Б. Дьоле локализира така наречениям *„преториум“* (praetorium) — жилището на командващия войската в кастела. Той е достъпен от запад, от така наречената улица *„виа квинтана“* (via quintana) (вж. Приложение 2). Непосредствено на юг от залата е разкрита малка *баня*. Западно от принципията авторът предполага казарми, жилища на офицери и други необходими сгради. Голямото строителство в кастела се отнася към управлението на имп. Константин, когато била издигната масивната крепостна стена (проучена от Т. Иванов).

Герда фон Бюлов посвещава своите изследвания на проблема за развитието на поселищния живот през периода В/С. Докато в първите публикации върху разкопките в Ятрус (томове I—IV) се предлагаше съществуването на периодите В и С, последните проучвания дават основание на авторката да приеме, че всъщност те представляват един непрекъснат период, който условно се нарича вече „период В/С“. Той обхваща времето след средата на IV в. и завършва в 423 г. с голям пожар и разрушения. Като примери тя посочва най-старата старохристиянска *базилика В* и двата склада (VII и I) за зърнени храни и други провизии (horrea), върху чиито опожарени подове са открити бронзови монети, най-късните от времето на императорите Хонорий (408—423) и Теодосий II (408—423). Те са свързани с хунското нашествие в 423 г., както ние писахме в том I на „Ятрус — Кривина“, 1979, с. 29. През периода В/С бил изграден хореумът в сектор VII в непосредствена близост до западната крепостна стена, която била използвана като четвърта стена и е изчезнал предишният интервалум или via sagularis. Подробно са проследени настъпилите градоустройствени промени, които се отличават от първоначалната улична планировка.

След разрушаването на най-старата базилика В върху нейната площ, но със свои основи била построена втората *базилика С*, която е трикорабна, с полукръгла апсида и с неразделен нартекс на запад. Авторката я отнася към втората четвърт на V в. Баптистерият на църквата се намира в средната северна сграда XV. В нейното помещение 6 беше намерена бялата мраморна плоча (mensa sacra) с латински надпис (сега малко запазен). Специално място е отделено на стопанските сгради в Ятрус. Североизточно и източно от базилика С е разкопана по-голямата част от една *мелница* (обект XVIII — проучена от ст.н.с. Г. Кузманов — АИМ на БАН, и от Д. Станчев, ръководител на Античния отдел при ГМ — Русе). Мелницата принадлежи към малките мелници, които задоволявали нуждите на малък брой хора. Била е построена след разрушаване на двата споменати по-горе хореума (VII и I). Една част от постройките са били жилищни и стопански. Предназначението на някои сгради все още не може да се определи. Герда фон Бюлов отделя специално място на строителните материали и строителни техники, използвани в Ятрус през периода В/С. Каменният материал е бил използван само за цокъл или изцяло за построяването на стените. Появяват се кирпичите — непечените тухли, които са слаби. След опожаряването на отделните сгради или на целия кастел Ятрус те са станали по-здрави и са получили червенокафяв свят. Пилоните в хореума (сектор VII) са иззидани от добре обработени рустицирани варовикови блокове. Свързващото средство е хоросан, смесен с късчета от червени тухли. Страниците на входовете са изработени от добре издялани варовикови плочи. Хипокаустите са направени от тухлени колонки, свързани с хоросан. Краят на период В/С бил причинен от голям пожар, който е обхванал целия кастел. Той се дължи на нашествието на хуните във втората четвърт на V в. — по времето на Атила в 447 г. Настъпило е обезлюдяване на Ятрус. Няма никакви строежи през втората половина на V в.

В две статии Герда фон Бюлов разглежда хронологически периодите D1 и D2 в Ятрус. Третият строителен период (D1) тя свързва с управлението на имп. Анастасий, чиито монети са открити и се отнасят към 498—518 г. Проследени са останките от укрепителната система, измененията на уличната мрежа. Периодът е продължил до времето на имп. Юстин I (518—527) включително, когато силен пожар е разрушил малкия град Ятрус.Войската заедно със своите семейства го напуснала. Период D2 започва с управлението на имп. Юстиниан I (527—565). Несъмнено той е взел мерки за възстановяване на разрушените горни части на крепостните стени с техните кули и Източната порта, но днес те липсват. Известни ремонти е направил на главната улица „виа претория“, поправил е някои каменни сгради от предишните периоди и построил нови, скромни жилищни сгради. Най-значителната сграда е била третата базилика, наречена *„базилика D“*, която била построена върху площта на първите две базилики, но със самостоятелни дълбоки каменни основи и стени. Тя има неразчленен нартекс и трикорабен наос с полукръгла апсида. Към югоизточния ѝ ъгъл допълнително бил пристроен *баптистерий* (кръщелна). Според мен базиликата трябва да се отнесе най-късно към началото на управлението на Юстиниян I. Най-късните намерени монети се датират в 70-те години на VI в., докато историкът Теофилакт Симоката отбелязва съществуването на град Ятрус към 600 г. Този въпрос се нуждае от допълнителни открития и прецезиране.

В подкрепа на предложените периоди на развитие на кастела и град Ятрус се явяват многобройните битови предмети, проучени от *Гудрун Гомолка-Фукс.* Те също добре датират стратиграфските пластове.

Б. Бьотгер посвети вниманието си през всичките кампании само върху откритата *керамика* (вносна и отчасти местна), въз основа на която установи интересни наблюдения върху потребителските нужди и възможности на населението на Ятрус през различните периоди. По такъв начин той хвърли светлина върху променливото развитие на икономическия живот и на възможностите на различните прослойки на населението. С множество диаграми успя да илюстрира своите важни заключения.

Д. Станчев продължи през 1984—1988 г. разкопките на обект XVIII — североизточно и източно от базилика В, която Г. Кузманов определи като *мелница*. Авторът разшири разкопките и въз основа на новооткритите помещения и каменни ръчни мелници затвърди предназначението на сградата. Въз основа на стратиграфските наблюдения и подвижни находки той отнася изграждането на мелницата в късната фаза на периода В/С. Прилага и Каталог на находките (керамика, железни предмети и др.).

Едит Шьонерт-Гайс публикува кратка статия върху откритата колективна монетна находка в мелницата (под пода на помещение 6, в глинено гърне), която се състои от 260 бронзови монети, сечени по времето на имп. Валентиниан I до Теодосий II. Следователно монетите се отнасят към 70-те години на IV в. и стигат до самото начало на V в. Заравянето на монетното съкровище е било във връзка с някое враждебно нападение над Ятрус.

Към том V е включена статията на *Ласло Бартосиевич* и *Алис М. Чойке*, посветена на животинските кости, открити в Ятрус през кампаниите 1970 и 1972 г. Костите принадлежат на домашни животни, диви животни, улавяни чрез лов, и речни риби. В подробни таблици са посочени процентите на получените животински кости и тяхното увеличаване и намаляване през отделни периоди. Застъпени са: говедо, свиня, коза, кон, куче, котка, магаре, домашни птици, диви птици и животни. Тези изследвания придават интердисциплинарен характер на системните многогодишни разкопки в Ятрус от 1958—1981 г. и от 1984—1989 г. Том V съдържа резюме на български език.

След неколкогодишно прекъсване разкопките в Ятрус бяха подновени през 1992 г. от германска и българска страна.

Т. ИВАНОВ

---

[1] Главен ръководител на германския екип през 1958 г. беше проф. Р. Хайденрайх от университета в Хале, а заместник-ръководител — д-р Хелга Ройш (Берлин). Ръководител на българския екип беше Теофил Иванов (АИМ на БАН). От 1960—1968 г. Теофил Иванов бе избран за ръководител на българо-германските разкопки.

За датата на сребърната чаша на Великия жупан Сивин

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

Чашата (обр. 1) е открита случайно при копаене на съвременен гроб в североизточния край на Външния град на Преслав, където се е намирал и старият некропол на града. Археологическото проучване и обнародването на находката бе извършена от Тотю Тотев в две поредни публикации. В статията за пръв път се обнародва чашата, като той се спира и на надписа, който правилно разчита: K(VPI)E BO(H)ΘH+CHBHN ZOVПANOC MEГAC HC BOVPГAPIAN (Господи помагай + Сивин, Велик жупан в България) (обр. 2)[1]. Още в тази първа публикация Т. Тотев датира надписа, а и чашата, от времето непосредствено след приемане на християнството от българите при княз Борис, което ще рече от втората половина на IX в. Аргументирайки се по тази датировка, той пише: „...формулата KVPIE BOHΘH, кръстчето и начертанието на буквата В, която буква се среща с хоризонтална хаста под долната дъгичка само в надписите и монетите от втората половина на IX в., ни дават право да датираме надписа от това време."[2] И под забележка цитира труда на В. Бешевлиев за първобългарските надписи, за да посочи ония наши паметници, в които буквата В се среща с хоризонтално подчертаване.

И така начертанието на тази буква е единствено сериозният аргумент за датирането на надписа, а следователно и на чашата, според Т. Тотев. Що се отнася до формулата KVPIE BOHΘH пред името Сивин, то тя може да се използва само като terminus post quem, т.е., че чашата е от времето след покръстването. Като паралел за начертанието на буквата В, Т. Тотев сочи и „един от най-старите епиграфски паметници с българско писмо — открития в Преслав моливдовул на Георги Монах и Синкел български"[3].

Във втората си статия той прави сполучливо сравнение на чашата от Преслав с една подобна чаша от сборно съкровище сребърни съдове и накитни предмети, открити в гроб на остров Готланд, датиран в XIV в. Самата чаша, която се използва като паралел, се датира в XI в.[4] Двете чаши са много близки в стилово отношение, а характерни за тях са и дръжките с хоризонтална плочка. Сближават ги и стилизираните растителни орнаменти, а ги отличават фантастичните животни, които виждаме в украсата на чашата от Готланд, а липсва характерната за преславската чаша петолистна палмета. Въпреки тези и някои други по-несъществени различия в украсата им в стилово отношение, както отбелязах, а и като техника на изработка, те напълно се покриват и следва да бъдат отнесени не само към едно и също време, но и към едно и също ателие. Това се потвърждава и от редица други успоредици, посочени от Т. Тотев.

И така поставя се основният въпрос: от кое време е чашата, а след това и въпросът, къде се е намирало ателието, в което са били изработени тези съдове. За да се реши основният въпрос за датата на чашата, налага се да се спрем на въпроса, как чашата от Готланд е попаднала там. И тук Т. Тотев дава правилен отговор: той свързва това попадение с похода на варяжкия вожд Харалд, който като византийски наемник участвува в помощ на Михаил IV Погонат (1034—1041 г.) при потушението на разбунтувалите се гърци в Атина и Пирея, а също и във войната, която Византия води срещу въстаналите българи, предвождани от Петър Делян в 1040 г.[5]

При това положение съвсем естествено е да се предполага, че варяжкият вожд, наречен в една норвежка сага „опустошител български“[6], е могъл да придобие тази чаша по време на почти десетгодишния си престой във Византия било като плячка от българите, било по-скоро като дар от византийския император за оказаната му помощ. Само така чашата от Готланд е могла да попадне толкова далеч на север.

За по-точното датиране на чашата от Преслав Т. Тотев с право счита надписа за много важен. Така той пише: „Датата на преславската чаша (IX—X в.)се опира със сигурност на гравирания върху нейното дъно надпис, докато тази на готландската се извежда въз основа на орнамента с приблизителност от XI в.“[7] А това ще рече, че ако се ръководим от украсата, и двете чаши могат да бъдат датирани в XI в., а ако се опрем на надписа, то според Т. Тотев, чашата от Преслав следва да се отнесе към втората половина на IX в. Тук безсъмнено предимство за датирането има надписът и в по-малка степен украсата. Затова ще се спра по-подробно на този надпис и на неговите палеографски особености. Но преди това трябва да отбележа, че изразът KVPIE BOHΘH, както сочи и Т. Тотев, е добавен, след като е била изписана останалата част от надписа. Това се доказва не само от обстоятелството, че кръстният знак не стои пред KVPIE BOHΘH, а пред името Савин, но и от факта, че между този израз и Сивин Велик жупан не съществува и изисквщата се в случая падежна съгласуваност: ако изписването започваше с израза KVPIE BOHΘH, то титлата велик жупан щеше да бъде в дателен падеж. Но, от друга страна, това допълнително изписване на формулата KVPIE BOHΘH съвсем не означава, че тези две части на надписа са разновременни. Както личи и от характера на буквите, които в стилно отношение са едни и същи, не може да има съмнение, че добавеният начален израз е изписан в едно и също време с останалата част от надписа, но изписването му е станало най-накрая. Нещо повече — и двете части са писани от една и съща ръка. При това положение не съществува и най-малката вероятност надписът след кръстния знак да е от времето преди покръстването, а изразът KVPIE BOHΘH — след покръстването. Подобно обяснение би било в явно противоречие с епиграфските особености, на които сега ще се спра.

Както вече отбелязах, решаващият аргумент за датирането на чашата от Преслав към втората половина на IX в. според Т. Тотев е начертанието на буквата B. Според него тази буква имала в основата си хоризонтална хаста, характерна за някои прабългарски надписи и сигилографски материали. Не мога да си обясня как Т. Тотев е допуснал такава грешка — да виждa в надписа от праславянската чаша буквата B, изписана с долна хоризонтална хаста. В действителност тук, в този надпис, съвсем ясно е изписана латинската буква R и помен няма от добре познатата буква B с хоризонтално подчертаване. В действителност буквите в преславския надпис се разширяват в долните си и горни краища, та на места отвесните хасти на буквите, в т.ч. и на B, се доближават, обстоятелство, което е подвело Т. Тотев да смята, че буквата B има долна хоризонтална хаста. В това всеки лесно ще се убеди, когато сравни латинското R от надписа върху чашата с буквата B с хоризонтално подчертаване в основата, което наблюдаваме в някои от прабългарските надписи[8], или с някои от византийските сфрагистични материали[9]. По този повод И. В. Соколов пише: „Този признак (подч. Ст. М.) в монетите от времето на Василий I е толкова постоянен, че той може да служи като да тиращ материал.“[10] Тази форма на буквата B срещаме и във византийски монети от втората половина на IX в.[11] Тя е характерна и за монограмите с кръстен знак върху печатите от VI до XII в.[12]

Когато търсим паралели за буквите от даден надпис, трябва обезателно да държим сметка и за материала, върху който е изписан този надпис. Той определя техниката на изписване, а до голяма степен и на стилните особености на буквите. В това отношение притежаваме много точни паралели за надписа от преславската чаша — паралели, които спомагат и за по-точното ѝ датиране. Това са две икони на Богородица с детето Исус, облицовани с медни пластинки и датирани от X—XII в. Едната се намира в музея Виктория и Алберт в Лондон[13], а другата в музея в Пловдив[14]. Върху иконата от Лондон, на медна пластинка, има надпис, който гласи: ΜΗΡ ΘV ΘΚΕ ΒΟΗΘΗΤΟ CΟ ΔΟVΛΟ ΦΗΛΙΠΟ ΕΠΙСΚΟΠΟ.

Иконата от Пловдив е без надпис, но е от същия иконографски тип, както и иконата от Лондон, и от същото време. Както посочва Кр. Миятев, този вариант на Богородица с дете се оформя в XI в., но продължава да се среща и през следващите два века[15]. В случая за нас е важен надписът от лондонската икона, където, както и при чашата на Сивин от Преслав, буквите са с двойни очертания и съвсем леко разширени краища на вертикалните хасти. И тук, както при преславската чаша, буквата B има формата на латинското R. Еднакво е и начертанието на буквите O, C и E. Всичко това насочва към заключението, че както тези икони, така и чашата от Преслав, са от едно и също време, най-вероятно от XI в., т.е. от същото време, от което е и чашата от Готланд.

Не е безинтересно да се отбележи и фактът, че във всичките шест български моливдовула от XI в., обнародвани от Г. Шлюмберже[16], буквата B неизменно се предава с латинското R. Заслужава внимание и това, че в тези шест печата името България винаги е в неговата притежателна форма, което може да се тълкува в смисъл на известна самостоятелност в рамките на византийската темна организация. В подкрепа на това тълку-

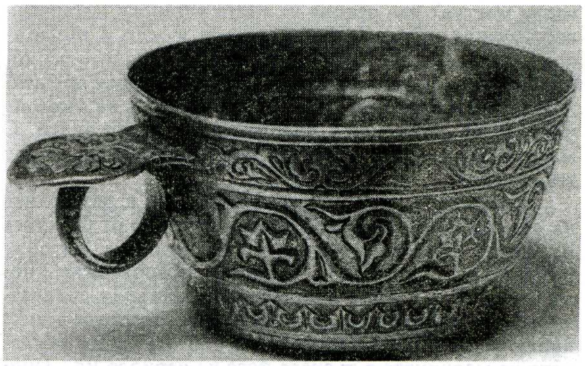

1

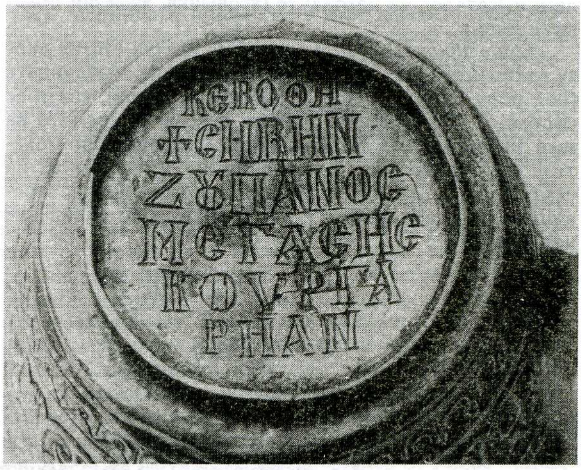

2

• *Обр. 1. Чашата на Сивин жупан от Преслав. Fig. 1. La tasse de Sivin joupan de Preslav*

• *Обр. 2. Надписът от чашата на Сивин жупан от Преслав. Fig. 2. L'inscription de la tasse de Sivin joupan de Preslav* ване се явява и един оловен печат от IX–X в., намерен в Мадара, който гласи: +ΘΚΕ ROHΘ(H)TW CW ДОΥΛ(W)...ΛΕWNTIW ΑΡΧΙΕΠΙCΚΟΠW ROVΛΓΑΡΙΑC[17]. Както се вижда, тук е посочено, че въпросният Леонтий е архиепископ на България, а буквата В има формата на латинското R. Поставя се въпросът, защо в надписа на чашата от Преслав липсва родителният падеж, а вместо него е употребен изразът HC ROPΓAPIAN, т.е. εἰς с винителен падеж. Отговорът може да бъде, че това е така, защото в печатите прозира ненакърнена напълно и все още съществуваща административна независимост в управлението на страната, когато в израза „в България“ изрично се подчертава, че тази България е една от темите, съществуващи във Византийската империя, с други думи, подчертава се зависимостта на България от империята, а това на свой ред е известно указание, че и чашата от Преслав е от тази по-късна епоха — когато България пада под византийска власт.

Към същата по-късна дата насочва и паралелът с чашата от Готланд, безспорно свързана с похода във Византия на варяжкия вожд Харалд, наречен още Хардрад (Големият). Тази връзка е много важна, защото независимо по какъв начин е придобита чашата от Готланд, едва ли е допустимо да се мисли, че варяжкият вожд, отнасяйки от Византия някакъв дар или плячка от България, ще попадне на антикварен предмет от втората половина на IX в.

Че чашата от Преслав, както и тази от Готланд, са от XI в., се доказва от буквата В, изписана с формата на латинското R, форма, така характерна и често срещаща се във византийските оловни печати от XI в.[18]

Важна за датирането на чашата от Преслав е и самата титла Велик жупан. При славяните, както изглежда, жупите, са обединения на роднинска основа, които в по-нататъшното си развитие прерастват в задруги, обединени на племенна основа. Всяка жупа е управлявана от старейшина[19]. Така с течение на времето възникват по-големи обединения от жупи, един от жупаните на които се провъзгласява за Велик жупан. Такава титла през IX–X в. не е позната нито у нас, нито в Сърбия, защото очевидно през тази ранна епоха жупанството още не се е било оформило като завършена административно-регионална единица, на която да съответства и определена йерархия на длъжностите, заемани от жупаните.

Фактът, че в някои прабългарски надписи се среща титлата жупан, съвсем не значи, че тя има прабългарски произход, а обратно — свидетелства за влиянието на славяните, упражнено и при образуването на българската държава. Това е лесно обяснимо, като се има предвид, че още преди идването на прабългарите славяните на юг от Дунав са имали организиран обществен живот. За него свидетелстват съществуващите племенни обединения, каквито са били тези на северите и особено на т. нар. „седем славянски племена“. Така можем лесно да разберем не само проникването на титлата жупан в прабългарските надписи[20], но и прякото влияние, което са оказали при самото формиране на българската държава и нейните институции. За славянско влияние говори и името Сивин от надписа върху преславската чаша, както и името на хан Савин (неправилно произнесено Сабин), славянски имена, показващи, че в редовете на прабългарската аристокрация (ако изобщо може да се употреби този термин), постепенно навлизат и славяни.

Сравнително рано, около 923 г., се споменават сръбските жупани Павел и Захарий. Последният се разбунтувал против българите и унищожил изпратената срещу него българска войска[21]. Симеон обаче предприема нов поход и „при приближаването на българите Захарий избягал в Хърватско; жупаните били строго наказани и страната опустошена“[22]. За разлика от титлата жупан Велик жупан се появява сравнително късно — през XI–XII в., когато жупите се разрастват като широкообхватни териториални обединения. Така например титлата Велик жупан е носил към края на XII в. княз Стефан Неманя, който, участвайки в маджарската акция против Византия в 1183 г., покорява Белград и Браничево и стига чак до София[23]. К. Иречек съобщава, че на запад при сърбите титлата Велик жупан се запазва чак до появата на кралската власт в 1217 г.[24] Както се вижда от надпис в църквата „Св. Климент“ в Охрид, у нас тази титла се среща чак до XIV в. В този надпис се споменава: AVTENTOY HMWN MEΓAΛOY ZOVΠANOY KVP ANΔREA TOY ΓPWΠA (на всеблагороднейшия наш господар, Велик жупан кир Андреа Гропа)[25]. Простата титла жупан срещаме и в надпис върху мраморна плоча от XIV в. В манастира „Св. Димитър“ при гр. Велес[26] и дори през XVI в., когато се споменават жупаните Иван (1544), Негое и жупаница Анка (1563)[27].

В тази, запазила се през вековете, номенклатурна терминология можем да съзрем потвърждение на казаното в една от грамотите на Василий II от 1020 г., където се чете: „Защото не без кръв и без труд, а с многогодишно търпение и с божия помощ тая страна ни се подари от бога... без да се нарушат границите и наредбите, установени от царуващите преди нас. Защото, ако и да станахме господари на тая страна (България), запазихме непокътнати нейните права, като ги потвърдихме с наши хрисовули и грамоти.“[28] В светлината на това сведение лесно може да се обясни обстоятелството, че титлата жупан се среща и преди, и след падането на страната ни под византийска власт през XI–XII в., а също и че в тази сравнително късна епоха все още са били запазени някои от структурите на административното устройство, наследени от времето преди завладяването на страната. За малко по-късно време говори и името Сивин от надписа върху преславската чаша. Това име на Велик български жупан, подчинен вече на Византия, както и името на българския хан Савин[29], очевидно имащи славянски произход, свидетелстват както за нарастващата роля на славянския елемент в административното устройство на страната, така и за самото развитие и усъвършенстване на това устройство, при което регионалният жупанат се разраства, административното устройство се усложнява и се появява нуждата от по-висш административен управител, какъвто именно е великият жупан. Не е много убедителен В. Бешевлиев, когато защитава тезата, че Сивин, а следователно и Савин, са прабългарски имена и „най-висшите жупани са били прабългари“[30]. Самото окончание -ин свидетелства, че се касае за славянски имена, характерно е за славянската ономастика. Така на някои от заварените стари селища на юг от Дунав славяните прикачват суфикса -ин, като например: Салона става Солин, Албона чрез метатеза — Лабин, Ноно се превръща в Нин, а Скардона в Скардин[31]. По същото правило Бонония става Бдин и т.н. На суфикса -ин окончават и някои фамилни славянски имена, като: Колашин от собственото Колаша, Неготин — от Негота[32]. И до днес в родното ми село Бегуновци, Брезнишко, се срещат фамилните имена: Минчини, Пандини, Красини, Дърмандини, Димини, Попниколини и др.

Не е безинтересно да припомним и това, че хан Савин става зет на прабългарския хан Кормисош и така се приобщава към управляващата прабългарска върхушка. Но като славянин по произход той едва ли е бил приет радушно от всички висши прабългарски сановници и навярно именно по тази причина е бил принуден да забегне в Цариград. Възможно е и славянският му произход да е причината той да не бъде споменат в Именника на българските князе, където между Телец и Умар личи празнина в годините на управление, която може да се обясни само с премълчаването на един български хан. В. Н. Златарски също обяснява това име с неговия славянски призход, като пише: „Струва ми се, че ще бъдем твърде близо до истината, ако предположим, че тоя княз Сабин е бил по произход славянин, може би някой племенен славянски княз, какъвто е бил Славун, княз на северите.“[33] За ранно проникване на славяни в българската войска се изказва и В. Бешевлиев във връзка с тълкуването на един от прабългарските надписи[34].

С преславската чаша се занима и Станислав Станилов. За разлика от Т. Тотев, който датира и чашата и надписа през втората половина на IX в., т.е. след покръстването, Ст. Станилов, като излиза от предпоставката, че кръстният знак стои пред името Сивин, а не както е обичайно пред израза KVPIE BOHΘH, заключава, че чашата е от времето, когато този Сивин „още бил езичник и едва след като се покръстил, поръчал въпросната добавка"[35]. Но както вече отбелязах, буквите на тази добавка имат абсолютно същата графика, както и буквите от останалата част на надписа, така че не е възможно тези две части да бъдат изписани не само от различни ръце, но и в различно време. Еднаквият характер на буквите не допуска такава възможност.

Алиса Банк правилно набляга на „особено силното влияние между орнаменталната украса на металопластиката и на миниатюрата от XI—XII в."[36], нещо, което според Ст. Станилов важи и за паметниците от IX—X в., въпреки че той изрично отбелязва, че „чашата на Сивин жупан не е пряко свързана с преславската художествена култура"[37].

Що се отнася до произхода на чашата, тя най-вероятно е византийско изделие, получено като дар от Великия жупан Сивин, който по всяка вероятност е бил зависим от Византия, в рамките, както вече посочих, на нейната темна организация. В. Деркович също допуска, че чашата „би могла да бъде произведена в Цариград"[38].

---

[1] Т. Тотев. Сребърна чаша с надпис от Преслав. — ИАИ, XXVII, 1964, с. 12.

[2] Пак там, с. 14.

[3] Пак там, с. 14. Вж. също: Т. Герасимов. Нов моливдовул на монах и синкел български. — ИАИ, XX, 1955, 587—588.

[4] Т. Тотев. За един паралел на чашата на Сивин жупан от Преслав. — Археология, 1966, № 1, 31—37 и обр. 1—9. Вж. също: Art byzantin. 9ᵉ Exposition du Conseil de l'Europe. Athènes, 1964, No et pl. 515. Вж. и цитираната там литература; D. Talbot - Rice. Eastern and Western elements in the decoration of the troyes casket (Старинар, н.с. XX, 1969. Београд, 1970, с. 351).

[5] В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 2. С., 1972, 71—72.

[6] Пак там, с. 80.

[7] Т. Тотев. За един паралел на чашата на Сивин жупан..., с. 35.

[8] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, № 53, 57, 64 и 69 и съответно обр. № 135, 148, 155, 163 и 164.

[9] И. В. Соколова. Монеты и печати византийского Херсона. Л., 1983, табл. VII, 7, 9, 11, 14 и 15.

[10] Пак там, с. 40.

[11] Пак там, табл. VII, 7—15.

[12] Вж. също: G. Schlumberger. Sigillographie de l'Empire byzantin. Paris, 1884, p. 86, 168—169, 262—263, 329, 355, 446, 364, 497, 503, 529, 542—543, 552, 563, 588 и др. Вж. също: Ив. Йорданов. Неиздадени византийски оловни печати от Силистра. — Изв. Народния музей Варна (ИНМВ). Варна, 1985, с. 98 сл.

[13] The Jear 1200, I. A Central Exibition at the Metropolitan Museum of Art. Catalogue written and edited by Konard Hiffmann. New York, 1970, p. 130; Ch. Diehl. Manuel d'drt byzantin II. Paris, 1926, fig. 338. Според този автор иконата произхожда от базиликата в Торчело и е притежание на музея в Южен Кенингтън (пак там, с. 683).

[14] Кр. Миятев. Бронзовый рельеф с изображением богоматери из Пловдивского музея. — Recueil Seminarium Kondakovianum, V, 1932, 39—45.

[15] Пак там, с. 43.

[16] Шлюмберже дори смята, че България, завладяна от Византия, не е имала статут на самостоятелна тема, а само на византийска провинция (G. Schlumberger, цит. съч., с. 239).

[17] Кр. Миятев. Новооткрит оловен печат на български архиепископ. — ИАИ, V, 1928—1929, обр. 130.

[18] G. Schlumberger. Цит. съч., с. 60, 63, 115, 117—119, 130, 137, 262—263, 266—267, 392—396, 429, 444, 615—617 и др. Вж. също: Т. Герасимов. Византийски оловни печати от Плиска. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 175 и обр. 242.

[19] К. Иречек. История на българите. Под редакцията на проф. В. Н. Златарски. С., 1929, с. 67.

[20] Вж. В. Бешевлиев. Първобългарски надписи... № 53, 6—7, 61,2, 63,3. Сравни също: надписа от кана № 21 от Нагисентмиклошкото златно съкровище.

[21] К. Иречек. История на българите..., с. 119.

[22] Пак там, с. 120.

[23] В. Н. Златарски. История на българската държава..., с. 73.

[24] К. Јиречек. Историја срба. Београд, 1923, с. 5 сл.

[25] Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 42.

[26] Вж. пак там, с. 81.

[27] Пак там, 242—243.

[28] Пак там, с. 556.

[29] Разчитането на името Савин като Сабин е неправилно, защото в случая гръцкото B е вита, а не бета.

[30] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи..., с. 236.

[31] К. Иречек. Цит. съч., с. 71.

[32] Пак там, с. 72.

[33] В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 1, ч. 1. С., 1970. Вж. забележката на с. 286.

[34] В. Бешевлиев. Цит съч., с. 159.

[35] Ст. Станилов. Още веднъж за чашата на жупан Сивин. — Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. В. Търново, 1994, с. 87.

[36] А. Банк. Прикладное искусство Византии IX—XII в. М., 1978.

[37] Ст. Станилов. Цит. съч., с. 92.

[38] В. Даркевич. Художественый металл Востока. М., 1976, с. 175.

Sur la date de la tasse en argent de Preslav

ST. MIHAILOV

(Résumé)

La tasse en argent de Preslav, décorée de motifs végétaux, est munie de l'inscription suivante, gravée sur le fond: (KVPI)E BO(H)ΘH+CHBHN ZOVΠANOC HC BOVPΓAPIAN. T. Totev qui l'a découverte et publiée, estime qu'elle doit être datée vers milieu du IXe siècle. A mon avis, la tasse avec cette inscription doit être datée au plus tôt au XIe siècle. Les raisons en sont les suivantes: 1. Dans l'inscription en cause on ne trouve pas la lettre B avec un trait horizontal en bas, que l'on rencontre dans certaines inscriptions protobulgares, comme le prétend T. Totev; 2. La graphique des lettres possède toutes les caractéristiques que l'on retrouve sur des monuments du XIe siècle et plus précisément dans l'inscription d'une icône de la Vièrge de Londres, datée aussi du XIe siècle; 3. Dans l'inscription de la tasse de Preslav, de même que dans un tas d'inscriptions des Xe—XIe siècles, la lettre B a toujours la forme de la lettre latine R, une forme qui est étrangère à la graphique des inscriptions protobulgares; 4. Toujours vers le XIe siècle nous oriente un parallèlle très convaincant — la tasse de Gotland que le commendant variague Harald avait apportée, soit comme butin de la Bulgarie, soit comme don de récompense de la part de Byzance; 5. Pour une date plus tardive que le milieu du IXe siècle témoigne également le titre ZOVΠANOC MEΓAC qui apparaît à peine après le XIe siècle, lorsque la structure admimistrative du joupanat avait déjà reçu son plein épanouissement.

Quant au nom de Sivin et son origine, je soutiens l'avis de V. N. Zlatarski, que c'est un nom slave et non pas protobulgare. D'ailleurs le souffixe -in est une des caractéristiques de l'onomastique slave.

LJUDMILA V.PEKARSKAJA—DAFYDD KIDD. Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert. Mit Beiträgen von Michel Cowell, Istvan Erdelyi, Janet Lang, Maria Mundell Mango, Nigel Meeks, Oleg M. Prichodnjuk. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchaologia. Bd. 1. Hrsg. F. Daim, Universitätsverlag Wagner. Innsbruck, 1994, S. 175, Tafeln 70, Abbildungen und Karten.

Няма археолог с интереси към ранносредновековната археология, който поне да не е задържал поглед върху илюстрациите на откритото през 1907 г. в землището на украинското село Мартиновка т. нар. „съкровище“, наброявало тогава не по-малко от 115 цели и фрагментирани сребърни предмети, хронологически определени към втората половина на VI и първата половина на VII в. Съхранените до днес 108 предмета с тегло около 3,3 кг, намират в настоящата публикация своето първо, пълно представяне. Издателят, професорът по ранносредновековна археология от Виенския университет, господин Ф. Дайм поставя началото на поредицата „Монографии върху ранната история и средновековната археология“ с отпечатването на книгата за съкровището от Мартиновка. Тази поредица той смята за значим принос към съвместната международна работа в областта на историческите дисциплини, която сама потвърждава, че археологията и историята на изкуството не познават граници. Цялостният облик на съкровището се разкрива в книгата. В книгата освен от написаното от Л. Пекарская и Д. Кид, и чрез предложеното от М. Манго, Ж. Ланг, М. Коуел, Й. Едерли и О. М. Приходнюк. В предговора (с. 9—11) и във въведението (с. 13—15) Л. Пекарская представя появата на първите описания на „киевските“ части на съкровището, попаднали в Държавния исторически музей в Киев и в Съкровищницата на Печорската лавра А. С. Федоровский (1916—1920) и С. К. Корченко (1937—1941). Началото на войната за съжаление осуетява обнародването на манускрипта на последния автор. През 30-те години унгарският учен Н. Фетих също е имал възможност да разгледа находките от Мартиновка и част от видяното се появява в публикациите му през 1937 и 1971 г. Досега най-популярна остава публикацията на Б. А. Рыбаков „Древние русы“ от 1953 г., в която е включено и съкровището от Мартиновка. Високи постижения при обработката на материалите от Мартиновка достига Г. Ф. Корзухина във втората част на „Памятники VI—VII вв. найдение в Среднем Поднепровье“. Включените в тази работа анализи на 15 съкровища, между които и това от Мартиновка за съжаление са все още само архивна ценност.

От предговора става ясно още, че двете части от съкровището — киевската и лондонската, продадена на Британския музей през 1912 г., и едва преди 25 години идентифицирана като част от мартиновското съкровище, са събрани за първи път едва през 1991 г. за изложбата, организирана от Ландесмузеум в Шлезвиг, Германия. У специалистите археолози, посетили тогава изложбата. „Златото на степта. Археолозите на Украйна“ узрява идеята за бъдеща цялостна публикация на съкровището. Реализацията започва веднага с фотографирането на киевските експонати, донесени в Германия. Специалистите от Западна Европа тогава се запознават на място с находките и изготвят многостранна документация.

Във въведението (с. 13—15) се споменават някои подробности за мястото и обстоятелствата на намирането, както и за характера на находките. От тях у читателя остава впечатлението, че по-пълна и задълбочено анализирана информация ще получи, прочитайки следващите части на изследването (с. 19—22). За съжаление той ще остане незадоволен. След прекомерно подробното описание на обстоятелствата и мястото на намиране, придружено с карта на района на югоизток от Киев и на югозапад от Канев, по течението на Днепър и със съвременна снимка на местността, читателят очаква също толкова подробен и всестранен анализ на намерените сребърни изделия с различен произход и приложение.

Съдбата на частта, откупена през 1912 г. за Британския музей, е представена осезателно по-сбито, а и поясно (с. 23—24). Въпреки това първите интерпретации на находките, че произхождат от готски гроб, или че принадлежат към оставеното от готите, са прибързано незадълбочени и погрешни. Едва в публикацията от 1970 г. на полския археолог от Лвов Т. Сулимирски е дадено правилно тълкуване на произхода и характера на вече доста известните и често включвани в каталозите на Британския музей сребърни находки от Украйна. За първи път в „Avar cementeries in County Baranya“ (Budapest, 1977) А. Киш изказва мнение, че изделията от Лондон са сходни с тези от Мартиновка в двата музея на Киев и вероятно са части от едно и също съкровище или са инвентар от един или няколко гроба. През 1990 г. М. Казански обнародва и първата снимка на находките от Мартиновка във Великобритания в „Les Slaves. Archeologie et Art“ в „Encyclopedia Universalis“.

Преди да бъде представена основната и най-значима част на това издание — каталогът от 116 изделия, авторите правят кратък преглед на намерените находки (с. 25—28). Д. Кид и Л. Пекарская разделят сребърните изделия с общо тегло 3,3 кг в три групи. При тяхното определяне са се ръководили предимно от функционалното предназначение на обектите — 27 от тях (табл. 3—20) са части от дамския костюм, 71 (табл. 21—40) са части от мъжки колани, от ремъци от конска сбруя, от меч и най-малко от две ножници и др. Към третата група са вносните византийски предмети — два цели съда и фрагменти от трети, сребърна лъжица (табл. 45—53), както и шест други непринадлежащи към първите две групи сребърни предмети (табл. 41—44). Според авторите сред изделията от Мартиновка няма полуфабрикати. Благодарение на изключително високото качество на фотографиите за някои ремъчни апликации (кат. № 15, 19, 76, табл. 40—5, 6, 7) може да бъде изказано съмнение относно това твърдение. Изглежда, че те не са дообработвани след изваждането им от калъпите. Авторите предлагат групиране на находките и според процентното съдържание на сребро в сплавите,от които са били измайсторени. Най-голямо съдържание на сребро 97—98% имат византийските съдове. Със съдържание 90—95% ги следват апликациите от сребърна ламарина за мъжки колани, за ремъци на конски сбруи, на оръжия и др. На трето място са летите апликации с 60—89% съдържание на сребро. Най-бедно — 50—60% е съдържанието на сребро в сплавите, от които са изработени дамските украси — апликации и фибули. Различните методи за анализ на сплавите в Лондон и в Киев са дали и различни резултати при еднакви изделия, които според външните си белези образуват чифт или ансамбли. На тях е отделено внимание в следващите части на изследването, които ще бъдат представени по-нататък.

Може би напълно основателно е мнението на авторите, че двете сребърни фибули (кат. № 37, 38) от Британския музей, както и коланният език от Киев (кат. № 107) с украси, съставени от еднакви декоративни елементи, са попаднали в сборната находка от Мартиновка благодарение на спекулативните цели на търговците на старини. Този факт е един от многото, които карат авторите, а и читателите, да си задават въпроса за характера на находката. Отговорът, както е многократно отбелязвано в отделни части на книгата, ще дойде след изключително прецизния стилов анализ на всяко едно изделие, в контекста на много привлечени паралели от затворени комплекси от селища и некрополи. Желателно е нивото на анализа да не бъде по-ниско от предложеното от покойния професор Й. Вернер за находките от Врап и от Малая Перешчепина.

Основната част на книгата, за която се каза, че е каталогът с 116 номерирани находки, е предхождана от бележките на Л. Пекарская за находките от трите части на съкровището, попаднали в Киевския музей (с. 28—30) и на Д. Кид за откупената за Британския музей част (с.31—33). В написаното от Л. Пекарская са повторени много вече споменати факти, както и голяма част от информацията, включена по-прегледно в каталога. Авторката се опитва да интерпретира някои от по-интересните находки като сребърните позлатени т. нар. „танцуващи човечета“, да прави съпоставка с написаното от Г. Ф. Корзухина. Макар и попаднали в музея по различно време и с различни части от съкровището, тези човечета две по две са еднакви. Според проучвателката те дори са изработени в един и същ калъп — като първо са излети тези с гладки нимбове, а след тях — двете с лъчисти. Този факт може да бъде приет за възможен, но и окачествен като твърде смела интерпретация и заключение. По-малко внимание е отделено на фигурите на четириногите животни, които приличат и на коне, и на лъвове или на грифони с лъвски глави и крила (може би най-атрактивните предмети от находката). Необясним е и избирателният подход на Л. Пекарская, когато се спира на отделни апликации. Това са части, образуващи двойки или ансамбли, или такива, чиито функции и предназначение са познати на авторката.

Бележките на Д. Кид за 27-те предмети с тегло 0,8 кг сребърна сплав от Лондон се различават коренно от тези за находките от Киев. Д. Кид предлага типологична класификация за находките и много сбито и ясно изложение за технологиите, приложени при изработката им. Повечето от изделията са били отливани в двуделни форми или излетите тънки детайли са запоявани впоследствие. Естеството на припоя, използван при находките от Лондон, е анализиран от госпожа Ж. Ланг в експерименталната лаборатория на Британския музей и резултатите са обнародвани на с. 43 на това издание. Доброто състояние, в което са запазени голяма част от обектите, не позволява да бъде определен технологичният процес, при който са измайсторени. Установени са и са изброени всички възможни методи за украса, открити върху находките от Лондон. Авторът отбелязва още, че тези предмети са изработени, за да бъдат използвани и следите от употреба по тях потовърждават това. По-нататък той успешно доказва, че голяма част от находките от Киев и Лондон две по две или по няколко са еднакви и според формата и стила на украсата си образуват комплект от дамски накити или от апликации за ремъци за колани, или за конски сбруи. Тези много на брой еднакви предмети потвърждават мнението, че изделията от трите части на съкровището в Киев и от едната в Лондон представляват едно цяло. Наличието на някои образци само в киевските музеи и на други само в Британския е в противоречие с по-горе предположеното. Възможно е отделните части на находката да са били разделени. За това Д. Кид предполага, че втората част от съкровището в Киев и тази, попаднала в Лондон, са били едно цяло и са били разделени с цел по-удачната им продажба. В бележките е отделено внимание и на методите, прилагани при изследването на сплавите, от които са изделията, и на резултатите, получени при анализите. Заключенията са, че изследваните чрез рентгенова флуоресценция (RFA) и чрез атомна абсорбция (AAS) находки от Лондон не са изработени от две или повече сплави.

Особено внимание на двата цели съда и на фрагментите от трети, както и на единствената лъжица (всички от сплав с 97—98% съдържание на сребро) е отделила една от известните изследователки на византийски сребърни съдове госпожа М. Мундел-Манго (с. 36—42).Тя смята, че са изработени в една от работилниците на империята, и то в столицата Константинопол, където са били удряни императорски контролни печати върху сребърните изделия. Печатите върху сребърната купа на император Юстин II (565—578) и на неговия comes sacrarum largitionum Теодорос Петри през 577 г. подкрепят мнението, че този съд по всяка вероятност е изработен и подпечатан в константинополска императорска официна в третата третина на VI в. (най-късно до 577 г.). Фактът, че съдовете и лъжицата са намерени заедно поражда у авторката предположението, че макар и да не са изработени едновременно в една и съща работилница, те вероятно са били използвани едновременно като комплект за хранене. Тези и другите сребърни предмети са били заровени в земята не по-рано от последната четвърт на VI в. или през следващия VII в.

В книгата е отделено място и на резултатите, получени при анализа на сплавите, проведени в изследователската лаборатория на Британския музей (с. 43—45). Вече стана дума за припоите, използвани за придържането на ушичките на фибулите и на някои апликации от Лондон, а за определянето на металите, от които са изработени, в изследването на госпожа Ж. Ланг (с. 43), както и на тези, употребени при направата на меча и на ножниците, в изследването на господин Н. Микс (с. 43—44). Всички лондонски находки са подложени на анализ чрез рентгенова флуоресценция (RFA), а 18 от тях и на анализ чрез атомна абсорбция (AAS), засягащи не само повърхностния слой на изделието. При първия анализ процентното съдържание на сребро в сплавите е по-голямо. Това е така, защото пробата е взета от повърхността, където е по-голяма концентрацията на сребро. Рентгенов микроскопичен анализ „претърпяват“ и голяма част от киевските находки. Така получените резултати за еднакви изделия от Лондон и Киев се оказват различни. Сплавта на находката кат. № 49 е с 55—65% съдържание на сребро, определено чрез RFA и с 63% съдържание, определено чрез AAS в Лондон. Идентичната находка кат. № 64 от Киев съдържа 83% сребро в сплавта, определено чрез RFA. Подобни различия в резултатите от анализите са получени при повече от десетина еднакви находки. В крайна сметка тези изследвания по различни методи и в различни лаборатории се оказват с резлични резултати, твърде неприемливи за археологическите интерпретации. За тях остава от значение фактът, че находките от Лондон са от една и съща сплав, но дали от същата са и находките от Киев?

Каталогът на находките с 116 каталожни номера се оказва най-важната част от тази публикация (с. 50—90, табл. 1—54, с. 94—147). Те са подредени според хронологията на постъпването им в Държавния исторически музей в Киев, където са все още тези с кат. № 1—12 1436, 66—101, 103, 115 и в Британския музей с кат. № 37—59. По-късно част от киевските експонати кат. № 13, 60—65 и 102 са прехвърлени в Музей за исторически ценности на Украйна, където се съхраняват и до днес. За съжаление при описанията на находката в каталога правят впечатление не само различията в стила на двамата автори. Нееднаквото представяне на идентични находки не може да бъде обяснено само с факта, че авторите са представители на две различни школи, както се опитва да стори това издателят. Не е изключено тези различия да се дължат и на индивидуалните способности на авторите, които се проявяват в начините на описание, акцентиране на различните елементи при характеристиката на напълно еднакви предмети. Не са точни термините при описанието на находките и на техните части, за които в археологическата литература отдавна са установени такива. Допълненията, които Д. Кид включва към описанията на повечето находки от Британския музей са повече от необходими. Те може би поставят началото на бъдещия анализ, който неминуемо ще се появи скоро. Издателят е трябвало да изисква подобни анотации и за украинските находки. Въпреки тези пропуски, каталогът е една изключителна, първа работа от този вид за находки от бившия Съветски съюз. Дано това добро начало бъде оценено и продължено, защото в съседство с Мартиновка са открити над двадесет подобни съкровища, каквото е и последното от Гапоново, за което се появи първично съобщение в „Росийская археология“, 1995, № 4.

Поместването на статиите на И. Ердели и на О. М. Прихаднюк в края на книгата може би е продиктувано от желанието да се състави издание с участието на специалисти от различни страни и по този начин да се обнародват и техните мнения. Това е вероятно началото на бъдещото по-задълбочено изследване, включващо находки от Средна и Източна Европа. И. Ердели представя само част от намерените в Унгария изделия, сходни на тези от Мартиновка (с. 153—161). За съжаление той включва само ремъчни езици и псевдотоки, и то не всички. Не пропуска да отбележи също така, че терминът „Мартиновска култура“ в епохата на Великото преселение на народите и в ранното средновековие не е приемлив. Като цяло написаното от И. Ердели изглежда започнато, но не и завършено, като се имат предвид богатите на подобни находки колекции на унгарските музеи, голяма част от които са обнародвани.

Последна и най-обемиста статия (с. 163—173), различни от останалите включени в изданието, е тази на украинския археолог О. М. Прихаднюк. В уводните пасажи има повече данни за съдбата на находките от Мартиновка, неспоменати от вече посочените автори. Цитирани са и някои материали, посветени на съкровището, повечето, от които са архивна рядкост. Картирането на подобни находки от лесостепната зона по течението на р. Днепър, макар и с пропуски е една от първите значими стъпки към пълния окончателен анализ на комплекси от третата четвърт на първото хилядолетие сл. Хр. За да определи характера на предметите от Мартиновка, авторът представя много аналогии от съседни обекти, от горскостепната област. За интерпретацията на някои накити са привлечени и по-далечни паралели — от Крим или Балтика. За коланните части аналогии са потърсени на запад от Карпатите. Той до голяма степен успява да определи откъде идва всяко едно изделие, попаднало в съкровището от Мартиновка. Съпоставяйки тези находки с находките от други обекти от горскостепния район, успява донякъде да уточни и относителната им хронология. За ремъчните апликации О. М. Прихаднюк смята, че не могат да бъдат приписани на даден етнос и че са „моден артикул“, символ на власт и престиж в споменатия географски район и на запад от него. Въпреки това за културната принадлежност на цялото съкровище от Мартиновка, той приема старата известна теза, че принадлежи на носителите на Пенковската култура, т. е. на източните славяни — анти. Жалко, че авторът не използва максимално посочените аналогии и не е извлякъл нови заключения от анализите, а се връща отново към известната теза. В статията редакторът е пропуснал да коригира някои падежни форми на славянските имена и ортографски грешки на румънските.

Написаното в книгата за съкровището от Мартиновка е изчерпателно и за първи път на толкова високо ниво, но няма съмнение, че предстои да се допълни още, а и да се издаде може би отново от господин Ф. Дайм, един неуморен радетел за популяризирането на източноевропейската археология в Европа.

АННА ХАРАЛАМБИЕВА

Преглед

Димитър Савов Овчаров на 65 години и 40 години творческа дейност

ЖИВКО АЛАДЖОВ

Моят професор навърши 65 години и 40 години творческа дейност. Невероятно, ако съдим по напълно жизнения му вид, по множеството идеи и планове, които непрекъснато бликат от него. И безспорен факт, ако съдим по големия брой, издадени трудове (монографии, студии, статии и научни съобщения).

Димитър Савов Овчаров е роден и израснал в София, където получава и средното си образование. По-късно завършва СУ „Св. Климент Охридски“, специалност „история“, профил „археология“. Като млад специалист се изявява в провинцията, най-вече във Велико Търново (ОИМ), а след това в Търговище, където със съпругата си Мария Овчарова основават Окръжен исторически музей, на който той става пръв директор. От 1978 г. е вече научен сътрудник в Националния военноисторически музей, а шест години по-късно — старши научен сътрудник в Археологическия институт и музей на БАН.

Познавам проф. Овчаров повече от 20 години от разкопките във Велики Преслав. През това време той е бил неизменно мой ръководител — на курсовата и дипломната ми работа в Университета, на докторската ми дисертация, както и рецензент на хабилитационния ми труд. Това ми даде възможност да го опозная отблизо.

С научна работа Димитър Овчаров се занимава от студентски години. Работата му по-късно като музеен работник го принуждава дълго да изследва проблеми от различни исторически периоди (нова история, етнография, музейно дело), за които има редица публикации. Основните му интереси се съсредоточават в областта на археологията, но и тук изискванията на музейната работа дълго време го принуждават да засяга въпроси от различни области — праистория, античност, докато в последните двадесетина години насочва усилията си главно в разработването на проблеми от византийското и българското средновековие. В резултат на това през четирите десетилетия научни проучвания той обнародва над 200 труда, две трети от които в областта на средновековната култура и между тях първата му докторска (тогава кандидатска) дисертация (1973) и втората (1987) докторска дисертация.

В научната си работа Д. Овчаров винаги се е насочвал към разработка на слабо изследвани проблеми. В резултат на това даде обобщаваща картина на византийското и раннобългарското крепостно строителство по нашите земи (монографията „Византийски и български крепости V—X в.“), очерта характера и същността на монументалното византийско изкуство и архитектура (монографията „Паметници на ранновизантийското изкуство в България IV—VII в.“ — съвм. с М. Ваклинова), изследва редица въпроси от материалната и духовната култура на българската държава и нейните столици (монографията „Стари български столици — Плиска, Велики Преслав, Търновград“, съвм. с Т. Тотев и А. Попов). През последните години влага много сили в издирването, систематизирането и тълкуването на паметниците на народното изкуство (графити) и представи в отделен труд съдържащата се в тях ценна културно-историческа информация — монографията „Български средновековни рисунки-графити“.

Д. Овчаров прояви значителни умения в теренните археологически проучвания. Под негово ръководство са разкопани и проучени над 10 археологически обекта (праисторически, антични и средновековни). В началото на 60-те години той започва разкопки във Велики Преслав по покана на Вера Иванова-Мавродинова, които продължава и до днес. Под негово ръководство голям колектив разкопа крепостните стени на Преслав, а по-късно към тези проучвания бяха приобщени и изследванията на укрепителната система на Плиска. Проучванията в Преслав по-късно са продължени в южната част на царския дворец и резултатите от тях обнародвани от колектив под негово ръководство (монографията „Големият царски дворец във Велики Преслав. I. Преславската патриаршия през X в.“).

Своите изследователски качества Д. Овчаров прояви като ръководител на Международната експедиция с участието на археолози от Русия, Чехия, Полша и България, която проведе изследвания с методически и методологически цели на ранновизантийската и раннобългарската крепост при Балчик (1980—1985).

Понастоящем научните търсения на Д. Овчаров са в няколко посоки: укрепителното дело на ранното българско средновековие, старобългарското изкуство и архитектура, изследвания, насочени към реабилитацията на прабългарите, които през 60-те години бяха незаслужено премълчавани и пренебрегвани, както и проблемите, свързани с духовния живот на средновековните българи в частност с езическата и християнската религия.

Заедно с чисто научните си занимания Д. Овчаров има съществени приноси в развитието на музейното дело. Създател е на редица музейни експозиции във Велико Търново, Търговище, Омуртаг, Националния военноисторически музей. Като директор на Националния археологически музей (1992—1993) той създаде условия за разгръщане на активна музейна научна дейност. Организирани бяха редица оригинални изложби, но особено важно значение има възстановяването на Годишника на националния археологически музей (след 50-годишно прекъсване), от който излизат поредните VIII и IX том.

Д. Овчаров не се ограничи само в тясната научна работа. Той е добър популяризатор чрез научнопопулярни статии в периодичния печат, радиото и телевизията, сред които особено място заема сборникът с очерци за археологическите изследвания на гробове на български владетели („Човек и добре да живее, умира“).

Организационният опит на Д. Овчаров се изяви много добре в годините, когато ръководеше Секцията по средновековна археология при АИМ (1983—1993). Най-добър пример за това е неговата инициатива за организиране на ежегодни „Декемврийски дни на средновековната археология“, докладите от които бяха включени в поредицата „Приноси към българската средновековна археология“ (два тома), превърнали се всъщност в своеобразен Годишник на Секцията.

Не трябва да се отминава и приносът на Д. Овчаров в списването на сп. „Археология“ — най-напред като редактор, а в последните години като негов главен редактор. Заедно с останалите членове на редколегията списанието постепенно възвръща своя някогашен авторитет и заема все по-значително място в научния живот.

Проф. Овчаров притежава принципен и открит характер, съчетан с избухливост, което му носи много неприятности. През отминалите години той беше от потърпевшите по закона „Панев“, въпреки че е един от основоположниците на Комитета за спасение на град Русе, както и на Клуба за гласност и преустройство преди 1989 г.

Като учен Д. Овчаров винаги е работил с удоволствие и загриженост с младите си колеги — студенти и аспиранти. Преподавал известно време в СУ „Св. Климент Охридски“, напоследък той отдава своята енергия като лектор в Новия български университет и в Славянския университет, където е титуляр на Катедра „Археология“. Именно затова неговите ученици, студенти и последователи можем с основание на му кажем: „Благодарим ти, професоре!“, и да му пожелаем дълголетие и още успешни археологически сезони!

Списък на избраната литература по средновековна археология на Димитър Овчаров

1. Базилика 1 при крепостта „Крумово кале“ край Търговище. — Археология, 1970, кн. 3, 16—22.
2. Наблюдения и археологически разкопки на пограничния вал „Еркесия“ в Южна България. — ГСУ ФИФ, LXIII, кн. III, 1971, 443—462.
3. Две ранновизантийски крепости в Североизточна България. — Археология, 1971, кн. 4, 18—31.
4. Археологически аспекти на българската ранносредновековна фортификация. — ВИСб, 1973, кн. 1, 54—71.
5. Протейхизмата в системата на ранновизантийските укрепления по нашите земи. — Археология, 1973, кн. 4, 11—24.
6. Ранновизантийското крепостно строителство по нашите земи (V—VIII в. — ИБИД, XXIX, 1974, 223—247).
7. Проучванията на материалната култура през ранновизантийската епоха в българските земи (1944—1974). — Археология, 1974, кн. 4, 51—65.
8. Нови данни за укрепителната система на Преслав. — Сб. Архитектурата на I и II българска държава. С., 1975.
9. За характера и принадлежността на средновековните рисунки от Басараб (Мурфатлар). — Археология, 1975, кн. 3, 1—10.
10. Le terme ROMANHA sur une inscription nouvellement découverte à Preslav. — Studia Balcanica. 10. 1975, 105—111.
11. A Cvrilic Inscription of 931 in Preslav. — Bulgarian Historical Review, IV, 1976, n° 2, 71-75.
12. Базилика 2 в крепостта „Крумово кале“ до Търговище. — Археология, 1976, кн. 3, 22—37.
13. Ship graffiti from medieval Bulgaria. — Journal of Nautical Archeology and Underwater Exploration, London (1977), 6:1, 59-61.
14. Архитектура и декорация на старохристиянските гробници в нашите земи. — Археология, 1977, кн. 4, 20—29.
15. Observation sur le système de fortifications de la Haute époque Byzantine dans les terres Bulgares d'aujourd'hui durant les 5—6 siècles. — Akten des XI Interm. limeskongresses. Budapest, 1978, 467—471.
16. Култът към слънцето в езическите религиозни представи на българите. — Векове, 1978, кн. 1, 30—37.
17. Паметници на ранновизантийското изкуство в България (IV—VII век.). С., 1978 (съвм. с М. Ваклинова).
18. Graffiti médievaux de Pliska et de Preslav. — Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe—XIVe). S., 1979, 48—64.
19. Към въпроса за укрепителната дейност на българската държава по Долен Дунав през IX—X в. — ВИСб, 1979, кн. 2, 96—106.
20. Emergence et développement de la ville de Preslav IXe—Xe siècles. (Quelques problèmes et aspects). — BHR, 1979, 2, 51—61.
21. Прабългарите в българската история и култура (VII—IX в). — Векове, 1979, кн. 4, 28—37.
22. Към въпроса за реконструкцията на религиозно-митологичния комплекс на прабългарите. — Проблеми на културата, 1980, кн. 1, 72—77.
23. Стари български столици — Плиска, Велики Преслав, Търновград. С., 1980 (съвм. с Т. Тотев и А. Попов).
24. Les monuments archéologiques de la Bulgarie médiéval. — Bulgarie médiévale. Art et civilisation. Paris, 39—48.
25. Възникване и оформяне на Преслав като средновековен град (IX—X в.). — В: Сб. Средновековният български град. С., 1980, 107—116.
26. Средновековни графитни рисунки от България и въпросът за техния произход. — Сб. прабългарска култура. — В: Плиска—Преслав. II. 1981, 92—98.
27. Нови данни за укрепителните системи на Плиска и Преслав. — ВИСб, 1981, кн. 2, 58—68.
28. Les monumentos arquelogicos de la Bulgaria medieval. — Bulgaria medieval. Arte y civilization. Mexico, 1981, 26—33.
29. Към въпроса за прабългарския принос в художествената култура на българския народ. — Проблеми на изкуството, 1981, кн. 3, 4—12.
30. К вопросу о шаманстве в средневековой Болгарии VIII—X веков. — BHR, 1981, 3, 73—83.
31. Църквата в крепостта „Урвич“ при с. Кокаляне, Софийски окръг. — Археология, 1981, кн. 4, 50—60.
32. Старобългарско крепостно строителство. — Сб. Български средновековни градове и крепости. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, 1981, 45—91.
33. Византийски и български крепости V—X в. 1982. 172 с.
34. Български средновековни рисунки-графити. 1982. 368 с.
35. Нови данни за ранното присъствие на българите в източна Македония (VII—X в.). — Родопски сборник, V, 1983, 165—172.
36. Прабългарски капища — произход и предназначение. — Векове, 1983, кн. 2, 56—62.
37. Континуитет и приемственост в ранносредновековната българска култура. — Археология, 1983, кн. 3—4, 16—25.
38. За смисъла и съдържанието на един графит от Плиска.— Сб. Преслав III, 1983, 204—210.
39. За смисъла и значението на един вид ранносредновековни амулети. — Сб. в памет на проф. Ст. Ваклинов, 1984, 136—139.
40. Разкопки и проучвания на източната стена на Вътрешния град в Преслав (1970—1976). — Сб. Плиска—Преслав, IV, 1985, 132—160.
41. Алегорични изображения и надписи от Преслав. — Старобългаристика, X, 1986, кн. 3, 68—72.

42. Slawen, Protobulgaren und das Volk der Bulgaren. — Welt der Slawen. Geschichte, Gesellschaft, Kultur. Leipzig, Jena — Berlin, 1986, 57—80 (съавт. Д. Ангелов).
43. La forteresse protobulgare sur l'île danubienne Pacuiul lui Soare. — Dobroudza. — Etudes ethno-culturelles, 1987, 57—68.
44. Die Protobulgaren und ihre Wanderungen nach Südosteuropa. — Südosteuropa Jahrbuch. Bd. 17. Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Berlin, 1987, 171—190.
45. Возникновение и развитие средновековного болгарского города. — Труды Пятого международного славянской археологии. М., 1987, 94—101 (съавт. Д. Ангелов и А. Попов).
46. Les sujets chrétiens dans les dessins graphites en Bulgarie. — Miscelanea Bulgarica, Wien, 1987, 321—332 (съавт. Н. Овчаров).
47. Езическата религия на славяните в българските земи (по данни на археологията). — Векове, 1988, кн. 5, 5—13.
48. Дворцовая церковь в Преславе и некоторые особености болгарских раннесредновековых базилик. — В: Древности славян и Руси. М., 1988, 256—261.
49. Une rencontre scientifique entre archéologues bulgares et hongrois. — BHR, 1988, No 2, 121—123.
50. Sujets cosmogoniques chez certains monuments provenant de la région du Danube Bas et Moyen. — BHR, 1988, No 4, 73-82.
51. Изобразително-композиционни проблеми на средновековните рисунки-графити. — Проблеми на прабългарската история и култура. 1989, 378—389.
52. За античния принос във формирането на старобългарската култура (в памет на Д. Димитров). — Археология, 1989, кн. 2, 32—37.
53. Наблюдения върху архитектурата на две монументални сгради от Преслав. — Археология, 1990, кн. 4, 1—7.
54. Културният герой от българския епос и Тангра. — ГСУ „Климент Охридски".Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев". I. 1990, 387—393.
55. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. I. Преславската патриаршия през X в. С., 1991. 177 с., 174, обр. IX табл.
56. Епиграфски паметници от Дворцовата църква в Преслав. — Сб. Плиска—Преслав, V, 1992, 259—267.
57. За същността на езическия култов център Мадара. — Сб. Мадара III, 1992, 99—108.
58. Некоторые проблемы болгарской средневековной археологии. — В: Четвърти международен конгрес по славянска археология. Доклади и съобщения. Т. I. С., 1992, 48—59.
59. Човек и добре да живее, умира. С., 1992. 164 с.
60. К вопросу о каченных праболгарских надписях. — Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в средновековье. Донецк, 1972, 47—50.
61. Символни акценти в българската ранносредновековна архитектура. — Сб. Преслав, 5, 1993, 192—200.
62. Надпис и знак-тамга върху каменна плоча от Преслав. — Сб. Плиска—Преслав, 6, 1993, 94—100.
63. Сексуалното и сакралното в културен аспект. — Фолклорен еротикон, I, 1993, 63—70.
64. Vestiges de la culture protobulgare dans les terres situées le long du Danube Moyen. — ИАИ, XXXVIII, 1995, 19—30.
65. Скрализация на сексуалното и старобългарската култура. — ГНАМ, IX, 1993, 115—123.
66. Щрихи към средновековната история на Несебър. — Сб. в чест на акад. Димитър Ангелов, 1994, 84—91 (съавт. Н. Овчаров).
67. Прабългарите в Източна Македония VII—X век (по данни на рисунките-графити). — ГДА—НБУ, I, 1994, 95—106.
68. Археологическата наука и Българската академия на науките (По случай 125-годишния ѝ юбилей). — Археология, 1995, кн. 1, 1—8.
69. Le siège de Constantinople par les Turcs d'après un graffite sur l'Imaret djamie à Plovdiv. — Bulgaria Pontica medi aevi, III, 1993, 95—103 (съавт. Н. Овчаров).
70. Генезис на османската култова архитектура XIV—XV в. — В: Културни, исторически и етнополитически отношения между християнството и исляма на Балканите XIV—XV век. 1995, 206—234.

IN MEMORIAM

Въло Цанков Вълов (1932—1994)

Измина една година откакто Видин изгуби достоен гражданин, а българската археологическа наука — един от своите ерудити.

Въло Вълов е роден на 15 септември 1932 г. в с. Цар Петрово, Видинско. През 1953 г. записва история в СУ „Св. Климент Охридски", където специализира археология и музейно дело. Сред преподавателите му са Ал. Бурмов, Д. Димитров, Д. Ангелов, Хр. Данов, Д. Косев и Ал. Милев. Завършва образованието си през 1958 г. Работи в музеите в Нова Загора (1958), Свищов (1959—1963), Велико Търново (1963—1974). През 1970 г. става научен сътрудник. От 1974 г. до кончината си работи в Исторически музей — Видин.

Той е автор на около тридесет научни статии в „Археология", „Исторически преглед", „Известия на музеите в Северозападна България", една монография и много нспулярни статии, които показват неговия дългогодишен неуморен труд. Участвал е в научни конференции в Белград и Букурещ и на V конгрес по славянска археология в Киев. Първите му публикации са свързани със старините на Свищов. През „търновския" си период разкопава крепостната система на хълма Царевец — изграждането, функционирането и разширяването на средновековната отбранителна система. Кръгът от въпроси в резултат от неговите археологически проучвания внасят немалко светлина, която засяга времето и характера ѝ. Изясняват се също и специфичните черти в това, което изглежда най-разпространено и общодостъпно, а именно — плановите решения и строително-техническите белези. Така с дейността си Въло Вълов остава незаменим проучвател и автор на научни тълкувания, засягащи превръщането на хълма Царевец в база за освободителни действия по времето на царете Асен и Петър, а след успешния им край — и в столица на възстановеното от тях Второ българско царство. Преломен момент в тамошната му научна кариера са разкопките в църквата „Св. 40 мъченици". През октомври 1972 г. той открива т. нар. „Калоянов пръстен". Журналистите правят от това сензация. Някои хора от тогавашните научни кръгове се устремяват да лансират тезата за принадлежността на пръстена на цар Калоян и в желанието си да спечелят лесна слава затварят вратите пред В. Вълов за бляскава научна кариера. Той предпочете историческата правда и чиста съвест на човек и учен. За съжаление не успя да узнае, че проучвания на по-млад колега само дни след смъртта му потвърдиха напълно застъпваната от него строго научна теза.

Последните двадесет години от творческата му биография са свързани с изследването на археологически обекти от периода на средновековната история в Северозападна България. Те обхващат анализа на писмените източници и новопридобитите материални свидетелства за Бдин и неговата област. Гордост за поколенията и града ни ще останат и неговите дългогодишни проучвания в „Баба Вида“. Едновременно с това тази му дейност доведе до изясняване на много моменти, свързани с периодизацията и градежа ѝ. Изключително негова е заслугата за откриването и доказването, че тя е не само крепостно съоръжение, а и средновековен замък, в който са живеели бдинските владетели. Въло Вълов откри основите на фамилна средновековна църква (параклис) от XIII—XIV в., установи и факта, че външната оградна стена на замъка е от едно и също време — българското средновековие — с вътрешната. Археологическият материал, събран и обработен квалифицирано от него, предстои да бъде показан в отделна експозиция в ИМ — Видин. Той заедно с непубликуваните му изследвания заслужават да бъдат издадени в книга.

Научната общественост ще запомни археолога Въло Вълов като достоен човек, принципен и скромен, отличен и всеотдаен, чужд на всякакви конюктюри и суета. Той остава сред първите имена в съвременната ни историческа наука.

ОЛЯ МИЛАНОВА,
НЕВЕН ИЛИЕВ

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ НА Н.С. ВЪЛО ВЪЛОВ

Разкопки на Калето в гр. Свищов. — Археология, 1962, № 4, 7—15.

Антични некрополи в Свищовско. — Археология, 1965, № 1, 27—34.

Пещ за строителна керамика от Нове. — Археология, 1966, № 1, 46—51.

Три каменни фигури от музея в гр. Свищов. — Археология, 1966, № 4, 36—39.

Надгробни паметници от римската епоха в Свищовския музей. — Археология, 1968, № 1, 48—55.

Калояновият пръстен или надписът на Иван Асен II. — ИПр, 1974, № 3, 86—91.

Новите разкопки на църквата „Свети Четиридесет мъченици“ във В. Търново. — Археология, 1974, № 2, 37—44.

Стъклопроизводството в средновековната българска столица Велико Търново от края на XII до края на XIV в. — В: Средновековно стъкло на Балкану V—XV в. Београд, 1975, 127—141.

Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII—XIV в.). — Археология, 1977, № 1, 14—30.

Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през втората българска държава (рецензия). — ИМСЗБ, т. 1. С., 1977, 295—307.

Скалният манастир в местността Алботин, Видинско. — ИМСЗБ, т. 2. С., 1978, 85—104.

Въпроси около двата среднобългарски надписа на Станислава и Станислав от с. Градец, Видинско. — ИМСЗБ, т. 4. С., 1980, 87—107.

Средновековната черква в замъка „Баба Вида“ във Видин. — МПК, 1980, № 4, 19—20.

Баба Вида — замък на българските владетели X—XIV век (албум). С., 1981.

Ранни заселвания на славяни по Дунавското крайбрежие. — България 1300. Институции и държавни традиции. Доклади на III конгрес на БИД. Т. 2. С., 1981, 169—179.

Разкопки и проучвания. Т. VII. Ранносредновековното селище при село Стърмен (със Стамен Михайлов, Георги Джингов и Виолета Димова). С., 1982, 70—109.

Из историята на Северозападна България през ранното средновековие. — ИМСЗБ, т. 8. С., 1983, 121—140.

Тимочаните и Бдинската област в началото на IX в. — ИМСЗБ, т. 11. С., 1986, 27—42.

Седалището и териториалният обхват на Бдинската област от средата на IX до началото на XI в. — ИМСЗБ, т. 13. С., 1987, 21—47.

Бележки и съображения във връзка с една публикация. — ИМСЗБ, т. 18. Враца, 1992, 217—229.

Царевград Търнов. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец. С., 1992. 200 с.

Сравнителни данни за замъците през първата българска държава (VII—XI в.). — В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. Велико Търново, 1994, 35—44.

Средновековни крепости във Видинско. — В: Гюзелев, Васил и Александър Кузев. Български средновековни градове и крепости. Т. III (под печат).

Научна хроника

ДИМИТЪР ПЕТРОВ ПОПОВ. БОГЪТ С МНОГО ИМЕНА (ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЯ).Рецензенти: проф. д-р Александър Фол, проф. д-р Иваничка Георгиева, доц. Петър Делев.

Докторската дисертация на Димитър Попов представлява пръв сериозен опит за цялостно представяне и систематизиране на знанията за култа към върховното тракийско божество, наричано с различни имена.

Трудът е разделен на въведение, шест глави и заключение, придружени с приложение и списък на използваните антични автори и литературата по проблема.

Умело авторът ни въвежда в проблематиката на Залмоксис — богът с много имена. В античната писмена традиция той е бил наричан още Гебелейзис, Кронос, Херакъл, Астрей. Димитър Попов си е поставил за цел да изясни причините за съществуването на толкова прозвища, като анализира пряко свързаната с божеството обичайно-обредна система.

Първата глава на дисертацията е посветена на локализирането и разпространението на култа към Залмоксис. Базирайки се на известните досега писмени, нумизматични и лингвистични данни, дисертантът доказва, че той е бил познат не само в Североизточна, но и в Югоизточна и Югозападна Тракия. Специално внимание отделя на самото учение на Залмоксис, криещо в себе си идеята за безсмъртието. Авторът посочва и двете основни нива в осмислянето на тази идея: народностно-социално и по-извисено и елитарно, като смята, че Залмоксис е персонифицирал едновременно тракийските представи за божество на мъртвите и за Бог на мистериите.

Д. Попов разглежда и човешките жертвоприношения, като се спира детайлно на известията на Херодот по този въпрос. В историографията този ритуал е известен като „култов полет“ на „пратеника“ до Бога и според автора доказва соларно-хтоничния характер на доктрината.

В четвърта глава е представен друг специфичен обряд, свързан с култа към Залмоксис — стрелба с лък. Дисертантът обосновава тук виждането си, че той крие магическа, апотропейна цел. Последните две глави на труда са посветени на два други обряда, свързани с върховния тракийски бог — събирането в андреона на Залмоксис и оттеглянето на божеството в подземното му жилище.

Заключението обобщава направените наблюдения, че многото използвани имена за обозначаване на върховното тракийско божество — Гебелейзис, Сбелсурд, Перконис, Астрей, Кронос, Херакъл, отразяват същността му на най-могъщ и всевластен бог. Характерните за него мистериални практики са според автора основната причина за липсата на едно-единствено име, с което да бъде наричан. В приложението към дисертацията, Д. Попов е включил и анализ на т.нар. гетска поема на Овидий, като е разкрил спецификите при работа с подобен изворов материал. Библиографията включва списък на античните автори и литературата.

На 02. 11. 1996 г. Специализараният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор на историческите науки“.

СТЕФАН ГЕОРГИЕВ ЛИСИЦОВ. РАННОВИЗАНТИЙСКАТА И БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА В ИЗТОЧНА СТАРА ПЛАНИНА (V—XIV В.) (ОТ ПРОХОДА ВРАТНИКА ДО РИШКИЯ ПРОХОД). КАНДИДАТСКА ДИСЕРТАЦИЯ. Рецензенти: ст.н.с. I ст. д-р Димитър Овчаров, ст.н.с. Рашо Рашев.

В настоящия дисертационен труд Ст. Лисицов разглежда защитната система на ранна Византия и на средновековната българска държава, изграждана и усъвършенствана през различни исторически епохи. Проучени и документирани са 120 крепостни и фортификационни постройки, от които 55 неизвестни до момента.

Трудът се състои от: увод, три глави, заключение и приложения, а отделна част съдържа каталог на проучените защитни градежи и албум (с 664 фотоси, планове, разрези и карти).

В увода Ст. Лисицов представя особеностите на разглеждания район, обходен и обстойно проучен от него в продължение на 12 години. Въпреки сравнително добрата съхраненост на фортификационните градежи, те са все още слабо проучени в археологическо и историческо отношение. Първата глава е посветена на ролята на Източна Стара планина през ранновизантйската епоха и средновековието. След преместването на столицата на империята в Константинопол, билата на Стара планина и тяхната защита се превръщат в приоритетна задача на държавата. Тази отбранителна система по-късно е включена и доразвита от Първата българска държава, както аргументирано доказва дисертантът, като защитният ѝ фронт се обръща на юг.

Във втората глава авторът се спира на защитните строежи и прилежащите им съоръжения. Той установява, че отбранителните пунктове са били съобразени с морфологическите дадености на планината и са съсредоточени в четири укрепени зони, успоредни на основните планински вериги.

Ст. Лисицов разглежда и планово-композиционните елементи на градежите. Основен акцент поставя върху начина на строеж на крепостната стена, както и на елементите ѝ — защитни куртини, порти, потерни, бастиони. Специално внимание отделя и на по-късните поправки и надзиждания в съоръженията, регистрирани в над 30% от случаите. Принос на автора е опитът му да изтъкне континуитета в строителството на защитните съоръжения от ранновизантийската епоха до късното Средновековие.

Последната глава е посветена на историческата роля и значението на укрепителните системи в Източна Стара планина. Според ролята и предназначението си те са класифицирани в три групи: защитни пунктове в военнотбранителни функции, укрепени селища и такива със смесени функции.

С дисертационния си труд Ст. Лисицов дава обобщена и пълна картина на фортификационното строителство в Стара планина за един твърде продължителен период от време — от V да XIV в. Представя добър модел за класификация на фортификационните строежи и успява да локализира 5 крепости, известни от средновековни писмени данни.

На 21. 12. 1995 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „кандидат на историческите науки“.

КАЗИМИР ПОПКОНСТАНТИНОВ КОНСТАНТИНОВ. ЕПИГРАФСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ И ПИСМЕНАТА ТРАДИЦИЯ В БЪЛГАРИЯ (IX–XI ВЕК). (ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЯ). Рецензенти: ст.н.с. I ст. д-р Иван Божилов, ст.н.с. I ст. д-р Димитър Овчаров, ст.н.с. I ст. д-р Георги Попов.

Цел на настоящото изследване е комплексното проучване на епиграфските паметници от втората половина на IX в. до средата на XI, с оглед анализ на съдържащата се в тях разнообразна информация. Авторът е направил и сериозен опит за тяхната систематизация и класификация.

Дисертацията се състои от: увод, шест глави, заключение и приложение.

В увода е разкрито първостепенното значение на епиграфските паметници като изворов материал, изтъкнати са спецификите при работа с тях.

Първата глава е посветена на изворите и съвременното състояние на проучванията на старобългарските епиграфски паметници. В нея дисертантът проследява по-важните открития през последните години — надписа от скалния манастир при Крепча, в Преслав и особено интересните надписи от новооткрития манастир при Равна, Провадийско.

Втората глава на дисертацията разглежда руническата писменост в средновековна България. К. Попконстантинов доказва, че в надписите от Първото българско царство са били използвани няколко варианта на руническото писмо. Специално внимание той отделя и на глаголическата писменост, като критикува тезата на Иван Гошев за произхода на старобългарската писменост. На базата на епиграфския материал от дворцовата църква в Преслав и на новооткритите надписи от манастира при Равна, Крепча, Черноглавци, авторът защитава тезата, че тя е била разпространена през X в. не само в югозападните, но и в североизточните български земи.

В четвърта глава той се спира на кирилската писменост и свързаните с нея книжовни средища. Принос на дисертанта е разчитането на два надписа от скалния манастирски комплекс при Крепча, Поповско. Единият от тях е точно датиран — 921 г. — в памет на отец Антон, за когото К. Попконстантинов предполага, че е бил монах-отшелник, предшественик на св. Иван Рилски. Проучвайки детайлно и надписите от скалния манастир при Мурфатлар (Басараб), дисертантът защитава тезата си, че през X в. тук са творили монаси и книжовници, поддържащи тесни контакти с Преслав.

Пета глава разглежда единичните находки от Хв., а шеста обобщава информацията от друг тип особено интересни паметници — оловните амулети и талисмани с врязани надписи. Приложението към дисертацията съдържа 104 таблици.

К. Попконстантинов успява да допълни значително картината на книжовния живот в средновековна България през IX–XI в. Негов съществен принос е локализацията на редица книжовни и просветни средища. Прави ново четене на някои от вече известните епиграфски паметници — от Мурфатлар, Цар Асен, Добруджанския и чрез спецификациите им: почерк, графика и др. ги причислява към определена школа. По такъв начина дава възможност тези паметници да се свържат с конкретни личности и събития от българската история.

На 09. 11. 1995 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор на историческите науки“.

МАРИЯ УЗУНОВА

* * *

През септември 1995 г. ст.н.с. II ст. Румен Т. Иванов от Секцията по антична археология при АИМ бе избран за действителен член на Академията на науките в Ню Йорк (САЩ).

* * *

През зимния семестър на учебната 1995/96 г. ст.н.с. Васил Николов (АИМ—БАН) беше избран за гост-професор по праистория в Залцбургския университет (Австрия). Пред студенти от Археологическия институт на университета той представи два паралелни курса лекции върху неолита в българските земи — „Неолитни селища“ и „Неолитна керамика“.

СЪДЪРЖАНИЕ

Васил Николов — Югозападен вариант на култура Караново I. 1
Георги Китов — Сашова могила. (Монументална неограбена тракийска гробница между Шипка и Ясеново). 9
Лазар Нинов — Животинските кости от две тракийски гробници в Казанлъшката котловина — Сашова и Славчова могили. 23
Петър Вълев — SECTIO AUREA: Пантеонът в Рим и античната гробница край Поморие. 32
Светла Петрова — Антови римско-коринтски капители от Мизия и Тракия. 45
Николай Овчаров — Надписите за строеж на градове (градъ ꙁидати) в старобългарската кирилска епиграфика. 53

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Веселин Игнатов — За някои аспекти на погребалния обред в Тракия през I—IV в. 59
Костадин Рабаджиев — Херакъл и Хиполита. Към интерпретацията на каничка № 154 от Рогозенското съкровище. 64
Блажо Георгиевски — Ранновизантийски скални обекти от района на Крива река, Република Македония. 73
Живко Аладжов — Осветителни тела от Велики Преслав. 79
Димитър Стоименов — За моливдовулите на Катакалон „Стратег на Йонанопол. 84

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Линдзи Аласън-Джонс — Roman Jewellery. A Collection of the National Archaelogical Museum-Sofia, 1991. 219 p. 587 ill. by Ljudmila Ruseva — Slokoska; published by the Bulgarian Academy of Sciences through Cromwell Editions, London. 85
Теофил Иванов — IATRUS — KRIVINA. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Band V: Studien zur Geschichte des Kastells Iatrus (Forschungsstand 1989). Akademie Verlag Berlin, 1995. 139 S., 16 Tafeln und 6 Beilagen. 85
Стамен Михайлов — За датата на сребърната чаша на Великия жупан Сивин. 87
Стефан Бояджиев — К. Маджаров. Диоклецианопол. Т. I. Топография, укрепителна система, градоустройство и архитектура. С., 1993. 214 с., и 175 обр. 43
Анна Хараламбиева — Ljudmila V. Pekarskaja — Dafydd Kidd. Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrundert. 92

ПРЕГЛЕД

Ж. Аладжов — Димитър Савов Овчаров на 65 години и 40 години творческа дейност. . . . 93
О. Миланова, Н. Илиев — Въло Вълов — In memoriam. 97

НАУЧНА ХРОНИКА

Защитени дисертации. 99

SOMMAIRE

Vasil Nikolov — Variante sud-ouest de la culture Karanovo I. 8
Georgi Kitov — Sašova mogila. (Une tombe monumentale thrace non pillée entre Šipka et Jasenovo). 21
Lazar Ninov — Les os d'animaux de deux tombes thraces dans la vallée de Kazanlăk: Sašova et Slavčova mogila. 29
Petăr Vălev — SECTIO AUREA: Ze Panthéon à Rome et la tombe antique près de Pomorie. 43
Svetla Petrova — Chapiteaux rimo-corinthiens à antes de Mésie et de Thrace. 52
Nikolaj Ovčarov — Les inscriptions se rapportant à la construction de villes (градъ ꙁидати) dans l'épigraphie cyrillique paléobulgare. 58

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Veselin Ignatov — Sur certains aspects du rite funéraire aux I^e—IVe siècles en Thrace. 64
Kostadin Rabadžiev — Héraclès et Hippolyte. Contribution à l'interprétation du petit broc № 154 du trésor de Rogozen. 72
Blažo Georgievski — Monuments rupestres de la haute époque byzantine de la région de Kriva reka, en République de Macédoine. 79
Živko Aladžov — Appareils d'éclairage de Veliki Preslav. 83
Dimitar Stoimenov — Sur les molybdobulles de Katakalon „Stratège de Ioannopol". 84

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENCES

Lindsay Allason-Jones — Roman Jewellery. A Collection of the National Archaelogical Museum. Sofia, 1991. 219 p. 587 ill. by Ljudmila Ruseva-Slokoska; published by the Bulgarian Academy of Sciences through Cromwell Editions, London. 85
Teofil Ivanov — IATRUS—KRIVINA. Spätantike Befestigung und flühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Band V: Studien zur Geschichte des Kastells Iatrus (Forschungsstand 1989). Academie Verlag Berlin, 1995. 139 S.; (16 Tafeln und 6) Beilagen. 85
Stamen Mihailov — Sur la data de la tasse en argent Preslav. 91
Stefan Bojadziev — К. Маджаров. Диоклецианопол. Т. I. Топография, укрепителна система, градоустройство и архитектура. С., 1993. 214 с. и 175 обр. 43
Anna Haralambieva — Ljudmila V. Pekarskaja — Dafydd Kidd. Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert. 92

REVUE

Živko Aladžov — Dimitar Savov Ovčarov a 65 ans et 40 années d'activité créatrice. 93
O. Milanova, N. Iliev — Valo Valev — In memoriam. 97

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

Thèses soutenues. 99

Изложба на Европейски съюз у нас

От 22 ноември до 21 декември в Националния археологически музей ще гостува изложбата на Европейската комисия „Опазване на европейското архитектурно наследство'95. Религиозни паметници". Изложбата е организирана по инициатива на Марелино Орея, член на Европейската комисия и Александрос Алаванос – член на Европейския парламент и се представя в София със съдействието на БАН, Център за изкуства „Сорос" и Европейски фонд към Фондация „Отворено общество". Изложбата е посветена на инициативите на Европейски съюз в областта на консервацията на архитектурата.

София е четвъртият и последен град, в който гостува изложбата.

Официалното откриване на изложбата ще се състои на 21 ноември от 18 часа в Националния археологически музей, ул. Съборна 2, София.

В рамките на програмата на Европейската комисия за 1995 г. за консервацията на Европейското архитектурно наследство с основна тема религиозни паметници бяха избрани 123 пилотни проекта. От тези 123 проекта 100 са от страните – членове на съюза. Цялата финансова подкрепа за тези проекти възлиза на около 5 700 00 екю (около 7 100 000 долара).

Изложбата представя и други три значими проекта – реставрацията и реконструкцията на Историческия център на Чиядо в Лисабон, и реставрацията на манастирите в планината Атон в Северна Гърция. И двата проекта са подкрепяни годишно от Комисията заради тяхната значимост както за Европейското, така и за международното архитектурно наследство. В отделна част е представена и наградата за съвременна европейска архитектура „Mies van der Rohe" чрез спечелилия проект за 1995 г. „Waterloo International Rail Way Terminal" в Лондон. В нея са представени и 27-те финалисти, избрани от 69 кандидати от страните – членки на Европейския съюз.

Основната цел на изложбата „Опазване на Европейското архитектурно наследство. Религиозни паметници" е да увеличи интереса на широката общественост, включваща национални, регионални и местни организации и учебни институции и на консервацията и защитата на Европейското архитектурно наследство.

В изложбата ще бъдат представени и двата български проекта, спечелили субсидия от Европейски съюз 1995 г. – Царския дворец – София и Църквата „Свети Йоан Кръстител" в Кърджали.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ст. н. с. I ст. д-р ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. д-р ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. д-р ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. д-р ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. д-р ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Литературен сътрудник: МАРИЯ УЗУНОВА

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, София,
ул. „Съборна“ № 2, Тел. 88-24-06

Адрес на администрацията

1113, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 6
Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

Технически редактор *Донка Радоева* **Коректор** *Кирилка Тошкова*

Формат 60 × 84/8 **Издателски индекс 333** **Тираж 800**
Печатни коли 12,75 **Поръчка № 236**

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

ISNN 0324-1203

20203